

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Ročník 57 (2021)
Číslo 2

2—21

MONOTEMATICKÉ ČÍSLO: PODOBY SOCIÁLNÍCH VZTAHŮ VE STÁŘÍ

JAROSLAVA HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ: Ageismus, věkové rozdělení a zkušenost stáří v době krize: Zamyšlení nad společenskými dopady pandemie COVID-19

PETR FUČÍK: Sociální participace ve vyšším věku ve vztahu k partnerské dráze

DANA SÝKOROVÁ: Sourozenectví ve stáří – vztahy „na okraji“?

HANA ŠLECHTOVÁ: Sourozenectví a švagrovství ve vyšším věku jako vzájemně provázané a prostupující se sociální role

Sociologický časopis / Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Rozvíjí sociální vědy, včetně jejich výuky, a zapojuje se do řešení společenských problémů a tvorby politik. Časopis vydává Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., v Praze. Vychází šestkrát ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis uplatňuje politiku otevřeného přístupu a je impaktován v Journal Citation Reports – Social Science Edition, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, a v dalších scientometrických a bibliografických databázích včetně Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, CEEOL. Obsah časopisu (od roku 1993) a úplné znění statí (od roku 1995) jsou uveřejněny na sreview.soc.cas.cz.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review is a peer-reviewed open-access journal. It aims to serve as an international platform for advancing sociological theory and methodology in CEE and invites submissions from all branches of sociology and related disciplines. Manuscripts are selected with a view to their originality and theoretical and methodological robustness and how they bridge CEE, European, and world sociology. The journal is published 6 times a year (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences in Prague. The journal is listed in Journal Citation Reports – Social Science Edition, Web of Science, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, and other scientometric and bibliographic databases such as Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, and CEEOL. Contents of the journal (since 1993) and the full text of articles (since 1995) are published online at sreview.soc.cas.cz.

ČESKÉ VYDÁNÍ

Šéfredaktor: Ondřej Císař

Výkonná redaktorka: Kristýna Příbylová

Redakční rada: Jan Balon (FSV UK, Praha), Dušan Drbohlav (PřF UK, Praha), Martin Hájek (FSV UK, Praha), Dana Hamplová (SOÚ AV ČR, Praha), Stanislav Holubec (HÚ AV ČR, Praha/PF JČU, České Budějovice), Hynek Jeřábek (FSV UK, Praha), Tomáš Katrňák (FSS MU, Brno), Tomáš Kostecký (SOÚ AV ČR, Praha), Karel Kouba (UHK, Hradec Králové), Lukáš Linek (SOÚ AV ČR, Praha), Jaroslava Hasmanová Marhánková (FSV UK, Praha), Martina Mýsíková (SOÚ AV ČR, Praha), Miroslav Novák (FSV UK, CEVRO, Praha), Klára Plecítá (SOÚ AV ČR, Praha), Marek Skovajsa (FHS UK, Praha), Jan Spousta (soukromý sektor), Csaba Szaló (FSS MU, Brno), Miroslav Tižik (SÚ SAV, Bratislava), Zuzana Uhde (SOÚ AV ČR, Praha), Jiří Večerník (SOÚ AV ČR, Praha), Jiří Vinopal (SOÚ AV ČR, Praha), Marta Vohlídalová (SOÚ AV ČR, Praha)

ENGLISH EDITION

Editor-in-Chief: Dana Hamplová

Book Review Editor: Pieter Vanhuysse

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Miloslav Bahna (Slovak Academy of Sciences), Ondřej Císař (Czech Academy of Sciences/Charles University), Seán L. Hanley (University College London), Zdenka Mansfeldová (Czech Academy of Sciences), William Outhwaite (Newcastle University), Jiří Příbáš (Cardiff University), Isaac Reed (University of Virginia), Marek Skovajsa (Charles University), Tomáš Sobotka (Vienna Institute of Demography), Pieter Vanhuysse (University of Southern Denmark), Claire Wallace (University of Aberdeen)

REDAKCE / EDITORIAL OFFICE

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 210 310 217 | e-mail: casopis@soc.cas.cz | web: sreview.soc.cas.cz

sekretariát/secretary: Martina Hartmanová, sazba/typeset by: Martin Pokorný,
návrh obálky/cover design: Filip Blažek, Designiq, tisk/printed by: ERMAT Praha, s. r. o.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2021

ISSN 0038-0288 (print), 2336-128X (online)

<i>Podoby sociálních vztahů ve stáří (Marcela Petrová Kafková)</i>	137
--	-----

STATI

<i>Jaroslava Hasmanová Marhánková: Ageismus, věkové rozdělení a zkušenost stáří v době krize: Zamyšlení nad společenskými dopady pandemie COVID-19</i>	143
<i>Petr Fučík: Sociální participace ve vyšším věku ve vztahu k partnerské dráze.</i>	165
<i>Dana Sýkorová: Sourozenectví ve stáří – vztahy „na okraji“?</i>	193
<i>Hana Šlechtová: Sourozenectví a švagrovství ve vyšším věku jako vzájemně provázané a prostupující se sociální role</i>	219

ESEJ

<i>Když život končí... (Blanka Filipcová)</i>	245
---	-----

RECENZE

<i>Lukáš Linek, Ivan Petrušek: Sociální stát, nerovnost, politika: Postoje české veřejnosti k sociálnímu státu v letech 1996–2016 (Blanka Kissová)</i>	251
<i>Torbjörn Bildtgård, Peter Öberg: Intimacy and Ageing: New Relationships in Later Life (Andrea Bělehradová)</i>	256
<i>Dušan Janák: Klasická sociologie ve střední Evropě: Mezi centrem a periferií (Jakub Mlynář)</i>	259

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.,
vydal

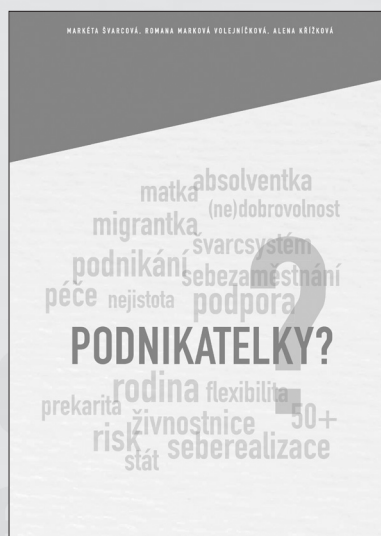
PODNIKATELKY?

Markéta Švarcová, Romana Marková Volejníčková,
Alena Krížková

Kniha *Podnikatelky?* komplexně mapuje situaci podnikatelek v České republice. Vznikala jako jeden z hlavních výstupů tříletého projektu s názvem OSVČ jako prekérní práce, podpořeného z Operačního programu Zaměstnanost Evropského sociálního fondu. Jejím cílem je upozornit na specifická rizika, která mohou provázet podnikání žen v různých etapách života nebo v různých situacích (např. finanční nejistota, rizika časové flexibility apod.),

a poukázat na fenomén nedobrovolného a překérního podnikání. Autorky se v ní mimo jiné snaží odpovědět na následující otázky:

- Může být podnikání prekérní prací? • Jaké jsou motivace pro vstup do podnikání žen v ČR a jakým překážkám v podnikání ženy čelí? • Je podnikání slučitelné s mateřstvím?
- V jakých situacích je sebezaměstnání nebo zaměstnání ve švarcsystému jedinou možnou formou placené práce? • Jakým finančním rizikům podnikatelky čelí? • Počítá český daňový a dávkový systém s podnikajícími ženami? • Jak se podnikatelky srovnávají s ideálem podnikající osoby v ČR? • Jakou roli hraje (ne)podpora partnera/partnerky a širší rodiny při vstupu žen do podnikání a při jeho rozvoji? • Proč některé ženy vstupují do podnikání v předdůchodovém věku?

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
Praha 2020
199 s.
ISBN (print) 978-80-7330-365-5
ISBN (pdf) 978-80-7330-366-2

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Monotematické číslo

Podoby sociálních vztahů ve stáří

Editorka

Marcela Petrová Kafková

Fakulta sociálních studií
Masarykova univerzita, Brno

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.,
vydal

RODIČOVSTVÍ A PARTNERSTVÍ GAYŮ A LESEB V ČESKÉM PRÁVU

Kateřina Burešová

Kniha přináší komplexní vhled do vývoje a současné podoby českého práva ve vztahu k partnerství a rodičovství gayů a leseb, případně párů stejného pohlaví. Diskutována jsou témata jako partnerství, manželství, družství či rodina. Specificky se publikace zaměřuje na stejnopohlavní

vztahy spojené s rodičovstvím (tzv. homoparentalitou) a na práva a povinnosti z nich vyplývající, případně na práva a povinnosti v těchto vztazích v důsledku nastavení legislativy chybějící. V závěru kniha řeší možné aktuální změny českého právního řádu spojené se snahami posledních několika let (od roku 2013 do roku 2020) o tzv. přiosvojení v registrovaném partnerství nebo otevření manželství i párům stejného pohlaví.

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
Praha 2020

157 s.

ISBN (print) 978-80-7330-371-6

ISBN (pdf) 978-80-7330-372-3

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Publikace je volně ke stažení:

<https://www.soc.cas.cz/publikace/rodicovstvi-partnerstvi-gayu-leseb-v-ceskem-pravu>

Podoby sociálních vztahů ve stáří

Od března roku 2020 došlo ke zcela zásadní změně významu, který sociálním vztahům dáváme. Dosavadní důraz na sociální vztahy jako rozhodující zdroj pohody, zdraví, kvality života (nejen) ve stáří byl překryt strachem z šíření viru. Izolace byla přeznačena z trestu na způsob ochrany, zdroj bezpečí. Sociální izolace začala být nově chápána ne jako ohrožení zdraví, ale jako ochrana. Sociální vztahy obecně a především sociální vztahy seniorů a seniorek se od března 2020 dostaly do dosud nevídaného zájmu politiky a médií. Nemůžeme bohužel říct, že se tomuto zájmu těší, protože důvody a dopady pro samotné seniory a seniorky jsou výrazně negativní. Více než rok trvající situace spojená s onemocněním COVID-19 sice na svém počátku díky aktivitám mnohých dobrovolníků dávala jistou naději na zvýšení mezigenerační solidarity, podoba vládních opatření a doporučení však byla stejně jako mediální reakce od svého počátku veskrze ageistická a rozdíl mezi generacemi spíše prohlubovala. Nejheterogennější skupina společnosti byla přeznačena na „rizikové seniory“ [Vidovićová 2021], na neurčitou, neindividuální masu, kterou je třeba chránit a jejíž hlas a práva nemusejí být (v zájmu její ochrany) oslyšeny. Z různorodých seniorů a seniorek se stala šedá masa vyčleněná ze společnosti, z veřejného prostoru i z rodiny, a to v zájmu ochrany jejich zdraví. Z Irského centra pro sociální gerontologii Národní univerzity v Galway (ICSG) se už od počátku situace ozývala varování, že přijímaná opatření přispívají k negativům, která naše společnost vůči seniorům a seniorkám zastává. I přes širokou podporu, které se tzv. Galwaiské výzvě¹ i v České republice dostalo, však zůstává naše reakce na epidemii ageistická.

Na samém počátku MPSV doporučilo lidem starším 70 let vůbec nevycházet z bytu a těm, kteří žili v domovech pro seniory a dalších institucionálních zařízeních, byl zamezen pohyb nejen mimo areál, ale na dlouhé týdny i mimo pokoj. Po měsíce zůstává jejich možnost jít mimo areál omezena a je výrazně regulována. Mezigenerační setkávání se v posledním už více než roce místo podporované aktivity prospěšné pro všechny zúčastněné stalo něčím, co si můžeme po dobu trvání mimořádné situace odpustit, benefitem, bez kterého se dá, vzhledem k jeho rizikovosti, být. Návštěva starších členů rodiny byla přeznačena z běžné a morálně správné činnosti na rizikovou a nezodpovědnou. Vyjednávání podoby a frekvence setkávání nabylo v našich životech zcela nové podoby. Dilema nsetkat se či potenciálně nakazit své blízké vystavuje naše vztahy novým situacím a stresu. Kromě omezení rodinných a přátelských setkávání ustaly aktivity center pro seniory, univerzit třetího věku, stejně jako ostatní organizované aktivity

¹ https://www.ageismus.cz/media/3223568/apel_zastavme-ageismus-v-dobe-korona-viru_1642020.pdf

umožňující vrstevnické setkávání lidí. Výsledkem je strmý nárůst osamělosti, úzkostí a depresí.

Téma osamělosti ve stáří a širěji exkluze ze sociálních vztahů se tak stalo aktuálnější než kdy dříve. Toto monotematické číslo se však nevěnuje pouze dopadům současné situace na seniory a seniorky, jeho cílem je ukázat sociální vztahy seniorů a seniorek v celé jejich šíři, pestrosti i významu. Ještě donedávna totiž platilo, že část seniorů a seniorek pociťuje osamělost, nicméně většina žije v různých širokých sociálních sítích rodiny, přátel, sousedů a dalších lidí. Přesto jsou sociální vztahy ve stáří obvykle zkoumány jako zdroje péče. Rodinné, ale i přátelské a sousedské vazby jsou nahlíženy v perspektivě schopnosti poskytnout pomoc, jako zdroj neformální pomoci. Jejich význam je však podstatně širší a pro člověka i společnost elementární. Stárnutí a zejména vysoký věk přitom podobu a možnosti sociálních vztahů výrazně proměňují, a to v důsledku úbytku vrstevnických vztahů, případných fyzických a mentálních omezení i většího připoutání k bytu. Proměna sociálních vztahů s věkem, stejně jako jejich podoba vůbec jsou však individuálně podmíněné, o to více, že stárnoucí jsou výrazně heterogenní populací. Vztahy se odlišují různou mírou své blízkosti (od důvěrných, intimních po zběžné a povrchní), svou funkcí (emocionální podpora, instrumentální pomoc...), stejně jako strukturálními charakteristikami (velikost, složení, frekvence kontaktu) a odehrávají se v různých „sférách sociability“, jakými jsou domácnost, ale i náhodné interakce na ulici [Gallie, Paugam, Jacobs 2003]. Podstatný je také genderový aspekt vztahů. Ženy jsou chápány jako udržovatelky sociálních sítí a oproti mužům například udržují četnější kontakty se svými dětmi [Greenwell, Bengtson 1997]. Při ztrátě svých blízkých jsou také dle Schwartz a Litwina [2018] obecně úspěšnější ve vytváření nových vztahů či v posilování vztahu dosud spíše povrchního, s věkem tak u žen nedochází ke zmenšení sociálních sítí a dochází k nárůstu nepřibuzenských vztahů.

Přesto je kulturním obrazem osamělosti žena-vdova, a to kvůli častější zkušenosti žen s ovdověním. Spojování stáří a osamělosti je přitom běžné nejen v mediálním prostoru. Zejména médií, ale často i odbornou veřejností a tvůrci sociálních politik jsou senioři a seniorky vnímáni především jako osamělí a mající pouze několik členů nejbližší rodiny. Tento stav můžeme chápat jako důsledek tlaku na individualizaci a heterogenitu podob rodinných uspořádání, jejichž důvody jsou teoriemi dobře popsány. Na základě některých zahraničních i vlastních výzkumů se zdá, že tato percepce sociálních vazeb ve stáří je nepřiměřeně zjednodušující a nedostatečná, a tedy ageistická svou homogenizací lidí spadajících jen dle chronologického věku do více než čtyřicetiletého rozpětí, lišících se však samozřejmě v mnoha dalších charakteristikách sociodemografických, zdravotních, fyzických, stejně jako v zastávaných hodnotách, preferovaných životních stylech atd.

Osamělost, tedy pociťovaná nedostatečnost sociálních vztahů [Perlman, Peplau 1982], byla do nedávna ve stáří minoritní, avšak o to závažnější zkušeností. Toto monotematické číslo *Sociologického časopisu / Czech Sociological Review* je

součástí projektu GENPATH² (Genderové cesty exkluze v sociálních vztazích ve stáří pohledem životní dráhy a jejich dopad na zdraví a pohodu) v němž osamělost chápeme jako součást širšího konceptu exkluze ze sociálních vztahů, tedy situace nedostatečné sociální a emocionální úrovně intimních vztahů, sociálních sítí, sociální podpory a/nebo sociálních příležitostí [Aartsen et al. 2021]. Sociální exkluzí rozumíme separování jedinců od mainstreamové společnosti, které má zásadní negativní dopady na kvalitu života stárnoucích [Scharf, Keating 2012]. Tyto negativní dopady na fyzické i psychické zdraví, stejně jako na kvalitu života jsou dobře popsány [Courtin, Knapp 2017; Holt-Lunstad 2017; Holt-Lunstad et al. 2015; Holt-Lunstad, Smith, Layton 2010; Weldrick, Grenier 2018]. Vyloučení ze sociálních vztahů ve stáří je obvykle výsledkem negativních událostí předchozí životní dráhy, výrazné riziko představují ve stáří obvyklé tranzice, jakými je odchod do důchodu [Shin et al. 2020], ovdovění [Štípková 2021], zdravotní problémy [Hajek, König 2020] či omezení mobility [Hilberink, van der Slot, Klem 2017]. Všechny tyto události a situace mohou výrazně narušit možnosti naplňování sociálních vztahů a vést tak k omezení jejich kvantity i kvality a ve svém důsledku tedy k exkluzi z nich. Zároveň je tento výčet tranzic připomenutím šířky spektra našich sociálních vztahů, faktu že se odehrávají i mimo rámec nejbližší rodiny a mimo rámce péče a pomoci. A to i v seniorském věku.

Právě těm méně zřejmým a méně pečovatelským vztahům se věnuje toto monotematické číslo. Tři z předkládaných textů vznikly ještě před koronavirovou krizí a věnují se méně zkoumaným typům vztahů a situací, čtvrtý naopak reflektuje společenské dopady prožívané pandemie. Vzhledem k jeho aktuálnosti jím číslo otevíráme. Jaroslava Hasmanová Marhánková v něm upozorňuje, že aktuální situace vede k upevňování představy existence oddělených homogenních věkových skupin a expanzi jejich stereotypního zobrazování. Způsob společenské debaty a reakce na covidovou krizi totiž výrazně zasahují do mezigeneračních vztahů a solidarity a posilují existující strukturální problémy v péči o seniory a seniorky. Autorka v textu argumentuje, jakým způsobem současná situace přispívá k rozmachu ageismu, který se stal tématem o to důležitějším a aktuálnějším, že Světová zdravotnická organizace (WHO) v březnu roku 2021 spustila rozsáhlou kampaň proti ageismu³, tedy proti věkové diskriminaci. V této kampani se mimo jiného připomíná, že ageismus má negativní dopady na fyzické a mentální zdraví, snižuje kvalitu života a má proto i obrovské ekonomické

² GENPATH je součástí projektu GENDER-NET Plus ERANET COFUND, který je financován v rámci dotačního rámce Evropské Unie Horizon 2020 výzkumný a inovační program, vedený jako grant číslo N° 741874. Národní týmy jsou financovány v rámci následujících grantů: Rakousko (FWF I4210/GNP187), Česká republika (TACR ZÉTA TJ03000002), Irsko (GNP-187), Izrael (Ministry of science, technology and space 3-15667), Norsko (NFR 299859), Španělsko (PCI2019-103627), Švédsko (Vetenskapsrådet 2018-00929).

³ <https://www.who.int/teams/social-determinants-of-health/demographic-change-and-healthy-ageing/combating-ageism/global-report-on-ageism>

dopady. Nárůst ageismu v důsledku snah o řešení koronavirové epidemie je tak závažnou společenskou hrozbou s dlouhodobými dopady na naši společnost.

Druhou statí tohoto čísla je text Petra Fučíka, který se zabývá vlivem časování rozvodu na participaci ve stáří. Využívá k tomu unikátní data z deníků trávení času. Jeho závěry neukazují vliv partnerské dráhy na sociálně participační aktivity ve stáří, rozsah sociální participace je napříč různými typy partnerské dráhy srovnatelný. Přináší tak další střípek k tezi, že dlouhodobé dopady rozvodu nejsou tak silně negativní, jak bychom mohli očekávat. V kontextu sociální gerontologie bývají z hlediska sociálních vazeb chápány jako ohroženější stárnoucí rozvedení muži, autor však ve svých analýzách podstatný vliv pohlaví nenachází.

V dalších dvou textech se přesuneme k jinému tématu, k typu společenských vazeb, které nejsou společenskými vědami příliš často zkoumány a o to méně pozornosti je jim věnováno v kontextu stárnutí. V obou případech jde o vztahy vrstevnické a rodinné. Dana Sýkorová se soustřeďuje na význam sourozenectví ve stáří. Nalézá přitom význam symbolického rozměru sourozenectví, pocit odpovědnosti za udržení a předávání rodinné kontinuity, stejně jako deklarovanou samozřejmost těchto vazeb. Stárnutí pak dle jejích zjištění zvyšuje sourozenecké pouto, posiluje jeho význam i navzdory případně málo frekventovaným kontaktům. A stává se také příležitostí pro obnovu v minulosti z různých důvodů narušených vztahů. Ukazuje tak, že sourozenecké vztahy nemohou být při zkoumání sociálních vazeb ve stáří přehlíženy.

Jiný náhled na téma sourozenectví ve stáří poskytuje poslední text. Hana Šlechtová v něm téma sourozenectví rozšiřuje o další vztah, a to švagrovství. Sourozenecké a švagrovské sociální role zkoumá z pohledu podoby jejich možných repertoárů, podob, které tyto vztahy nabývají, a toho, jak jsou samotnými stárnoucími vnímány a jak je jimi samotnými definována jejich náplň. Věnuje se také vzájemné interferenci sourozenecké a švagrovské role, které jsou sice úzce provázány, na druhou stranu jsou však s nimi spojována odlišná očekávání.

Časopisy obvykle nemívají závěr, pouze úvod v podobě editoriale, toto monotematické číslo však něco jako závěr obsahuje. Je jím text Blanky Filipcové, docentky sociologie, dlouhodobě se zaměřující na výzkum volného času a životního stylu. Jde o text mimo recenzovanou rubriku, který přináší významný pohled na vnímání vysokého stáří (kterému v tomto čísle jinak není věnována pozornost) a význam sociálních vazeb v něm z pohledu samotných stárnoucích. Je založen na výpovědích spolužáků a spolužaček z gymnázia, čímž připomíná zásadní roli, kterou má kulturní kapitál na podobu našeho stáří. Třídí si sraz, na základě kterého tento příspěvek vznikl, se uskutečnil před dvěma roky. Text je také důležitým příspěvkem díky svému participativnímu designu, nemluví tedy o „těch seniorech“, jak často slyšíme i z úst politiků a odborníků v seniorském věku, ale „o nás“ seniorech a seniorkách, kteří jsou i přes svůj stejný věk a podobný socioekonomický status výrazně rozdílní. Paní docentka na jaře oslavila 93. narozeniny, slovy kolegyně Lucie Vidovičové jí přeji šťastné stárnutí!

Šťastné stárnutí si dovoluji popřát i nám všem, stárnutí s naplněnou potřebou blízkých i vzdálenějších sociálních vazeb, neomezené předpoklady, že „na to

už jsme staří“, „to je pro nás příliš rizikové“. Tedy stárnutí neomezené ageismem, představami o tom, co se pro nějaký chronologický věk hodí a sluší, ale jen našimi potřebami.

Marcela Petrová Kafková

členka pracovní skupiny Centra pro výzkum stárnutí
Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity

Literatura

- Aartsen, M., K. Walsh, F. Villar, A. Lowenstein, R. Katz, S. Pearl Naim, A. Motel-Klingebiel, A. Wanka, T. Hansen, L. Vidovičová. 2021. „Exclusion from Social Relations in Later Life and the Role of Gender: A Heuristic Model.“ *Gender and Research*.
- Courtin, E., M. Knapp. 2017. „Social Isolation, Loneliness and Health in Old Age: A Scoping Review.“ *Health & Social Care in the Community* 25 (3): 799–812, <https://doi.org/10.1111/hsc.12311>.
- Gallie, D., S. Paugam, S. Jacobs. 2003. „Unemployment, Poverty and Social Isolation: Is There a Vicious Circle of Social Exclusion?“ *European Societies* 5 (1): 1–32, <https://doi.org/10.1080/1461669032000057668>.
- Greenwell, L., V. L. Bengtson. 1997. „Geographic Distance and Contact Between Middle-aged Children and Their Parents: The Effects of Social Class Over 20 Years.“ *The Journals of Gerontology: Series B* 52B (1): S13–26, <https://doi.org/10.1093/geronb/52B.1.S13>.
- Hajek, A., H.-H. König. 2020. „Which Factors Contribute to Loneliness among Older Europeans? Findings from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe: Determinants of Loneliness.“ *Archives of Gerontology and Geriatrics* 89: 104080, <https://doi.org/10.1016/j.archger.2020.104080>.
- Hilberink, S. R., W. MA van der Slot, M. Klem. 2017. „Health and Participation Problems in Older Adults with Long-term Disability.“ *Disability and Health Journal* 10 (2): 361–366, <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2016.12.004>.
- Holt-Lunstad, J. 2017. „The Potential Public Health Relevance of Social Isolation and Loneliness: Prevalence, Epidemiology, and Risk Factors.“ *Public Policy & Aging Report* 27 (4): 127–130, <https://doi.org/10.1093/ppar/prx030>.
- Holt-Lunstad, J., T. B. Smith, M. Baker, T. Harris, D. Stephenson. 2015. „Loneliness and Social Isolation as Risk Factors for Mortality: A Meta-analytic Review.“ *Perspectives on Psychological Science* 10 (2): 227–237, <https://doi.org/10.1177/1745691614568352>.
- Holt-Lunstad, J., T. B. Smith, J. B. Layton. 2010. „Social Relationships and Mortality Risk: A Meta-analytic Review.“ *PLoS medicine* 7 (7): e1000316.
- Perlman, D., L. A. Peplau. 1982. „Theoretical Approaches to Loneliness.“ Pp. 123–134 in L. A. Peplau, D. Perlman (eds.). *Loneliness: A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy*. Wiley.
- Shin, O., S. Park, T. Amano, E. Kwon, B. Kim. 2020. „Nature of Retirement and Loneliness: The Moderating Roles of Social Support.“ *Journal of Applied Gerontology* 39 (12): 1292–1302, <https://doi.org/10.1177/0733464819886262>.
- Scharf, T., N. C. Keating. 2012. *From Exclusion to Inclusion in Old Age: A Global Challenge*. Policy Press, <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qgnhj>.
- Schwartz, E., H. Litwin. 2018. „Social Network Changes among Older Europeans: The Role of Gender.“ *European Journal of Ageing* 15 (4): 359–367, <https://doi.org/10.1007/s10433-017-0454-z>.

- Štípková, M. 2021. „Marital Status, Close Social Network and Loneliness of Older Adults in the Czech Republic.“ *Ageing & Society* 41 (3): 671–685, <https://doi.org/10.1017/S0144686X19001442>.
- Vidovičová, L. 2021. „BLOG: Věková diskriminace je všude. Nastal čas, abychom hrdě nosili šediny i barvu.“ ČT24 [online]. Česká televize, 20. 3. 2021 [cit. 20. 4. 2021]. Dostupné z: <https://ct24.ceskatelevize.cz/veda/3285590-blog-vekova-diskriminace-je-vsude-nastal-cas-abychom-hrde-nosili-sediny-i-barvu>.
- Weldrick, R., A. Grenier. 2018. „Social Isolation in Later Life: Extending the Conversation.“ *Canadian Journal on Aging / La revue canadienne du vieillissement* 37 (1): 76–83, <https://doi.org/10.1017/S071498081700054X>.

Ageismus, věkové rozdělení a zkušenost stárí v době krize: Zamyšlení nad společenskými dopady pandemie COVID-19*

JAROSLAVA HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ**

Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, Praha

Ageism, Age Divisions and Ageing in a Time of Crisis: Reflections on the Social Impact of the COVID-19 Pandemic

Abstract: The increased mortality risk faced by people in older age groups due to COVID-19 became one of the key pieces of information that frames our knowledge about the virus. Chronological age is a significant factor that influences both the experience of risk and the impact of the pandemic in daily life. This article discusses how chronological age and the category of 'older people' were addressed in social and health policies and the discourses surrounding the outbreak of COVID-19. It examines how these processes can affect the position of older people in society and the relationships between different generations. The article focuses on four main arguments. First, it points out that chronological age was established as a significant vector defining the human position in society during the pandemic. Second, it argues that the COVID-19 pandemic has the potential to accelerate age-divisions in our societies and may contribute to the growth of ageist representations. Third, the way age was mobilised and depicted in debates surrounding the pandemic situation has also had an impact on intergenerational solidarity and may reinforce antagonism between generations. Fourth, the COVID-19 pandemic exposed some key structural problems in the field of elderly care and paternalistic attitudes that persist in relation to older people. The second part of the article discusses possible challenges relating to ageism, the well-being of older people, and elderly care that need to be addressed by (social) gerontology and the social sciences and that have been further exacerbated (not only) in the context of the COVID-19 pandemic.

Keywords: age division, ageism, care, chronological age, COVID-19, intergenerational solidarity

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2021, Vol. 57, No. 2: 143–163

<https://doi.org/10.13060/csr.2021.008>

* Tato studie vznikla v rámci projektu „Ageing as Future“, podpořeného Volkswagen Stiftung.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jaroslava Hasmanová Marhánková, Ph.D., Katedra sociologie, Fakulta sociálních věd UK, Smetanovo nábřeží 6, 110 01 Praha 1, e-mail: jaroslava.marhankova@fsv.cuni.cz.

Úvod

V prosinci 2019 přinesla WHO první zprávy o případech nové formy respiračního onemocnění v čínské oblasti Wu-Chan. Dne 11. února 2020 generální ředitel WHO oznámil, že tato nemoc, způsobená koronavirem, ponese jméno COVID-19 jako akronym pro „coronavirus disease 2019“. Dne 11. března 2020 již bylo rozšíření nemoci ohlášeno ve 114 zemích světa s počtem obětí přesahujícím čtyři tisíce. WHO v návaznosti na tuto situaci vyhlásila situaci pandemie [Cascella et al. 2020]. V České republice byly první případy nemoci potvrzeny 1. března. Současná data naznačují, že přibližně 80 % nemocných, kteří onemocněli variantou koronaviru, jež se začala šířit během první vlny epidemie, má mírný průběh nemoci, ve 20 % případů je nutná hospitalizace, přibližně 5 % pacientů/pacientek vyžaduje hospitalizaci na jednotce intenzivní péče. Míra úmrtnosti je vyšší u lidí starších 60 let a u lidí s již existujícími zdravotními obtížemi [Cevic, Bamford, Ho 2020]. Vysoká infekčnost nemoci je dále komplikována velkým procentem lidí, kteří nevykazují žádné příznaky, a dlouhou inkubační dobou nemoci, během níž člověk nepociťuje obtíže, ale je pro své okolí nakažlivý. Odhady hovoří o tom, že až 80 % nákazy pocházelo od jedinců, kteří byli pre- či asymptomatictí [Cascella et al. 2020]. I z tohoto důvodu přistoupila většina zemí k zásadním epidemiologickým opatřením, zaměřeným primárně na omezení sociálního kontaktu mezi lidmi, především v případě skupin, které jsou více ohroženy závažným průběhem nemoci.¹

Chronologický věk představuje nejzásadnější faktor vymezující riziko a míru dopadů nemoci COVID-19. V diskusích o specifikách této nemoci je představován jako vektor oddělující zranitelné a rizikové od těch, jež závažností průběhu nemoci zásadně ohroženi nejsou. Starší lidé se díky tomu stávají cílovou skupinou řady opatření. Význam chronologického věku a skutečnost, že závažný průběh nemoci postihuje především seniory /seniorky se staly klíčovými referenčním rámcem pro popis charakteru této pandemie i pro doporučení, jak by se lidé měli chovat. Tento text si klade dva cíle. V první části načrtávám několik společenských aspektů, které doprovázejí pandemii COVID-19 a jež dopadají na způsob, jakým je s chronologickým věkem v rámci veřejných a odborných diskurzů i politik nakládáno. Snažím se přitom ukázat, jak tyto procesy mohou dopadat na postavení starších lidí ve společnosti a vztahy mezi různými generacemi. Způsob, jakým byla rizika kolem nemoci COVID-19 zobrazována a řešena, zviditelňuje řadu strukturálních problémů souvisejících s vnímáním role starších lidí a zajištěním péče o ty z nich, kteří ji potřebují. Tyto problémy povětšinou nevznikly v důsledku této pandemie. V řadě případů však pandemie koronaviru působila

¹ Tato opatření zahrnovala především uzavření škol, zákaz návštěv ve zdravotnických zařízeních a zařízeních sociální péče, uzavření některých provozoven, regulaci veřejných akcí či omezení pohybu na veřejnosti. Studie Hsianga et al. [2020], zaměřující se na situaci v šesti zemích (Číně, Severní Koreji, Itálii, Iránu, Francii a USA), odhaduje, že bez opatření omezujících sociální kontakt vykazuje COVID-19 exponenciální tempo růstu zhruba 38 % za den.

jako zvětšovací sklo. Domnívám se přitom, že bychom se měli zamýšlet nad tím, jaká poselství skrze toto sklo můžeme číst o tom, jak nakládáme s představami stárí, významem chronologického věku, naplňováním mezigenerační solidarity a péče o seniory/seniorky. V první části textu se zaměřuji především na čtyři argumenty, které považuji za důležité pro debatu o vlivu této pandemie na vnímání věku a roli seniorů/seniorek.

Za prvé, opatření zaváděná v souvislosti se šířením nemoci COVID-19 a způsob, jakým byla zobrazována ve veřejných diskurzích, výrazným způsobem zviditelnily věk jako vektor vymezující pozici člověka ve společnosti. Zatímco jedním ze zásadních pilířů dosavadního výzkumu na poli gerontologie byl důraz na heterogenitu zkušenosti stárnutí a potřebu odpoutat se od představy chronologického věku jako vše vypovídajícího indikátoru, v nedávné době můžeme pozorovat krok směrem k vnímání chronologického věku jako kategorie vymezující nejen to, jak by se člověk měl chovat, ale rovněž k jakým společenským statkům má přístup (viz dále).

Za druhé, v kontextu událostí spojených s pandemií COVID-19 jsme byli svědky expanze stereotypního zobrazování věkových skupin. Jak poznamenávají Ayalon et al. [2020], tato pandemie byla doprovázena vzplanutím ageismu zaměřeného především vůči starším lidem. Právě o těchto formách ageismu tento text pojednává. Jako klíč k jejich pochopení přitom zdůrazňuje posilování věkového rozdělení společnosti. Události posledních měsíců vedly nejen k esencializaci kategorie „staří lidé“, ale rovněž k upevňování představy oddělených (homogenních) věkových skupin. Jak ukážu později, jako jeden ze zásadních problémů při šíření nemoci byl přitom popisován především kontakt mezi členy/členkami odlišných generací.

Za třetí, způsob, jakým byly věk a role seniorů/seniorek mobilizovány ve veřejných debatách o nemoci COVID-19, posiluje nejen věkové rozdělení společnosti, ale zasahuje i do mezigeneračních vztahů a solidarity. Ačkoliv jsme byli (zvláště na počátku šíření nemoci) svědky vzepětí solidarity namířené k pomoci starším lidem, způsob, jakým je s věkem v rámci veřejných diskurzů a politik nakládáno, spíše posiluje antagonismus mezi příslušníky různých generací. Tento antagonismus vyvěrá jednak ze způsobu, jakým je s věkem v diskusích kolem nemoci COVID-19 nakládáno, a jednak z paradoxního postavení starších lidí v zobrazování této pandemie. Jak se pokusím dále ukázat, nejen ve veřejných diskusích kolem pandemie COVID-19, ale i v rámci konkrétních politik je život starších lidí systematicky popisován (a vnímán) jako snáze postradatelný a implicitně méně hodnotný. Zároveň se ale ochrana seniorů/seniorek jako skupiny stává zaklínadlem celospolečenských opatření, která výrazně dopadají na všechny (a často velmi bolestivě právě na ty, kteří se díky „věkové příslušnosti“ necítí být nemocí ohroženi). Domnívám se, že tento paradox dává vzniknout formám mezigeneračního antagonismu, které věkové rozdělení společnosti dále prohlubují.

Za čtvrté, pandemie COVID-19 zviditelnila problémy v péči o seniory/seniorky, kteří pomoc potřebují, a paternalismus přetrvávající ve vztahu ke starším

lidem, který, byť veden dobrou snahou pečovat o „naše babičky a dědečky“, ve výsledku starší lidi pojímá jako objekty této péče, a ne jako někoho, kdo by do chodu věcí měl či smysluplně mohl promlouvat. Jsme tak svědky dalšího paradoxu v postavení seniorů/seniorek, jejichž přítomnost byla v souvislosti s šířením nemoci zásadně zviditelněna, zároveň se ale jejich neviditelnost, zhmotněná v nemožnosti promlouvat do těchto diskusí a participovat na možnostech řešení, dále prohlubovala.

Opevňování chronologického věku

Statisticky odlišná míra závažných projevů nemoci COVID-19 u různých věkových skupin představuje jeden z nejvýraznějších rysů této pandemie, která udává i její mediální obraz. Deník *MF Dnes* například ve svém titulku označil koronavirus za „Nemoc starých, která děti milosrdně vynechává“ [Baulisová 2020]. Jak upozorňují Gilleard a Higgs [2020], současné závěry o projevech a dopadech této nemoci naznačují, že sice zesiluje, ale nemění chronologii života a smrti. Pokud by tato nemoc chronologii života a smrti výrazně pozměňovala, byly by její společenské i psychologické dopady pravděpodobně zásadně odlišné a v mnohém dramatičtější. Skutečnost, že „koronavirová smrt je férová“, protože se virus „choval jako vichřice v lese, porážel slabší kusy“, jak zaznělo v rozhovoru se záchranářkou [Procházková 2020], umožnil tuto nemoc zařadit do běhu života. Ne sice jako její nutně přirozenou součást, ale alespoň jako něco, co se řádu věcí nevzpírá. Není proto překvapivé, že důraz na to, že nemoc postihuje především starší lidi, figuruje jako tak zásadní (a oprávněná) součást obrazu této pandemie. Odkaz na chronologický věk se stal nedílnou součástí zpráv informujících o úmrtích na nemoc. V podtextu také zásadní součástí uklidňování zjištěné atmosféry strachu neustále zpřítomňující, že na „chronologii života a smrti“ se nic výrazně nemění. Věkové kritérium se stalo poznávacím znamením nemoci. Epidemie COVID-19 byla od počátku zobrazována především jako „problém starých lidí“ [Ayalon 2020].

Jakkoliv se tento způsob zobrazování nemoci může zdát pochopitelný a relevantní s ohledem na statistiky smrtelnosti podle věku, ve svém výsledku zatemňuje skutečnou roli chronologického věku. Představa COVID-19 jako „problému starých lidí“ ustavuje vyšší věk jako formu zdravotního stavu. Nemoc samotná však postihuje (včetně jejích závažných projevů) lidi různého věku. Zásadním faktorem ovlivňujícím její průběh se ukazuje spíše kvalita zdraví, na kterou má věk statisticky významný dopad, není však možné ho s ní ztotožnit. WHO za rizikovou skupinu považuje osoby starší 60 let [WHO 2020]. Ve věkové skupině 60+ však nalézáme obrovskou heterogenitu. Starší lidé stejného věku mohou mít výrazně odlišnou kvalitu zdraví. Jak ukazuje například studie Lowského et al. [2014], lidé stejného věku nezažívají stejný pokles v kvalitě zdraví. Variace uvnitř jedné věkové skupiny ve vztahu ke kvalitě zdraví výrazně převyšuje rozdíl v mediánu této proměnné mezi různými věkovými skupinami [ibid.]. Jinými slovy, chronologický věk ani „stárí“, které je jím vymezeno, nejsou diagnóza.

Lidé vyššího věku (s větší pravděpodobností) mohou, ale rovněž nemusejí zažívat zdravotní omezení, která zvyšují riziko těžkého průběhu této nemoci. Samotný chronologický věk a zařazení těchto lidí do této skupiny o tomto faktu nic zásadního nevypovídají. Statistiky zaměřené pouze na kritérium věku, které ustavují představu ohrazených rizikových skupin, například opomíjejí vysoký počet lidí, jež na nemoc zemřeli v institucích péče o seniory/seniorky. Dostupné výzkumy například uvádějí, že 53 % úmrtí na nemoc COVID-19 v Itálii, 57 % ve Španělsku či 45 % ve Francii představovali klienti/klientky zařízení dlouhodobé péče [Comas-Herrera, Zalakain 2020: 5]. Jednalo se tedy o starší lidi, kteří trpěli zdravotními omezeními, která vyžadovala intenzivní každodenní péči, což je skutečnost, jež je s ohledem na pochopení dynamiky významu věku mnohem zásadnější než jejich chronologický věk. Chronologický věk je sám o sobě „prázdnou proměnnou“ [Ehni, Wahl 2020: 2] a kategorie „starí lidé“ označením, které aplikujeme především na ty druhé, jak ostatně ilustruje i emotivní projev premiéra ČR, který sám ve věku 65 let (tedy ve věku „seniorském“) v projevu k občanům na počátku pandemie pronáší: „Dědečkové a babičky, jste naši, potřebujeme vás,“ a hovoří o tom, že „děti potřebují babičky a dědečky a starí lidé mají životní zkušenost, která je pro nás a vždy byla nesmírně důležitá“ [Projev předsedy vlády k občanům, 23. 3. 2020]. Tato jistě potřebná slova uznání ve vztahu k prarodičům a starším lidem jsou jejich vrstevníkem efektivně pronášena jako slova k těm druhým – k masě starých lidí. Ukazují tak mimo jiné malou vypovídací hodnotu chronologického věku a jeho významu pro to, koho za „starého“ považujeme.

Je třeba zdůraznit, že cílem předešlých odstavců rozhodně není vyvracet skutečnost, že nemoc COVID-19 statisticky fatálněji zasahuje lidi vyššího věku, za problematický nicméně považují způsob, jakým byl v těchto debatách chronologický věk ustaven jako vše vypovídající a samozřejmý indikátor rizika. Tato skutečnost, dle mého názoru, negativně ovlivnila některá z opatření a především přispívá k prohlubování ageismu ve společnosti. Homogenizace skupiny „starých“ a představení COVID-19 jako nemoci, která si „vybírá“ na základě věku, vedla mimo jiné k zavádění opatření, která hranice mezi věkovými skupinami upevňovala na úkor jiných ohrožených skupin. To se týká například v Česku zavedené otevírací doby vyhrazené pro seniory/seniorky, jejímž smyslem bylo chránit rizikovou skupinu. Logika tohoto opatření je správná, nicméně její jednoduché vymezení věkem ignoruje skutečnost, že riziková skupina je vymezena především zdravotním stavem (tj. mezi jednotlivce nejohroženější závažnými dopady této nemoci patří například lidé s oslabenou imunitou, kardiovaskulárními onemocněními či lidé po onkologické léčbě). Představa, že je možné jednoduše oddělit ty, kteří jsou nemocí ohroženi, na základě jejich věku, jež je navíc možné na lidech jasně vyzorovat, vedl k bizarním situacím, kdy ostraha obchodů odmítala umožnit vstup některým lidem, protože nevypadali jako starší 65 let [Novinky.cz, 2. 4. 2020].

Upevnění chronologického věku jako synonyma rizika a zprávy o zdravotním stavu paradoxně vedlo ke zneviditelnění podstaty zranitelnosti spočívající ve

větší pravděpodobnosti přítomnosti zdravotních obtíží. Tyto zdravotní obtíže ale nejsou věkem determinované ani se neomezují na skupinu lidí nad jasně vymezenou věkovou hranicí. Homogenizace věkových skupin tuto skutečnost zastírá a představuje všechny seniory/seniorky jako automaticky zranitelné a všechny mladší lidi jako mimo riziko. Takovéto nakládání s věkem přitom produkuje problematické efekty. Věk se v rámci této logiky stal relevantním nástrojem vymezujícím přístup k určitým statkům, které dříve jako věkově vymezené vnímány nebyly. Otevírací doba obchodů je v tomto ohledu spíše banálním příkladem, který ale dobře ilustruje zjednodušení, ke kterým věkové kritérium nutně svádí.² Zásadnější debata se v tomto ohledu otevírá ve vztahu k přístupu ke zdravotní péči. Italská Society for Anesthesia, Analgesia, Resuscitation and Intensive Care Medicine (SIAARTI) vydala v souvislosti s pandemií COVID-19 doporučení pro zdravotníky na odděleních intenzivní péče, která explicitně zmiňují možnost stanovení věkového limitu pro přístup ke zdravotní péči a přístrojovému vybavení. Autoři doporučení zmiňují, že v krizové situaci omezeného vybavení nutného k přežití pacientů „může být nutné, aby kritéria pro přijetí (a propuštění) na JIP byla řízena nejen zásadami klinické vhodnosti a proporcionality péče, ale také kritérii distribuční spravedlnosti a přiměřeného přidělování zdrojů zdravotní péče“ [Vergano et al. 2020: 1]. Věk a odhadovaný počet let, jež je možné léčbou získat, představují jedny z kritérií, která mají být při rozhodování o tom, kdo bude mít přístup k nedostatkové péči, zohledňována [ibid.].³ Ústav státu a práva AV ČR v souvislosti s pandemií COVID-19 publikoval dokument zaměřující se na doporučení k rozhodování o alokaci vzácných zdrojů při poskytování zdravotních služeb v rámci pandemie. Tato doporučení uvádějí, že v případě, kdy dochází k vyčerpání těchto zdrojů a pacienti spadají do stejné kategorie, co se týče naděje na úspěch terapie, je eticky přípustné rozhodovat na základě věku

² Například ve Velké Británii byla podobná opatření zavedena pro starší lidi bez věkového vymezení s důrazem na to, že opatření má sloužit především k ochraně ohrožených jednotlivců (tj. rovněž například lidí s chronickými onemocněními, bez ohledu na jejich věk).

³ V Německu vydala etická komise (Deutscher Ethikrat) ad hoc stanovisko týkající se doporučení pro situace spojené s nedostatkem zdrojů potřebných k zajištění patřičné zdravotní péče. Tato doporučení explicitně odmítají věkové kritérium a zdůrazňují vyhlídku na úspěšnou léčbu pacienta/pacientky, která se odvíjí od individuálního zdravotního stavu [Ehni, Wahl 2020: 3]. Velké kontroverze naopak způsobil dokument připravovaný NHS (National Health Services) ve Velké Británii, který stanovoval bodové skóre pacientů/pacientek. Tyto body se odvíjely od součtu hodnoty tzv. „frailty index“, měřícího kondici člověka, přítomnosti některých nemocí a věku. Dokument pracoval s tím, že v momentě, kdy člověk dosáhl určitého bodového skóre, byl jeho přístup k některé formě péče (např. připojení na kyslíkovou ventilaci či přijetí na jednotku intenzivní péče) omezen. Schéma pracovalo například s hranicí osmi bodů jako s horním limitem pro přijetí na jednotku intenzivní péče, přičemž od 50 let věku se automaticky přičítaly body navíc. Ve věkové skupině 71–75 let to například znamenalo již čtyři body. Frailty index označující, že člověk je v dobré kondici, může mít nějaké zdravotní potíže, ale ty jsou plně pod kontrolou a člověk je samostatný, představoval tři body [Foster, Staton, Ronick 2020]. Na schéma se vznesla

a upřednostnit pacienty mladší. Autoři zdůrazňují, že v takovémto případě se nejedná o formu diskriminace (na jiných místech dokument explicitně zakazuje jakoukoliv diskriminaci na základě pohlaví, sexuální orientace, etnicity, státního občanství nebo například povinnosti k rodině). Věk považují za „proměnnou, jež určuje míru špatnosti smrti“ [Černý, Doležal, Doležal 2020: 13]. Selektce v případě vyčerpání zdrojů se tak podle autorů má zakládat na míře špatnosti jejich smrti. Věk je přitom možné považovat za proměnnou, jež tuto míru vymezuje (detailnější diskuse o možnosti vyčlenění kritéria věku z definice diskriminace v případě alokace vzácných zdrojů v průběhu pandemie viz Černý [2020]).

Je zřejmé, že zmíněná doporučení a způsob jejich argumentace zůstávají předmětem kritických debat poukazujících na jejich dopad na etiku v rámci zdravotní péče (a pojmání hodnoty lidského života obecně).⁴ Tato diskuse přesahuje možnosti tohoto textu, který nemá ambici s nimi polemizovat ani přinášet alternativní kritéria alokace zdrojů. To, co ale považují z hlediska budoucích výzev na poli (nejen) gerontosociologie za zásadní, je, že tyto dokumenty pracují s chronologickým věkem jako s pevně daným indikátorem toho, kdo jsme (alespoň ve vztahu ke kvalitě zdraví), i hodnoty našeho bytí (vyjádřenou „špatností“ naší smrti). Důraz na nutnost uznání diverzity uvnitř věkových skupin, který představuje jeden z pilířů současné gerontosociologie, se rozplývá tváří v tvář konkrétním politikám, jež v krizové situaci vrací chronologický věk zpátky jako zásadní kritérium pro rozdělování vzácných společenských statků. Pandemie koronaviru s sebou přinesla vlnu různých typů sdělení, jež zpochybňují relativní hodnotu života starších lidí a jejich význam pro společnost. V případě seniorů/seniorek tak s sebou pandemie může přinášet nejen obavy o zdravotní stav a společenské dopady, ale také obavy z toho, zda na jejich životech vůbec záleží. Pocit, že ostatním na vašem životě záleží a že je vaše hodnota uznána, představuje důležitý faktor ovlivňující kvalitu zdraví, míru deprese, sociální izolace a osamění ve stáří [Flett, Heisel 2020]. Upevnění idey, že chronologický věk sám o sobě může být vnímán

vlna kritiky poukazující na to, že lidé určitého věku by v této logice byli z některých forem péče apriori vyloučeni již jen na základě svého věku (například pacient ve věku 76 let s frailty indexem „managing well“, zmíněným výše, by dosáhl automaticky osmi bodů). NHS se od dokumentu distancovala s tím, že se jednalo o pracovní verzi, která nebyla v praxi nikdy použita ani schválena k implementaci. Ne ale nutně kvůli tomu, že by byla navržena špatně, ale proto, že kapacita zařízení byla vždy dostatečná a lékaři se tak nemuseli rozhodovat, na základě jakých kritérií budou omezené zdroje rozdělovat [NHS 2020].

⁴ Například Pracovní skupina pro ochranu práv starších osob Rady vlády ČR pro lidská práva [2020a] ve svém stanovisku k tzv. triáži, vydaném 25. 11. 2020, hodnotí zohlednění věku (či jiných osobních charakteristik pacienta/pacientky) při rozhodování o neposkytnutí akutní péče (např. připojení na umělou ventilaci) jako v rozporu s mnoha etickými i právními standardy. Jak dále uvádí: „Rozhodování při triáži musí vycházet z lékařských hledisek a zohledňovat zejména šanci na přežití a uzdravení. Věk či jiné osobní charakteristiky samy predikátorem této šance nejsou, ani se od nich neodvíjí hodnota člověka či míra jeho práva na život a zdraví.“

jako faktor ovlivňující, do jaké míry je vaše smrt špatná (či horší v porovnání se ztrátou někoho jiného), může ve společnosti vytvářet atmosféru, kdy je představa, že na starších lidech tolik nezáleží, akceptována a následně internalizována i seniory/seniorkami samotnými.

Věková segregace a ustavování rizika mezigeneračních kontaktů

Poměrně mnoho již bylo napsáno o projevech ageismu zaměřeného především na seniory/seniorky, které doprovázely veřejné debaty o charakteru pandemie a opatřeních, jež by měla následovat [srov. Ayalon et al. 2020; Berridge, Hooyman 2020; Ehni, Wahl 2020]. Domnívám se přitom, že tyto projevy je potřeba interpretovat především v kontextu věkového rozdělení společnosti, které se stalo součástí komunikace „boje“ proti koronavirové nákaze. Jak poznamenávají Hagestad a Uhlenberg [2008], žijeme ve společnosti, která je charakteristická institucionální, prostorovou i kulturní věkovou segregací. V momentě, kdy se nepotkávají lidé různého věku, roste představa, že příslušníci jiných věkových skupin jsou těmi „druhými“, o nichž si činíme představu na základě jednoduchých zkratk. Věková segregace reprodukuje ageismus a podporuje izolaci starších lidí. Rodina přitom představuje zásadní místo, kde se ve věkově rozdělené společnosti potkávají lidé různých generací – stává se jedním z posledních ostrůvků, kde se vytvářejí pevné vztahy napříč generacemi [ibid.]. Komunikace o povaze rizika spojeného s pandemií skrze jazyk oddělených věkových skupin tyto hranice ustavila jako poměrně nepropustné. Některé země přistoupily k opatřením, která explicitně zdůrazňovala izolaci pouze starších osob, i proto, že jejich vyčlenění ze společnosti bylo představováno jako ekonomicky zvládnutelné pro ně i pro celou společnost [Ayalon 2020]. Zároveň je to kontakt mezi generacemi, který byl často představován jako skutečně zásadní ohrožení pro starší lidi. Studie izraelských vědců, publikovaná v říjnu 2020, dokonce naznačuje, že věková separace je klíčem ke zvládnutí epidemie. Matematické modely, ze kterých vycházeli, ukazují, že pokud by se stýkali jen lidé z jedné domácnosti a vyloučili jakékoliv další kontakty z odlišných věkových skupin (které ale mohou být kompenzovány jinými kontakty, ale pouze v rámci vlastní věkové skupiny), počet úmrtí spojených s nemocí COVID-19 by klesl až o 62 %. V případě, že by se stýkali pouze lidé stejné věkové skupiny, došlo by podle modelu k poklesu úmrtí v Izraeli až o 93 % [Mizrachi, Shekhidem, Stern 2020]. I sami autoři zmiňované studie jsou si vědomi, že omezení sociálních kontaktů je problematické především v případě starších lidí, kteří jsou častěji ohroženi samotou. Omezení sociálního kontaktu má v pozdějším věku výrazně negativní dopad na fyzické i psychické zdraví [Courtin, Cnapp 2017]. Zmiňovaná izraelská studie tak navrhuje jako řešení ne sociální izolaci, ale izolaci v rámci věkových skupin.

Pandemie COVID-19 tak s sebou přinesla nejen vnímání sociálního kontaktu jako formy ohrožení, ale i přeznačení mezigeneračních setkávání jako zásadního rizika (především pro starší lidi, ve svých důsledcích ale rovněž pro společ-

nost jako celek). Přináší tak s sebou zásadní výzvy i pro gerontologii a příbuzné disciplíny, v jejichž rámci panuje dlouhodobý konsensus nad přínosy a zásadně pozitivní rolí mezigeneračních vazeb. Mezigenerační setkávání, která byla doposud představována jako důležitá součást aktivního stárnutí, se v rámci debat týkajících se dynamiky šíření této nemoci stávají naopak jeho překážkou. Již výše citovaná studie [Mizrahi, Shekhidem, Stern 2020: 7] naznačuje, že nemoc se šíří ne proto, že se lidé potkávají, ale proto, že se potkávají lidé různého věku. Jak sami autoři uvádějí, důvodem tak výrazného poklesu mortality ve sledovaných modelech je skutečnost, že lehký průběh onemocnění se vyznačuje poměrně vysokým počtem lidí, kteří nákazou projdou bez zjevných či zásadních příznaků, přesto jsou však pro své okolí infekční. Tito lidé často nepřerušují své sociální kontakty. Starší lidé mají menší pravděpodobnost, že budou asymptomatictí, a podle autorů tak méně často nemoc dále přenášejí. Hranice mezi věkovými skupinami tak v tomto případě není vedena pouze s ohledem na různé riziko těžšího průběhu nemoci, ale také jejich různou rolí při jejím přenášení. Poselství o nebezpečí mezigeneračního setkávání se tak stalo důležitou součástí komunikace rizik pandemie. U třetí známé oběti nemoci v České republice tak noviny plnily titulky poukazující na to, že žena se nakazila od své vnučky (o čemž informoval i ministr zdravotnictví, který na Twitteru zároveň apeloval na občany, aby nenavštěvovali své prarodiče) [Brodcová 2020]. Podobně například izraelský ministr obrany zdůraznil, že nejdůležitější věcí je separovat mladé lidi od starých a za nejnebezpečnější kombinaci označil situaci, kdy se babička potká a obejmě se svými vnoučaty [Ayalon 2020: 1]. Součástí komunikace opatření zaměřených na omezení šíření nákazy se stalo i poselství o tom, že právě mezigenerační kontakt je nebezpečným rizikem.

Výzva k omezení kontaktu mezi členy rozšířené rodiny a opatrnosti ve vztahu ke starším lidem, kteří jsou vystaveni většímu riziku, samozřejmě sama o sobě nepředstavuje problém, ale spíše podnět k tomu přemýšlet, jak je možné naplňovat mezigenerační solidaritu jinými způsoby. Jak ve svém projevu zdůraznila německá kancléřka, důraz na omezení kontaktu mezi mladšími a staršími členy rodiny má být především výzvou k hledání jiných forem (nejen) mezigenerační podpory uvnitř rodiny i mimo ni [Projev spolkové kancléřky 2020]. V tomto ohledu se domnívám, že především počáteční fáze epidemie ukázaly i sílu mezigenerační solidarity a odpovědnost, kterou řada mladých lidí cítí ke starším lidem. Zároveň nám dala pocítit, co to znamená, když na čas kontakt mezi generacemi chybí. Je tak možné doufat, že mimo jiné zviditelnila význam a potřebu mezigeneračních vazeb skrze jejich krátkodobé nedobrovolné (fyzické) přerušování.

Narativy ukradené budoucnosti a mezigenerační antagonismus

Souvislost mezi věkem a rizikem závažného průběhu, akcentovaná jako klíčový rys nemoci, výrazně dopadá na dynamiku vztahu mezi generacemi. Ta má své pozitivní efekty, které nelze ignorovat (ať už se jedná například o aktivity

mladých lidí pomáhajících s rozvozem jídla či jejich dobrovolnickou činností ve zdravotnických zařízeních). Domnívám se ale, že na úrovni mezigeneračního dialogu věková segregace a diskurzy, které ji doprovázejí (a legitimizují), povedou spíše k prohlubování antagonismu mezi generacemi. Ivan Krastev [2020: 30–31] ve svém eseji předpovídá stupňující se mezigenerační konflikt v případě, že by krize způsobená nemocí COVID-19 trvala dlouho. Tento konflikt je podle něj posilován jednak odlišnými ekonomickými dopady krize na jednotlivé generace. Zároveň rozdílná intenzita pocítování rizika u mladších a starších lidí může vést k rozdílným vzorcům chování v reakci na pandemii. Starší lidé se pak mohou cítit ohroženi neochotou mladých lidí přizpůsobit se pravidlům, jež mohou rizika zmírňovat [ibid.]. Oba momenty, které Krastev zmiňuje, poukazují na potenciální posilování antagonismu mezi generacemi pocitem, že ti druhí vám možná „kradou budoucnost“. Pandemie COVID-19 tak mimo jiné mobilizuje i narativ, který je klíčovou součástí debat o povaze mezigeneračního konfliktu. Představa, že starší generace žije na dluh generace mladší, představuje zásadní součást debat o rizicích stárnutí populace a udržitelnosti systému financování penzí [Binstock 2020]. Podobně jsme i na počátku března 2020 mohli v České republice sledovat debatu ekonomů nad možností vyčíslit hodnotu lidského života tak, abychom stanovili hranici, kdy má jeho záchrana (na úkor jiných celospolečenských ekonomických ztrát) ještě smysl [Tůma, Hampl 2020]. Jakkoliv autoři těchto úvah nepracují přímo s kategorií věku, nelze se jeho implicitní přítomnosti ubránit. Guvernér Texasu podobnou úvahu shrnul v televizním rozhovoru explicitněji, když zmínil, že prarodiče by se rádi obětovali v zájmu ekonomické budoucnosti svých vnoučat [Rodriguez 2020]. V situaci, kdy riziko vážného průběhu nemoci dopadá rozdílně na různé generace, se tak součástí debat nad přístupem k řešení pandemie objevuje i narativ požadavku „obětování se“, který vznáší zásadní nároky na starší generaci ruku v ruce s představou „mizející budoucnosti“, za niž mohou ti, jež valnou část svého života již prožili. Takovéto narativy logicky představují třaskavý koktejl mezigeneračního antagonismu. V březnu se tak mezi velmi frekventované hashtagy zařadil i „Boomer Remover“, odkazující k představě nemoci COVID-19 jako k nástroji, který efektivně zbaví společnost zátěže starších lidí a vyřeší tak například problémy s penzijním a zdravotnickým systémem, nezaměstnanost i třeba volební výsledky některých stran.⁵

Pandemii koronaviru samu o sobě samozřejmě není možné považovat za jediný a prvotní zdroj tohoto mezigeneračního antagonismu. Jak poznamená Ayalon [2020: 2], pandemie přišla do společnosti, která již byla rozdělena konflikty, z nichž mnohé jsou rámovány právě generačně. Generace baby boomers (tedy

⁵ Studie analyzující obsah tweetů pod hashtagem Boomer Remover, který se stal jedním ze symbolů vzepětí ageismu v souvislosti s pandemií COVID-19, nicméně naznačuje, že její lidé mobilizovali v rámci širších okruhů diskusí, než jak naznačuje jeho jednoznačné ageistické vyznění. Část diskutujících naopak hashtag využívala k výzvám k mezigenerační solidaritě [Sipocz, Freeman, Elton 2020].

lidí narozených zhruba od poloviny čtyřicátých do poloviny šedesátých let minulého století) je často popisována jako generace, která prožila svůj život v ekonomickém blahobytu a zároveň je zodpovědná za řadu problémů, kterým budou čelit generace následující – v oblasti životního prostředí, udržitelnosti penzí či možnosti dopřát si stejný životní standard jako měli oni [Bristow 2015]. Podobná rétorika například často provází hnutí mladých akcentující potřebu změny environmentální politiky. To často kritizuje starší generaci za to, že není ochotná změnit životní styl, na který byla zvyklá, ani za cenu ztrát, jež budou nést jejich děti a vnoučata.⁶ Představa „ukradené budoucnosti“ tak není rozhodně narativem novým. Způsob, jakým jsou samotná nemoc a opatření s ní spojená popisovány, ale přináší aspekty, které do něj vnáší novou dynamiku.

Pandemie koronaviru s sebou přináší zásadní diskusi nad rozdělováním zdrojů a v rámci politických diskusí vlévá novou krev do žil debatám o budoucnosti, kterou starší generace „projídá“ mladším. Bezprecedentní zadlužení země, které ale není v případě České republiky doprovázeno zásadnější diskusí nad zajištěním ekvity a rizik v distribuci zdrojů napříč generacemi (jež se odráží i v absenci vážně míněné diskuse reformy důchodového systému či systému péče o závislé seniory/seniorky) nutně podřívá mezigenerační solidaritu ve společnosti. Zhmotněním tohoto trendu se pak stalo tzv. rouškovné (jednorázový příspěvek 5 000 Kč vyplácený všem důchodcům ke konci roku 2020), které do veřejného prostoru s nebyvalou razancí vrátilo diskuse nad mezigeneračním konfliktem. Ukázalo také na neschopnost veřejných politik vykročit z představy seniorů/seniorek jako homogenní skupiny, která má stejné potřeby. V rámci komentářů doprovázejících schválení tohoto opatření vystupovali senioři/seniorky buď jako skupina finančně živořící, nebo jako skupina, jejíž volební hlasy je možné si snadno „koupit“ výší důchodu. Charakter zvolené pomoci, který nebyl opřen o diskusi nad řešením strukturálních problémů, s nimiž se lidé ve stáří mohou potýkat a jež pandemie zásadně zviditelnila (viz následující kapitola), nutně vedl k bouřlivým disputacím nad tím, zda jsou starší lidé skutečně skupinou, na niž situace pandemie ekonomicky dopadá. Narativ mezigeneračního konfliktu přitom rozehrával i sám premiér, který ve svém pravidelném videu směřovanému k občanům, jehož značná část byla věnována polemice s tweetem populárního youtubera (jehož mladý věk premiér neopomenul vyzdvihnout), hovořil o „odporné hnusné kampani proti důchodcům, ve které se někdo snaží vyvolat nějaký pocit viny“ [Facebookový profil Andreje Babiše, 30. 8. 2020]. V této souvislosti

⁶ V této souvislosti není náhodou, že jeden z hoaxů šířených v souvislosti s pandemií COVID-19 pracoval s falešným printscreenem facebookové stránky studentského klimatického hnutí Friday for Future, kde v údajném příspěvku mladí lidé opěvují přínosy pandemie pro budoucí blaho Země, neboť umožní následující generaci napravit škody, jež na životním prostředí spáchaly ty předešlé. Podvržený příspěvek se snažil zveličovat míru mezigeneračního antagonismu, který je často přítomen v narativu „ukradené budoucnosti“, s nímž studentské hnutí pracuje ve vztahu k neschopnosti politické reprezentace (rekrutující se ze starší generace) čelit klimatickým výzvám.

stojí za zmínku, že Pracovní skupina pro ochranu práv starších osob Rady vlády ČR pro lidská práva [2020b] v souvislosti s tzv. rouškovným vydala prohlášení, ve kterém nabádá k tomu, „že při komunikaci o rouškovném je třeba přijmout opatření a postupy, které by omezily riziko mezigeneračních konfliktů a vedly k obnovení a posílení mezigenerační solidarity“.

Skutečnost, že v důsledku nemoci umírají především starší lidé, se stala klíčovým nástrojem „uklidňování“ veřejnosti. Představuje faktor, který v rámci diskurzu rizika symbolicky vymezuje tuto pandemii od jiných podobných událostí v minulosti či očekávaných dalších (potenciálně závažnějších) epidemií v budoucnu. Při referování o úmrtích v počátcích pandemie odkaz na chronologický věk představoval nedílnou součást zprávy, jejímž smyslem bylo bezpochyby zviditelnit skutečnost, že se ve valné většině jedná o lidi velmi pokročilého věku a že chronologie života a smrti není v kontextu pandemie zásadně nabourána. Odkaz na skutečnost, že závažný průběh nemoci postihuje častěji starší lidi, sloužil jako klíčová informace k uklidnění veřejnosti. Jejím nezamýšleným důsledkem bylo ale rovněž upevňování představy, že život určitých lidí má potenciálně jinou hodnotu (a tato hodnota může být mimo jiné vztahována k jejich věku). Jak poznamenává Fraser et al. [2020: 2], zatímco v případech úmrtí mladších lidí v souvislosti s nemocí COVID-19 přinášela média podrobné osobní příběhy, úmrtí statisiců starších lidí byla zaznamenávána jen formou čísel. Je zřejmé, že pokud by závažný průběh nemoci disproporčně zasahoval například malé děti, psychologický dopad pandemie na společnost by byl dramaticky jiný. Skutečnost, že nemoc nenarušuje chronologii života a smrti, je v tomto ohledu zásadním aspektem pro pochopení diskurzů, které usilovaly o to, včlenit tuto situaci nové formy ohrožení do reality našich životů tak, aby se stala nejen srozumitelnou, ale i přijatelnou. Uklidňování skrze skutečnost, že na nemoc umírají především starší lidé, ale zároveň dává vzniknout možností artikulovat ageistické představy o různé hodnotě života a společenském významu lidí na základě jejich chronologického věku jako legitimní součásti veřejných debat. Analýza anglicky psaných tweetů publikovaných v období od února do května 2020 ukazuje, že více než každý desátý tweet, který obsahoval odkaz na téma pandemie a senioři/seniorky, naznačoval, že život starších lidí je méně hodnotný, a zlehčoval riziko a význam pandemie odkazem na to, že nemoc dopadá především na ně. Autoři studie přitom upozorňují, že podíl takovýchto tweetů narůstal především v návaznosti na tweety obsahující informace o seniorech/seniorkách jako rizikové skupině [Xiang et al. 2020]. Nejen tato studie tak ukazuje, že skutečnost, že závažný průběh nemoci postihuje především starší lidi, se v rámci společenských debat stala legitimním argumentem pro to, proč není potřeba nemoci věnovat zásadnější pozornost. Způsob zobrazování pandemie a reakce na ni systematicky upevňovaly představu možnosti odvíjet hodnotu a význam lidského života od chronologického věku. Starší lidé v této souvislosti vystupovali jako skupina, kterou je možné „ponechat“ zemřít.

COVID-19 je představován především jako nemoc závažně postihující starší lidi. Opatření, která měla chránit populaci, nicméně dopadají na každodenní

život všech, v ekonomické rovině pak pravděpodobně zásadněji především na lidi mladšího věku. Ivan Krastev [2020: 31] se ve své knize odvolává na zprávy uvádějící, že až 52 % lidí mladších 45 let ztratilo práci, nuceně nastoupili dovolenou nebo jim byla zkrácena pracovní doba. Pandemie COVID-19 tak na jednu stranu přináší jinou zkušenost pro lidi vyššího věku, kteří se mohou cítit nemocí více ohroženi a riziko pandemie zásadněji pocítují. Zároveň ekonomické dopady opatření mohou potenciálně dopadat výrazněji na lidi mladšího a produktivního věku, kteří se pohybují na trhu práce nebo na něj budou vstupovat. Tato opatření jsou přitom činěna ve jménu rizika, které je silně rámováno chronologickým věkem a s cílem chránit populaci (což s ohledem na způsob, jakým jsou rizika představována, zahrnuje především starší lidi). Způsob, jakým pandemie COVID-19 zasáhla do veřejných politik, tak dává do pohybu několik procesů, které mezigenerační antagonismus posilují. Odcizuje zkušenost této krizové situace mezi jednotlivými generacemi, které jsou navíc skrze narativa „ukradené budoucnosti“ stavěny proti sobě – ať už v rámci narativa mladých, kteří svou nezodpovědností ohrožují starší, či starších, jejichž ochrana stojí mladé příliš. Tento sentiment je dále posilován paradoxem, kdy se od všech jednotlivců očekává, že svůj životní styl a (pravděpodobně) i ekonomické vyhlídky podřídí ochraně před něčím, co je popisováno jako riziko především pro ty, kteří jsou systematicky popisováni jako snáze postradatelní.

Sociální dimenze zranitelnosti

Těžko si vybavit podobný moment, který by tak zásadním způsobem zviditelnil přítomnost seniorů/seniorek ve společnosti, jako se to stalo v případě současné pandemie. Zatímco v minulosti senioři/seniorky figurovali v médiích především v rolích obětí trestných činů a v souvislosti s penzijní reformou [Sedláková 2008], situace spojená s šířením nemoci COVID-19 zpřítomnila řadu dalších zásadních témat. V tomto ohledu zviditelnila řadu problémů, se kterými se ve vztahu k vnímání rolí starších lidí a zajištění péče potýkáme dlouhodobě. V této kapitole bych se chtěla zaměřit především na dva aspekty, které považuji za symptomatické – a to na (nezamýšlené) posilování zranitelnosti starších lidí a přetrvávající paternalismus.

Existují faktory, které objektivně vedou k větší zranitelnosti ve vztahu k závažným projevům nemoci COVID-19 (např. stav imunitního systému apod.), dostupná data nicméně poukazují na to, že vzorec šíření nemoci má i svou sociální dynamiku reflektující strukturální znevýhodnění. Jak poukazují Gilleard a Higgs [2020] s odkazem na dostupné statistiky, Afroameričané nakažení nemocí COVID-19 mají třikrát větší míru úmrtnosti než jejich bílí vrstevníci. Například ve státě Illinois bylo do dubna 2020 mezi zemřelými v souvislosti s nemocí COVID-19 43 % Afroameričanů, ačkoliv představují pouze 15 % obyvatel tohoto státu [Braveman 2020]. Jak upozorňují někteří autoři, tato disproporce má své kořeny v existujících třídních nerovnostech. Různé části New Yorku vykazují růz-

nou míru zasažení šířením nemoci, přičemž existuje souvislost mezi průměrnou výší příjmů v dané čtvrti a počtem onemocnění. Lidé s nižšími mzdami se častěji pohybují v zaměstnáních, která není možné vykonávat z domova, častěji také žijí v domácnostech s více členy [Przeworski 2020]. Zdá se, že dopady nemoci sledují nejen „chronologii života a smrti“, ale rovněž existující sociální rozdíly a nerovnosti. Některé formy zranitelnosti jsou ovlivněny či posilovány sociálními faktory. Tuto skutečnost bychom měli mít na paměti i v případě zranitelnosti starších lidí. Jak poznamenávají Berridge a Hooyman [2020: 2], ačkoliv jsou starší lidé obecně více zranitelní s ohledem na závažný průběh nemoci, zranitelnost lidí žijících v institucích dlouhodobé péče je dále posilována charakterem těchto institucí, kde vedle sebe na malém prostoru žije více lidí, o které se stará malá skupina pečujících. V prvních týdnech epidemie nemoci v České republice patřila zařízení péče o seniory/seniorky mezi instituce, které se potýkaly s nedostatkem ochranných pomůcek a kde panovala nejistota, kdo má distribuci materiálu zajišťovat [Novák 2020]. Místa, kde se soustřeďují ti nejzranitelnější, jejichž ochrana se stala leitmotivem projevů týkajících se nutnosti zásadně zasáhnout do chodu země, tak paradoxně zůstala na okraji zájmu. Tuto situaci ve svém komentáři na konci března 2020 reflektovala například gerontoložka Iva Holmerová poukazem na to, že není možné se dále „nečinně dívat na kompletně vybavené hlídky na hranicích měřící teplotu málo rizikové populaci, a přitom ponechávat bez ochrany pracovníky poskytující nejintimnější tělesnou péči“ [Holmerová 2020]. Tyto momenty odrážejí strukturální znevýhodnění, kterým starší lidé ve společnosti čelí bez ohledu na přítomnost nemoci.

Jak již bylo zmíněno výše, téměř polovina všech úmrtí na nemoc COVID-19 se týká klientů/klientek zařízení dlouhodobé péče. Podfinancovanost těchto služeb, odrážející se v nízkých mzdách personálu, nedostatku pečujících i vysoké míře společenské tolerance k odsunutí těchto zásadních služeb na okraj společenského zájmu, představuje, dle mého názoru, jeden z nejzásadnějších projevů ageismu, opírající se o představu, že na některé potřeby, jež jsme v průběhu života považovali za samozřejmé (soukromí, důstojnost, sociální kontakt...), je možné ve vztahu ke starším závislým lidem rezignovat. Odráží i despekt k péči jako společenskému statku, do něhož nejsme ochotni investovat. To, že „stát zapomněl“ v začátku propuknutí epidemie při distribuci ochranných pomůcek na domovy pro seniory, jak si v novinových článcích opakovaně stěžovali zástupci/zástupkyně těchto zařízení [Novák 2020], je jen symptomatickým projevem. Nesnažím se přitom rozhodně tvrdit, že zranitelnost ve vztahu k nemoci COVID-19 je těmito sociálními procesy produkována, domnívám se ale, že může výrazně přispívat k jejich posilování. Tuto skutečnost bychom přitom měli mít na paměti nejen ve vztahu k současné pandemii.

Druhým problematickým aspektem, který události spojené se šířením nemoci zviditelnily, je přetrvávající paternalismus ve vztahu k seniorům/seniorám. Ti se v rámci debat ohledně reakcí na vzniklou pandemii stávali velmi viditelnými aktéry, kteří ale zároveň povětšinou vystupovali jen v pozici někoho,

o kom se mluví a kdo není součástí aktivního řešení situace. Praktika sociálního distancování byla bohužel často překládána jako sociální vyloučení. To se týká jak příkladů, kdy byli senioři/seniorky odmítáni jako dobrovolníci při pomoci řešení epidemie z důvodu jejich rizikového věku [Fojtů 2020], tak i ve formě symbolického zneviditelnění jejich hlasu skrze představu, že nejdůležitější rolí starších lidí je se nyní izolovat od ostatních. V kontextu této situace tak například česká ministryně práce a sociálních věcí považovala za zcela legitimní reagovat na kritiku bývalého prezidenta Václava Klause týkající se opatření proti koronavirové epidemii odkazem na to, že „pan Klaus by si měl uvědomit, že patří do rizikové skupiny obyvatel. Doporučuji mu tedy, aby raději zůstal doma a věnoval se například další studii o globálním oteplování.“ Tento apel na uvědomění si vlastní skupinové příslušnosti k věkové skupině je mimo jiné apelem k uvědomění si svého místa v diskusi a své společenské role. Lehkost, s jakou je mobilizována představa, že by příslušník rizikové skupiny měl v první řadě sedět doma a do diskuse raději nevstupovat, by si měla zasluhovat naši pozornost, a to bez ohledu na to, za jak problematickou či vysloveně mylnou jeho argumentaci můžeme považovat.

Cílem ochrany těch, kteří čelí většímu riziku, by mělo být poskytnout jim prostředky a nástroje, jak se s těmito riziky úspěšně vyrovnávat. Paternalistický přístup, který aktéry vylučuje z možnosti participovat na dané situaci (byť už jen ve formě uznání jako partnera/partnerky při řešení problémů), ale naopak zranitelnost posiluje.

Závěrečné úvahy

Aspekty, o kterých tento text hovoří, představují jen dílčí momenty této specifické situace. Jsou v mnohém vybrány selektivně a tento text nemá a ani nemůže mít ambici postihnout dopady pandemie na životy seniorů/seniorek a vnímání chronologického věku v celé jejich šíři. Tento text tak nemá závěr v pravém slova smyslu, protože ani situace, kterou popisuje, žádné vyústění zatím nenabízí. Není tak, dle mého názoru, na místě shrnovat, co se změnilo a co se dále změní. Co je ale namístě, je zamyslet se nad tím, jaké fenomény se pod zvětšovací sklem ukázaly a jaké potenciální výzvy z nich pramení. Chtěla bych tak prostor závěru využít k vyzdvihnutí čtyř momentů, které by v následujících diskusích neměly ve vztahu ke stáří zapadnout.

Prvním z nich jsou dopady sociální izolace na starší lidi. Samota a sociální izolace představují faktory negativně ovlivňující kvalitu zdraví ve stáří [Courtin, Cnapp 2017]. Nedostatek sociálního kontaktu zvyšuje riziko předčasného úmrtí [Holt-Lunstad et al. 2015]. Sociální izolace například vede ke zhoršení paměťových schopností ve stáří [Read, Comas-Herrera, Grundy 2019]. Opatření proti šíření nákazy posílila dobrovolnou izolaci seniorů/seniorek z obavy před nákazou i izolaci nedobrovolnou s ohledem na uzavření či omezení fungování řady služeb (univerzit třetího věku, seniorských klubů a center apod.). Objevují se tak hla-

sy upozorňující na to, že dojde ke zhoršení dlouhodobého problému osamělosti starších lidí [Fraser et al. 2020] a že omezení aktivit může vést ke zhoršení psychického a fyzického stavu i u lidí, kteří by za jiné situace těmto obtížím nečelili [Brooke, Jackson 2020]. Studie zaměřené na společenské dopady epidemie SARS upozorňují na nárůst počtu sebevražd starších lidí (65+) v Hongkongu v období po propuknutí epidemie, které dosáhly svého historického maxima. Tato skutečnost je interpretována především s ohledem na narušení sociálních vazeb v důsledku sociální izolace, prohloubení pocitu samoty a strachu [Chan 2006]. Je na místě se domnívat, že podobné efekty bude mít i pandemie koronaviru. Dočasné či dlouhodobé uzavření volnočasových (i jiných) služeb pro seniory/senior-ky může pro mnohé znamenat přerušování sociálních vazeb a ztrátu výrazného zdroje osobního sebenaplnění. Obavy z rizika nákazy neustávají a do budoucna tak bude představovat zásadní výzvu, jak klienty/klientky znovu či nově do podobných služeb zapojit. Zároveň pandemie může vést k předčasným odchodům z trhu práce v případě starších zaměstnanců/zaměstnankyň buď z důvodů snahy utlumovat rizikové sociální kontakty, či s ohledem na očekávanou ekonomickou recesi. Všechny tyto faktory mohou posilovat sociální izolaci starších lidí. Měli bychom proto hledat smysluplné cesty, jak sociální kontakty posilovat či upevňovat, a nabízet služby, které mohou být obranou proti samotě v situaci, kdy je možnost fyzického kontaktu omezena.

Za druhé, slovy Morrow-Howell, Galuciy a Swinford [2020: 4]: „Budeme muset získat zpět všechny těžce vydobyté pokroky ve snižování vnějšího a internalizovaného ageismu, který se v této pandemii zhoršuje.“ To se týká jak problematického nakládání s chronologickým věkem a stereotypního zobrazování seniorů/seniorek, tak předstev, které si lidé ohledně stárnutí mohou osvojit. Většina z nás tváří v tvář této pandemii zažívá pocity bezmoci. Nikdo by ale neměl zažívat pocit bezmoci nad tím, že pouze na základě jeho/jejího věku o něj/ni bude postaráno hůře či že nemá možnost se na chodu věcí nijak podílet. Diskuse nad potřebou „obětování se“ v případě starší generace či kritéria chronologického věku při rozhodování o tom, komu bude poskytnuta jaká zdravotní péče, mohou v lidech staršího věku snadno vyvolat pocit nedůvěry v to, že na jejich životech záleží.

I v návaznosti na výše zmíněné je tak potřeba otevřít zásadní debatu nad (1) způsobem, jakým je věk zapojován do diskuse o rozdělování nedostatkových statků. Je pravděpodobné, že podobným dilematům bude naše společnost čelit i v budoucnu. Je proto potřeba se zamýšlet nad tím, co představuje ona „distribuční spravedlnost“ a jak ji dosáhnout v souladu se zásadou rovnosti práv všech lidí. Ukazuje se, že zatímco v rámci gerontologie i sociálních věd obecně panuje konsensus týkající se heterogenity v rámci skupin, které jsou často automaticky vnímány jako jasné ohraničené (ať už se jedná o věkové skupiny či gender), tato skutečnost není efektivně překládána do sociálních a zdravotních politik. Domnívám se přitom, že to není z důvodu neochoty těch, kteří je vytvářejí, ale že na tom svůj podíl nese především neschopnost integrovat uvědomění si heterogenity (nejen) v rámci seniorské populace jako základní pilíř těchto politik, a ne jako

trpěný dovětek, na nějž je možné v situaci krize rychle zapomenout. (2) Nemoc COVID-19 přinesla zásadní společenský šok, kdy se zaběhnutá očekávání změnila ze dne na den. Tyto změny se přitom dotkly nejen běžné rutiny našeho života ve formě sociálních kontaktů, pracovního režimu či zajištění péče, ale také pocitu bezpečí, ve kterém většina z nás neuvědomovaně žije a jež vytěsňuje smrt či jen zmínky o ní mimo veřejný prostor a společensky přijatelné konverzace. Vysoká míra infekčnosti nemoci vede k přísné izolaci nakažených. Ti umírají bez možnosti osobně se rozloučit se svými blízkými v situaci, kdy se péče stává potenciálně nedostatkovou. Smrt v důsledku COVID-19 ztělesňuje společenské představy „špatné smrti“. V případech pozůstalých je bolest ze ztráty blízkého navíc posilována stresem z nastalé situace, nemožností využít běžných mechanismů sociální podpory a rituálů, které umožňují se se smrtí lépe vyrovnat [Carr, Boerner, Moorman 2020]. Odsunutí stárí a umírání do institucí, kde nejsou „na očích“, posiluje neschopnost vyrovnávat se s nimi jako s nedílnou součástí našich životů. Zabráňuje rovněž smysluplným konverzacím o nich – včetně artikulování praktických představ o tom, co by se mělo po mé smrti dít (s mým tělem, majetkem i například zajištěním péče o blízké). Chybí také podpora pro zdravotnický personál při provázení lidí, kteří nemohou být v kontaktu se svými blízkými, posledními momenty života. Role sociálních věd by mimo jiné měla být i v tom, otevírat diskuse ohledně etických otázek, které pandemie otevřela, včetně diskuse týkající se toho, jak nakládáme s umíráním.

Za čtvrté, zkušenost s pandemií by měla být i příležitostí pro to, vznášet zásadní požadavky na změny v zajištění péče o seniory/seniorky v institucích. Dlouhodobá míra podfinancování tohoto sektoru ve svých důsledcích posiluje zranitelnost lidí, kteří v nich žijí, i těch, již zde pracují. Tato pandemie zviditelnila klíčovou roli péče v našich životech i práci, kterou lidé v sektoru zdravotnictví a sociálních služeb vykonávají. Nechala nás pocítit obavu z toho, co by se mohlo stát, kdyby se péče nedostávalo. Není možné oceňovat zaměstnance/zaměstnaneky v sociálních službách podprůměrnou mzdou a spoléhat se na to, že v době epidemie budou v domovech pro seniory/seniorky přespávat, aby nepřišli do styku s okolím, protože při distribuci ochranných pomůcek tyto instituce stály někde na konci pomyslného žebříčku priorit. Během posledních deseti let se téměř ztrojnásobil počet cizinců pracujících ve zdravotní a sociální péči – zatímco v roce 2008 zde pracovalo 5 514 cizinců, v roce 2019 se jednalo už o 14 318 lidí [ČSÚ 2019]. Svou roli bezpochyby hrají nízké finanční a sociální ohodnocení a zvyšující se podíl seniorů/seniorek v populaci, které vedou k nutnosti hledat pracovní sílu v jiných regionech. Počátek pandemie doprovázela mimo jiné repatriace cizinců do zemí jejich původu. Představa, že problémy zajištění péče o seniory/seniorky vyřešíme „dovozem“ levné pracovní síly ze zahraničí, může v momentech krize (právem) produkovat opačné efekty. Je tak potřeba hledat systémová řešení, která umožní důstojné stárnutí lidí v institucích péče i důstojné pracovní podmínky těch, kteří o ně pečují. To, jakým způsobem zacházíme se svými nejzranitelnějšími, je nakonec ostatně tím nejvíce vypovídajícím měřítkem každé společnosti

JAROSLAVA HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ vystudovala sociologii na Masarykově univerzitě v Brně a nyní působí jako odborná asistentka na katedře sociologie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Ve své práci se prostřednictvím kvalitativních metod věnuje především otázkám stárnutí, genderu a sociologie medicíny. Její předchozí vědecké projekty se mimo jiné zaměřovaly na analýzu politik aktivního stárnutí a praktiky prarodičovství. Její aktuální výzkum se věnuje analýze zobrazování demence a dopadů těchto obrazů na vnímání stárnutí.

Literatura

- Ayalon, L. 2020. „There Is Nothing New Under the Sun: Ageism and Intergenerational Tension in the Age of the COVID-19 Outbreak.“ *International Psychogeriatrics* 32 (10): 1221–1224, <https://doi.org/10.1017/S1041610220000575>.
- Ayalon, L., A. Chasteen, M. Diehl, B. Levy, S. D. Neupert, K. Rothermund, C. Tesch-Römer, H.-W. Wahl. 2020. „Aging in Times of the COVID-19 Pandemic: Avoiding Ageism and Fostering Intergenerational Solidarity.“ *The Journals of Gerontology: Series B*, <https://doi.org/10.1093/geronb/gbaa051>.
- Berridge, C., N. Hooyman. 2020. „The Consequences of Ageist Language Are Upon Us.“ *Journal of Gerontological Social Work*, <https://doi.org/10.1080/01634372.2020.1764688>.
- Binstock, R. H. 2010. „From Compassionate Ageism to Intergenerational Conflict?“ *The Gerontologist* 50 (5): 574–585, <https://doi.org/10.1093/geront/gnq056>.
- Braveman, P. 2020. „COVID-19: Inequality Is Our Pre-existing Condition.“ *Unesco Inclusive Policy Lab* [online]. [cit. 15. 7. 2020]. Dostupné z: <https://en.unesco.org/inclusivepolicylab/news/covid-19-inequality-our-pre-existing-condition>.
- Bristow, J. 2015. *Baby Boomers and Generational Conflict*. London: Palgrave MacMillan, <https://doi.org/10.1057/9781137454737>.
- Brooke, J., D. Jackson. 2020. „Older People and COVID-19: Isolation, Risk and Ageism.“ *Journal of Clinical Nursing* 29: 2044–2046, <https://doi.org/10.1111/jocn.15274>.
- Carr, D., K. Boerner, S. Moorman. 2020. „Bereavement in the Time of Coronavirus: Unprecedented Challenges Demand Novel Interventions.“ *Journal of Aging & Social Policy* 32 (4–5): 425–431, <https://doi.org/10.1080/08959420.2020.1764320>.
- Cascella M., M. Rajnik, A. Cuomo, S. C. Dulebohn, F. Di Napoli. 2020. *Features, Evaluation and Treatment Coronavirus (COVID-19)* [Updated 2020 Jul 4] [online]. Treasure Island (FL): StatPearls Publishing [cit. 25. 7. 2020]. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK554776/>.
- Cevik, M., C. Bamford, A. Ho. 2020. „COVID-19 Pandemic-a Focused Review for Clinicians.“ *Clinical Microbiology and Infection: The Official Publication of the European Society of Clinical Microbiology and Infectious Diseases* 26 (7): 842–847, <https://doi.org/10.1016/j.cmi.2020.04.023>.
- Chan, S. M. S., F. K. H. Chiu, C. W. L. Lam, P. Y. V. Leung, Y. Conwell. 2006. „Elderly Suicide and the 2003 SARS Epidemic in Hong Kong.“ *International Journal of Geriatric Psychiatry*: *A Journal of the Psychiatry of Late Life and Allied Sciences* 21 (2): 113–118, <https://doi.org/10.1002/gps.1432>.
- Comas-Herrera A., J. Zalakain. 2020. *Mortality Associated with COVID-19 Outbreaks in Care Homes: Early International Evidence* [online]. International Long-Term Care Policy Network, CPEC-LSE [cit. 10. 7. 2020]. Dostupné z: <https://alzheimeriberoamerica.org/wp-content/uploads/2020/04/Mortality-associated-with-COVID-12-April-3.pdf>.

- Courtin, E., M. Knapp. 2017. „Social Isolation, Loneliness and Health in Old Age: A Scoping Review.“ *Health & Social Care in the Community* 25 (3): 799–812, <https://doi.org/10.1111/hsc.1231>.
- Černý, D. 2020. „Alokace na základě věku a diskriminace.“ Pp. 58–84 in M. Šejvl, P. Agha, T. Sobek, J. Kokešová, D. Černý (ed.). *Vítězové a poražení: Právní a etické problémy současně koronakrizy* [online]. Praha: Ústav státu a práva AV ČR [cit 10. 12. 2020]. Dostupné z: https://www.ilaw.cas.cz/upload/web/files/books/VITEZOVE_PORAZENI_final.pdf.
- Černý, D., A. Doležal, T. Doležal. 2020. *Etická a právní východiska pro tvorbu doporučení k rozhodování o alokaci vzácných zdrojů při poskytování zdravotních služeb v rámci pandemie COVID-19* [online]. Praha: Ústav státu a práva AV ČR, v. v. i., Kabinet zdravotnického práva a bioetiky [cit 10. 12. 2020]. Dostupné z: <https://www.ilaw.cas.cz/upload/web/Etick%C3%A1%20a%20pr%C3%A1vn%C3%AD%20v%C3%BDchodiska%20pro%20tvorbu%20doporu%C4%8Den%C3%AD%20v%20r%C3%A1mci%20COVID%2019.pdf>.
- ČSÚ. 2019. *Počet evidencí cizinců na ÚP podle sekci Klasifikace ekonomických činností (CZ-NACE) (k 31. 12.)* [online]. Praha: Český statistický úřad [cit 21. 7. 2020]. Dostupné z: https://www.czso.cz/documents/11292/27323903/c03R326_2019.pdf/ad6de2e8-2a9a-4d05-9754-d0df5c272f51?version=1.0.
- Ehni, H. J., H. W. Wahl. 2020. „Six Propositions against Ageism in the COVID-19 Pandemic.“ *Journal of Aging & Social Policy* 32 (425): 515–525, <https://doi.org/10.1080/08959420.2020.1770032>.
- Flett, G. L., M. J. Heisel. 2020. „Aging and Feeling Valued Versus Expendable During the COVID-19 Pandemic and Beyond: A Review and Commentary of Why Matterings Is Fundamental to the Health and Well-Being of Older Adults.“ *International Journal of Mental Health and Addiction*, <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00339-4>.
- Fraser, S., M. Lagacé, B. Bongué, N. Ndeye, J. Guyot, L. Bechar, L. Garcia, V. Taler, S. Adam, M. Beaulieu, C. D. Bergeron. 2020. „Ageism and COVID-19: What Does Our Society's Response Say About Us?“ *Age and Ageing* 49 (5): 692–695, <https://doi.org/10.1093/ageing/afaa097>.
- Gilleard C., P. Higgs. 2020. „COVID-19 Amplifies but Doesn't Alter the Chronology of Life and Death.“ *Transforming Society* [online]. [cit. 1. 7. 2020]. Dostupné z: <http://www.transformingsociety.co.uk/2020/05/20/covid-19-amplifies-but-doesnt-alter-the-chronology-of-life-and-death/>.
- Hagestad, G. O., P. Uhlenberg. 2006. „Should We Be Concerned About Age Segregation? Some Theoretical and Empirical Explorations.“ *Research on Aging* 28 (6): 638–653, <https://doi.org/10.1177/0164027506291872>.
- Holt-Lunstad, J., T. B. Smith, M. Baker, T. Harris, D. Stephenson. 2015. „Loneliness and Social Isolation as Risk Factors for Mortality: A Meta-analytic Review.“ *Perspectives on Psychological Science* 10 (2): 227–237, <https://doi.org/10.1177/1745691614568352>.
- Hsiang, S., D. Allen, D., S. Annan-Phan, K. Bell, I. Bolliger, T. Chong, H. Druckenmiller, L. Yue Huang, A. Hultgren, E. Krasovich, P. Lau, J. Lee, E. Rolf, J. Tseng, T. Wu. 2020. „The Effect of Large-scale Anti-contagion Policies on the COVID-19 Pandemic.“ *Nature* 584: 262–267, <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2404-8>.
- Krastev, I. 2020. *Už je zítřka? Aneb jak pandemie mění Evropu*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Lowsky, D. J., S. J. Olshansky, J. Bhattacharya, D. P. Goldman. 2014. „Heterogeneity in Healthy Aging.“ *The Journals of Gerontology: Series A* 69 (6): 640–649, <https://doi.org/10.1093/gerona/glt162>.
- Mizrahi, L., H. A. Shekhidem A. Stern. 2020. „Age Separation Dramatically Reduces COVID-19 Mortality Rate in a Computational Model of a Large Population.“ *Open Biology* 10 (11), <https://doi.org/10.1098/rsob.200213>.

- Morrow-Howell, N., N. Galucia, E. Swinford. 2020. „Recovering from the COVID-19 Pandemic: A Focus on Older Adults.“ *Journal of Aging & Social Policy* 32 (4–5): 526–535, <https://doi.org/10.1080/08959420.2020.1759758>.
- Przeworski, A. 2020. „COVID-19: A Magnifier of Social Inequalities.“ *The Global Rethinking Global Governance from Geneva* [online]. [cit. 14. 7. 2020]. Dostupné z: <https://theglobal.blog/2020/06/09/covid-19-a-magnifier-of-social-inequality/>.
- Read, S., A. Comas-Herrera, E. Grundy. 2020. „Social Isolation and Memory Decline in Later-life.“ *The Journals of Gerontology: Series B* 75 (2): 367–376, <https://doi.org/10.1093/geronb/gbz152>.
- Sedláková, R. 2008. „Obraz seniorů a stáří v českých médiích aneb přispívají mediální obsahy k vytváření věkově inkluzivní společnosti.“ *Média a text II*: 196–208.
- Sipocz, D., J. D. Freeman, J. Elton. 2020. „‘A Toxic Trend’?: Generational Conflict and Connectivity in Twitter Discourse Under the# BoomerRemover Hashtag.“ *The Gerontologist* 61 (2): 166–175, <https://doi.org/10.1093/geront/gnaa177>.
- Vergano, M., G. Bertolini, A. Giannini, G. R. Gristina, S. Livigni, G. Mistràletti, L. Riccioni, F. Petrini. 2020. „Clinical Ethics Recommendations for the Allocation of Intensive Care Treatments in Exceptional, Resource-limited Circumstances: The Italian Perspective During the COVID-19 Epidemic.“ *Critical Care* 24 (165), <https://doi.org/10.1186/s13054-020-02891-w>.
- WHO. 2020. „COVID-19: Vulnerable and High Risk Groups.“ *World Health Organization* [online]. [cit. 22. 7. 2020]. Dostupné z: <https://www.who.int/westernpacific/emergencies/covid-19/information/high-risk-groups>.
- Xiang, X., X. Lu, A. Halavanau, J. Xue, Y. Sun, P. H. L. Lai, Z. Wu. 2020. „Modern Senicide in the Face of a Pandemic: An Examination of Public Discourse and Sentiment about Older Adults and COVID-19 Using Machine Learning.“ *The Journals of Gerontology: Series B*, <https://doi.org/10.1093/geronb/gbaa128>.

Citované mediální výstupy

- Baulisová, K. 2020. „Nemoc starých, která děti milosrdně vynechává.“ *MF Dnes*, 11. 3. 2020.
- Brodcová, D. 2020. „České oběti koronaviru. Koho virus přemohl?“ *Seznam zprávy* [online], 24. 3. 2020 [cit. 20. 7. 2020]. Dostupné z: <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/druha-obet-koronaviru-v-cesku-delali-jsme-vse-ale-byl-oslaben-nadorem-95408>.
- Facebookový profil Andreje Babiše [online], 30. 8. 2020 [cit. 30. 12. 2020]. Dostupné z: <https://www.facebook.com/AndrejBabis/posts/1993296000807034>.
- Foster, P., B. Staton, N. Ronick. 2020. „NHS ‘Score’ Tool to Decide which Patients Receive Critical Care.“ *Financial Times* [online], 13. 4. 2020 [cit. 10. 12. 2020]. Dostupné z: <https://www.ft.com/content/d738b2c6-000a-421b-9dbd-f85e6b333684>.
- Fojtů, M. 2020. „Vidovičová: Seniori nemůžeme jen tak láskyplně zamykat zvenku doma.“ *Zprávy z MUNI* [online], 27. 4. 2020 [cit. 5. 8. 2020]. Dostupné z: <https://www.em.muni.cz/udalosti/12834-vidovi-ova-seniori-nemuzeme-jen-tak-laskyplne-zamykat-zvenku-doma>.
- Holmerová, I. 2020. „Marné volání odborné veřejnosti. Ochrana seniorů selhala.“ *Seznam zprávy* [online], 27. 3. 2020 [cit. 27. 7. 2020]. Dostupné z: <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/marne-volani-odborne-verejnosti-ochrana-senioru-selhala-96151>.
- NHS. 2020. „NHS and Other Professional Bodies’ Response to the Sunday Times.“ *NHS*

- [online], 25 October 2020 [cit. 21. 12. 2020]. Dostupné z: <https://www.england.nhs.uk/2020/10/nhs-and-other-professional-bodies-response-to-sunday-times/>.
- Novák, J. 2020. „Stát na nás zapomněl.“ Nedostatek ochranných pomůcek v domovech seniorů si vybírá daň.“ *Seznam zprávy* [online], 27. 3. 2020 [cit. 27. 7. 2020]. Dostupné z: <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/koronavirus-zasahl-seniory-z-domovu-stat-na-nas-zapomnel-rika-personal-96005>.
- Novinky.cz. „Seniors v obchodě zbili, nevypadal starší 65 let. Policie obvinila tři lidi.“ *Novinky.cz* [online], 2. 4. 2020 [cit. 12. 7. 2020]. Dostupné z: <https://www.novinky.cz/krimi/clanek/seniora-v-obchode-zbili-nevypadal-starsi-65-let-policie-obvinila-tri-lidi-40319080>.
- Pracovní skupina pro ochranu práv starších osob. 2020a. *Stanovisko k tzv. triáži (ze dne 25. listopadu 2020)* [online]. Vláda České republiky [cit. 30. 12. 2020]. Dostupné z: https://www.vlada.cz/cz/ppov/rlp/vybory/pro_zakladni_prava_a_predchazeni_diskriminaci/ps_starsi_osoby/uvod-183823/.
- Pracovní skupina pro ochranu práv starších osob. 2020b. *Prohlášení pracovní skupiny k rouškovnému z 29. 9. 2020* [online]. Vláda České republiky [cit. 30. 12. 2020]. Dostupné z: https://www.vlada.cz/cz/ppov/rlp/vybory/pro_zakladni_prava_a_predchazeni_diskriminaci/ps_starsi_osoby/uvod-183823/.
- Procházková, P. 2020. „Koronavirová smrt je férová, roušková hysterie mi přišla absurdní, říká záchranářka Höschlová.“ *DeníkN* [online], 16. 6. 2020 [cit. 2. 7. 2020]. Dostupné z: <https://denikn.cz/376611/koronavirova-smrt-je-ferova-rouskova-hysterie-mi-prisla-absurdni-rika-zachranarka-hoschlova/>.
- Projev předsedy vlády k občanům [online]. Vláda České republiky, 23. 3. 2020 [cit. 12. 7. 2020]. Dostupné z: <https://www.vlada.cz/cz/clenove-vlady/premier/projevy/projev-predsedy-vlady-k-obcanum-180581/>.
- Projev spolkové kancléřky Dr. Angely Merkelové ze dne 18. 3. 2020 k opatření proti šíření koronaviru [online]. Velvyslanectví SRN v Praze [cit. 22. 7. 2020]. Dostupné z: <https://prag.diplo.de/cz-cs/aktuelles/-/2321602>.
- Rodriguez, A. 2020. „Texas' Lieutenant Governor Suggests Grandparents Are Willing to Die for US Economy.“ *USA Today* [online], 24. 3. 2020 [cit. 1. 8. 2020]. Dostupné z: <https://eu.usatoday.com/story/news/nation/2020/03/24/covid-19-texas-official-suggests-elderly-willing-die-economy/2905990001/>.
- Tůma, Z., M. Hampl. 2020. „Bývalí šéfové ČNB Tůma a Hampl: necháme v zájmu ochrany života umřít celou českou ekonomiku?“ *Hospodářské noviny*, 19. 3. 2020.

Vyšlo druhé číslo

FILOSOFICKÉHO ČASOPISU

OBSAH ČÍSLA 2/2021

V. Sklenář, Může být tolerance tolerantní? Rainer Forst a paradoxy tolerance
J. Baroš, Perfekcionistická kritika liberalismu veřejného rozumu

TÉMA: MIGRACE

M. Job, Otevřené hranice a jejich nepřátelé?
M. Trčka, Morální limity omezení migrace v liberální demokracii

POLEMIKA

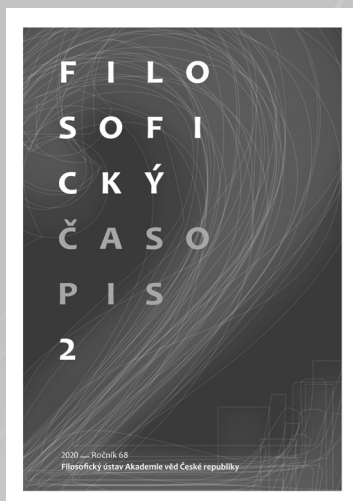
J. Koudelka, Imigrační politika, liberální principy a možnosti je uskutečňovat

RECENZNÍ STUDIE

M. Hroch, Jak a proč přemýšlet o české národní existenci?

STUDIE

J. Šenovský, „Nunc antichristi multi facti sunt“ – Idea společenství v Husově
spisu „De ecclesia“
M. Chabada, Prirodzené morálne cnosti podľa Jána Dunska Scota

Filosofický časopis je koncipován jako akademické periodikum, které je otevřeno názorové pluralitě. Jeho vydavatelem je Filosofický ústav Akademie věd ČR, v. v. i. Řídí se zásadami Open Access a uplatňuje licenci Creative Commons – Atribution 4.0 International.

Patří k recenzovaným periodikům, je citován v databázích Web of Science, Scopus, DOAJ, ERIH Plus a Ulrich's Periodicals Directory. Impakt Filosofického časopisu měří Scimago Journal & Country Rank (SRJ). Vychází čtyřikrát ročně, cena jednotlivého čísla je 79Kč, celoroční předplatné činí 270Kč.

Objednávky jednotlivých tištěných čísel i celého ročníku přijímá redakce: Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. 222 221 752; e-mail: filcasop@flu.cas.cz.
Objednávky ze Slovenské republiky: Kníhkupectvo AF, Kozia 20, 811 03 Bratislava.
<http://filcasop.flu.cas.cz/>

Sociální participace ve vyšším věku ve vztahu k partnerské dráze*

PETR FUČÍK**

Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno

Social Participation of Older Adults in Relation to Their Partnership History

Abstract: How will the instability and diversity of family forms today impact the nature of people's close social relationships in the future when they are older? In this article I examine how the social participation of older adults is impacted by their different partnership histories. I am particularly interested in whether there are any differences in the social participation (activities involving contact with family, friends, acquaintances, children, grandchildren) of people who experienced divorce in life (I use a decomposition of the divorce rate to distinguish between those who had this experience when they were relatively young, middle-aged, or older). The data source for this analysis is the panel survey 'Dynamics of Change in Czech Society' and especially one unique component of the survey, which are the diaries on how people spend their time. Out of the total sample of respondents who maintained daily diary entries, I analyse the responses of those over the age of 60. The hypotheses that a lower level of social participation would be observed among people who had experienced divorced and that divorcing later in life would have a stronger negative effect on social participation are not confirmed by the data. The level of social participation measured using time-use diaries is found to be comparable across different partnership histories and irrespective of when in life a person gets divorced. In the conclusion of the article, I discuss these findings in a criticism of the overly negative paradigm that governs research on divorce in the social sciences.

Keywords: social participation, old age, divorce, partnership trajectory/history, consequences of divorce

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2021, Vol. 57, No. 2: 165–191

<https://doi.org/10.13060/csr.2021.012>

* Tento výzkum byl finančně podpořen Technologickou agenturou ČR grantem TJ03000002. Tento grant financuje českou část projektu GENPATH: GENPATH je součástí GENDER-NET Plus ERANET COFUND sítě projektů, financované v rámci programu EU Horizon 2020, grant číslo 741874.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Petr Fučík, Ph.D., Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: fucik@fss.muni.cz.

Úvod

Sociální kontakty ve stáří jsou častým tématem výzkumů i polem pro sociální práci. Studie poukazují na závažné důsledky sociální izolace, jež zahrnují zdravotní rizika [Holt-Lunstad, Smith, Layton 2010; Holt-Lunstad et al. 2015], psychologické problémy [Smith, Victor 2019], pocity strachu, osamělosti a vyloučení [Vozikaki et al. 2018; Weldrick, Grenier 2018]. Pokud jde o faktory, jež zvyšují riziko sociální izolace, studie se obvykle zabývají okolnostmi přítomnými ve stáří nebo bezprostředně předcházejícími [Malcom, Frost, Cowie 2019], zároveň však často vycházejí ze zřejmého faktu, že pozdější etapy života v sobě mohou kumulovat vlivy všech předchozích [Dahlberg, Andersson, Lennartsson 2018]. Ve svém textu chci prozkoumat jeden aspekt dlouhodobých faktorů, jež mohou ovlivnit sociální participaci ve stáří, totiž podobu partnerské dráhy a konkrétně přítomnost rozvodu v ní. Rodinné vztahy jsou ve veřejném i odborném diskurzu vnímány jako klíčový faktor, jenž ovlivňuje kvalitu života v mnoha oblastech včetně sociální participace [Coltrane, Adams 2003]. Základní vazbou, od níž se odvíjí ostatní rozsáhlejší rodinné sítě, je partnerství. V tomto ohledu však dochází v druhé půli 20. století k významným změnám – partnerství se stávají křehčími (rozvodovost, rozpady kohabitací) a jejich podoba se na sklonku tisíciletí deinstytucionalizuje (nesezdaná soužití, rodičovství mimo manželství [srov. Cherlin 2004, 2020]) a rozrůžňuje (složené rodiny). Tyto okolnosti také komplikují vztah rodičů s potomky, a to zejména v mužské části populace. To vše znamená, že se postupně zvyšuje podíl osob, jež během své životní dráhy zažijí rozvod, rozpad nesezdaného soužití, dlouhodobé „singlovství“ či kombinaci různých stavů. Sice jde o jevy generačně rozložené velmi nerovnoměrně a současná generace seniorů je jimi ovlivněna v podstatně menší míře než mladší věkové skupiny, nicméně již nyní má smysl ptát se, jak zvýšená nestabilita partnerství ovlivňuje sociální vztahy ve vyšším věku.

Konkrétně mě zajímá, jak se vliv rozvodu promítne do sociální participace ve vyšším věku. Ačkoliv existují studie, které dokládají, že partnerská situace je důležitým faktorem ovlivňujícím sociální sítě či pocit osamělosti ve stáří [Štípková 2019; Lampraki et al. 2019], zajímá mne, jakou roli hraje výskyt rozvodu v celé životní dráze i u těch, kteří se rozvedli před dlouhou dobou, případně navázali další partnerství či uzavřeli další sňatek. Pro úplnost obrazu doplním také srovnání s využitím současného rodinného stavu ve stáří a také výsledky konfrontuji se situací vdov a vdovců, neboť bez tohoto kontextu by byla analýza neúplná. V obecnějším rámci hledám ve své analýze indicie k úvahám, jak se současná nestabilita a rozmanitost rodinných forem v budoucnu promítnou do podoby sociálních vztahů ve stáří.

Současný výzkum důsledků rozvodu pro sociální kontakty

Široká oblast výzkumu je věnována důsledkům rozvodů pro rozvádějící se ve smyslu krátkodobých či střednědobých obtíží včetně změn v četnosti a kvalitě sociálních kontaktů nebo subjektivně prožívané osamělosti [Amato 2000; Tilburg, Aartsen van der Pas 2015; Tilburg, Suanet 2019; Lampraki et al. 2019]. Pokud jde o časovou dynamiku těchto důsledků, Amato [2010] uvádí, že evidence pro výskyt dlouhodobých dopadů je rozporuplná. Na jednu stranu výzkumy ukazují silný adaptační efekt, který důsledky rozvodu zahlazuje, na druhou stranu existují chronické dopady, projevující se dlouho po rozvodu [Amato 2010: 659]. Specializované studie relevantní pro naše téma pracují s obecnějším rámcem dlouhodobých partnerských drah na straně jedné a/nebo s dlouhodobými dopady ve smyslu sociálních kontaktů ve stáří [Pinquart 2003; Dykstra, De Jong Gierveld 2004; Leopold 2018; Štípková 2019]. Leopold [2018] z německých dat socioekonomického panelu (SOEP) zjišťuje, že u lidí, kteří se rozvedli mezi lety 1984–2015, jsou krátkodobé důsledky rozvodu tíživější u mužů (zejména v oblasti subjektivní kvality života), ve střednědobém horizontu tento rozdíl mizí a v dlouhodobém pohledu začínají vyvstávat spíše závažnější dopady na ženy. Leopold uzavírá, že zatímco negativní dopady rozvodu jsou pro muže přechodné, u žen mají tendenci být chronické, a to zejména v dlouhodobých disproporcích příjmu domácnosti a riziku chudoby v samoživitelství.

Rada výzkumů poukazuje také na fakt odlišných životních drah mužů a žen po rozvodu [Crowley 2019a; Wu, Schimmele 2005; Maslauskaitė, Baublytė 2015], což je jeden z potenciálních zdrojů odlišného rizika osamělosti ve stáří. Zda je v důsledku a mnohem později ve stáří dopad tíživější pro muže, či pro ženy, je obtížné říci, protože u obou pohlaví existují velmi odlišné porozvodové okolnosti vedoucí k nejednoznačným efektům rozvodu. Ženy mají tendenci po rozpadu partnerství častěji a déle zůstat samy (v literatuře označováno jako *gender-gap in repartnering* [srov. Poortman, Hewitt 2015; Kreidl, Hubatková 2017]), takže mezi nimi najdeme více případů dlouhodobého „singlovství“, jež ve stáří může zvyšovat riziko osamělosti. Na druhé straně, ve většině zemí donedávna téměř vždy, nyní stále v převážné míře zůstávají děti po rozvodu v domácnosti matek [Cancian, Meyer 1998; Cancian et al. 2014]. Muži tedy sice navazují častěji nová partnerství po rozvodu (právě přítomnost/nepřítomnost dětí je v literatuře považována za jeden z klíčových faktorů *gender gap in repartnering* – srov. [Ivanova, Kalmijn, Uunk 2013]), ale hrozí jim častěji omezený kontakt s potomky [Kalmijn, De Vries 2009; Hank 2007; Tomassini et al. 2004] či obecněji zvýšené riziko osamělosti ve stáří [Dykstra, De Jong Gierveld 2004].¹

¹ V tomto ohledu pochopitelně hraje roli povaha a trvalost partnerství vyšších pořadí. Ačkoliv tyto nové rodiny v minulosti pro muže znamenaly náhradu původních rodinných vztahů, s posunem sňatečnosti, plodnosti i rozvodovosti do vyššího věku lze do budoucna předpokládat, že tento model bude oslabovat.

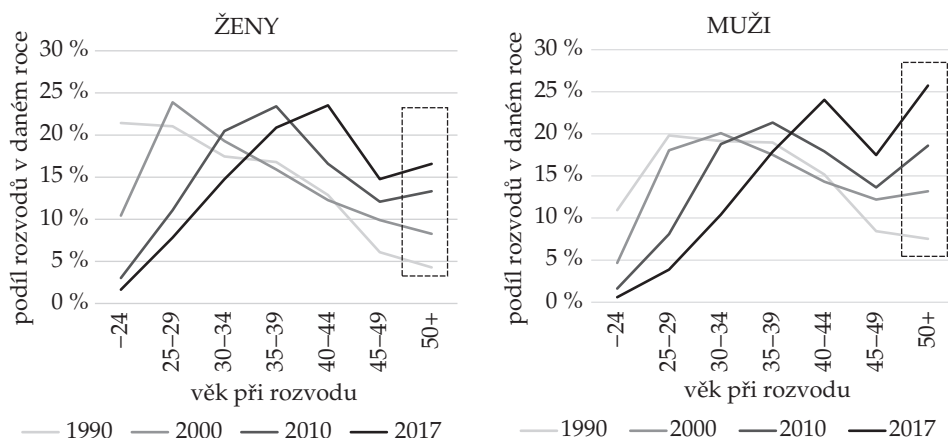
Pozice rozvodu v životní dráze

Pozice rozvodu v životní dráze může produkovat dvě roviny vzájemně protikladných mechanismů vedoucích k odlišným důsledkům ve stáří. Je-li rozvod uskutečněn v relativně nižším věku, je vyšší šance adaptace a zahlazení jeho negativních dopadů, než přijde stáří. Na druhé straně se tyto rozvody odehrávají v důležitém formativním období, kdy jsou v domácnosti přítomny nezletilé děti, a mají tedy významnější vliv na možnosti budování a udržování mezigeneračních vztahů během následujících životních etap. Naproti tomu pozdější rozvod může znamenat prolnutí porozvodové adaptační fáze až do vyššího věku, tedy citelnější dopady i ve stáří, jeho důsledky však nemusejí být tolik závažné pro vztahy a kontakty s potomky, kteří již jsou dospělí.

Faktem je, že rozvodovost má postupně tendenci posouvat se do vyššího věku a přibývá i rozvodů ve věkových skupinách, jež byly v tomto ohledu dříve marginální. Fenomén „šedých rozvodů“ (gray divorce) je zmiňován v zahraniční literatuře jako trend, jenž se vyskytuje prakticky ve všech evropských a částečně i mimoevropských společnostech [Brown, Lin 2012; Crowley 2019b; Lin et al. 2018], kdy významně přibývá rozvodů ve věkových kategoriích 50 a více let. Brown a Lin [2012] zkoumali, jaké faktory ovlivňují rozhodnutí rozvést se ve vyšším věku, a zejména se zaměřili na koincidence rozvodu se třemi typy tranzic – odchodem dětí z domácnosti rodičů (syndrom prázdného hnízda), přechodem jednoho z partnerů do důchodu (obvykle dříve muže, kvůli věkovému rozdílu) a výskytem zdravotních potíží. Podle jejich výsledků však žádné z těchto okolností nehrají v rozhodování podstatnou roli. Z jejich závěru plyne, že „šedý rozvod“ ohrožuje spíše sociálně znevýhodněné rodiny. Pokud by tedy platilo, že rozvod snižuje míru sociálních kontaktů ve stáří, existuje zde riziko kumulativního efektu znevýhodnění.

Výše zmínění Brown a Lin [2012] sice popisují individuální faktory vedoucí k rozhodnutí o rozvodu ve vyšším věku, ale neodpovídají na otázku, jaké okolnosti vedou k tomu, že daných rozvodů přibývá. Vedle strukturálního vysvětlení zvýšeným podílem starších sňatkových kohort (kvůli změně časování sňatečnosti) je relevantní také teze o proměně hodnotových orientací – tedy předpoklad, že starší kohorty, socializované v dřívějších dobách do tradičních rolí partnerů, jsou vystaveny kultuře individualizovaného postmoderního pojetí vztahů a přehodnocují svůj pohled na partnerství [Brown, Wright 2019]. Vývoj věkového rozložení rozvodů v České republice ukazuje Graf 1, z něhož je patrné, že mezi lety 1990 a 2017 vzrostl podíl věkové kategorie 50+ mezi rozvádějícími se muži z 8 % na 26 % a u žen z 4 % na 17 %. Celkově tedy dochází k významné proměně, kdy se podstatná část rozvodů odehrává v odlišné životní fázi, než tomu bylo před třiceti lety. Tato proměna vytváří poptávku po specifickém zkoumání vlivů rozvodovosti až do seniorského věku i v České republice.

Příčiny zmíněných trendů ve věkovém rozložení rozvodovosti je možno rozdělit do více jevů. V rámci populace osob v manželství narůstá proporce star-

Graf 1. Rozložení rozvodů v daných letech podle věku mužů a žen

Zdroj: ČSÚ, Pohyb obyvatelstva, vlastní výpočty.

ších kohort (snižování porodnosti znamená méně početné mladší kohorty, prodlužování naděje dožití znamená existenci početnějších kohort dlouhotrvajících manželství). Zároveň v rámci mladších kohort narůstá podíl nesezdaných soužití, což ještě dále snižuje jejich podíl v populaci existujících manželství. Samotné strukturální vysvětlení však nárůst rozvodů ve vyšším věku nepokryje plně. Podstatné také je, že se prodlužuje průměrná délka manželství při rozvodu. Dle Českého statistického úřadu byla v roce 1990 rozváděna manželství průměrně po 10,1 roku a v roce 2018 to bylo již 13,4 roku [ČSÚ 2019]. To znamená, že nejde jen o zvýšený podíl starších kohort v rámci množiny existujících manželství, ale také o zvýšenou míru rozvodovosti v rámci daných kohort – tedy proměnu uvažování o partnerství a rozhodování o rozvodu.

Český výzkum v dané oblasti

Jaké charakteristiky partnerských drah mohou hrát roli v míře sociálního zapojení současných českých seniorů? K zásadním demografickým proměnám, které země západní Evropy zaznamenávají již od poslední třetiny 20. století, dochází v České republice až v jeho úplném závěru. Výjimkou je rozvodovost, která roste během celého 20. století a v jeho druhé polovině takřka lineárně, podobně jako v zahraničí, bez výrazných výkyvů daných změnou režimu. Tento růst se zastavuje na začátku 21. století, kdy stagnuje na úrovni přibližně padesátiprocentní úhrnné rozvodovosti. V současnosti již pomalu začínají přicházet do seniorského věku generace, které zakládaly rodinu nebo prožily většinu rodinného života

v době podstatných proměn: destigmatizace rozvodu či výchovy dítěte jedním rodičem, narůstající akceptace nesezdaného soužití jako trvalé alternativy manželství, posunu rodičovství do vyššího věku i jeho proměny z hlediska intenzity i kulturního rámce rodičovství a dětství.

Hubatková a Petrová Kafková [2017] ukazují na datech *Životní role*, že frekvence kontaktů s potomky je podstatně nižší u lidí, kteří jsou rozvedení, zde se však jedná pouze o efekt současné situace – současného rodinného stavu – nikoliv zkušenosti s rozvodem během životní dráhy. Podobně Štípková [2019] na české části dat *SHARE* zjišťuje, že rodinný stav hraje podstatnou roli v subjektivní osamělosti (měřeno R-UCLA škálou) a charakteru sociálních sítí (měřeno přítomností partnera, příbuzných a přátel v síti). Podle jejích výsledků vyjadřovali nejnižší osamělost starší lidé v manželství, nejvyšší naopak vdovy a vdovci. Vliv rozvodu byl mezi oběma krajními póly. Štípková mimo jiné konstatuje, že vliv rozvodu a vdovství je odlišný podle pohlaví a hraje v něm roli časování dané události v životní dráze. Muži v jejích výsledcích vyjadřují vyšší míru osamělosti v souvislosti se ztrátou partnerky než ženy. Studie Žilínčikové a Kreidla ukazuje taktéž na datech *SHARE*, že rozvedení lidé s menší pravděpodobností poskytují prarodičovskou péči, a tudíž je omezen jejich styk s vnoučaty [Žilínčiková, Kreidl 2018].

Důležitým kontextem pro téma dlouhodobých důsledků rozvodovosti je také výzkum na poli resilience, jehož výsledky ve vztahu k seniorské populaci zprostředkovali a v českém prostředí rozšířili Lakomý a Petrová Kafková [2017]. Koncept resilience se z psychologického pojetí osobnostních vlastností posunul k souhrnu adaptačních strategií a zdrojů, mezi něž patří také využití sociálních kontaktů. Práce Lakomého a Petrové Kafkové ukazuje, že v tomto ohledu bývají úspěšnější ženy.

Nad rámec uvedených studií je specifikem mojí analýzy především zaměření na dlouhodobé efekty výskytu rozvodu v životní dráze. Nebudu se primárně zaměřovat jen na lidi, kteří v době vyplnění dotazníku byli rozvedení (což v jistém smyslu zkresluje zjišťované efekty rozvodu, protože je měříme pouze u těch, kteří nejsou v novém partnerství), ale soustředím se na zkušenost s rozvodem během života i u těch, kteří vstoupili do nového vztahu. Inovativní je také využití jiného způsobu měření sociální participace ve stáří, pro niž zatím nebyly v žádném výzkumu z ČR využity záznamy z časových snímků – jde tedy částečně také o test, zda je možné danou metodu využít, a v neposlední řadě také přehled o rozsahu daných aktivit ve starší části populace. Základní předpoklady, jež plynou z literatury, lze shrnout do dvou hypotéz, které budu v analýze testovat: (1) Výskyt rozvodu v životní dráze snižuje rozsah sociální participace ve stáří. Tato hypotéza předpokládá, že rozvod je událost, která rozvazuje vazby a přetrhává kontakty. I u lidí, kteří později vstoupí do nových partnerství, je možné vliv rozvodu očekávat, neboť jejich vztahy se rozvodem proměnily. (2) Čím později k rozvodu dochází, tím výraznější snížení sociální participace lze očekávat. Tato hypotéza je postavena na předpokladu postupně odeznívajících dopadů rozvodu, které budou v důsledku působení faktorů resilience tím slabší, čím dále od rozvodu je měříme.

Data a metody

Zdrojem pro analýzu jsou data z šetření *Dynamika změny v české společnosti* (známé také pod zkratkou *CHPS – Czech Household Panel Survey*, což je využíváno častěji v zahraničních publikacích). Jedná se o rozsáhlé šetření, v němž byly tytéž domácnosti dotazovány ve čtyřech vlnách od roku 2015 do roku 2018. V rámci jedné domácnosti byl vyplněn dotazník za domácnost, individuální dotazník minimálně za jednoho člena domácnosti a mezi dalšími nástroji byly použity také tzv. časové snímky.² Pro moje účely je nejvhodnější kombinace dat z individuálního dotazníku druhé vlny výzkumu z roku 2016, jenž obsahuje retrospektivní údaje o partnerské dráze, a časových snímků pro dané panelové osoby ze všech vln. Datový soubor omezuji věkem 60 a více let, což při započtení dalších omezení (viz níže) znamená rozsah 2 215 případů pro analýzu.

Popis závisle proměnné: sociální participace zachycená časovými snímky

V předchozí části byly jmenovány výsledky studií, které zkoumaly, jak subjektivní aspekty (osamělost, vnímání kvality kontaktů), tak objektivní parametry sociální participace ve stáří (frekvence kontaktů, kvalita sítí, rozsah sítí). Ve své analýze nebudu pracovat se subjektivní percepcí participace či pocity osamělosti, ale se záznamy o četnosti a délce aktivit, z nichž některé jsou přímými indikátory frekvence a rozsahu sociálního kontaktu (styk s dětmi, rodinou, přáteli, péče), jiné považuji za indikátory proparticipativních typů jednání, tedy takového, jež zvyšuje šanci na sociální participaci (v dotazníku CHPS to jsou: dobrovolnictví, kultura, sport, internet/sociální sítě). Aktivita tohoto typu mohou být formou sociální participace samotné (například návštěva koncertu se skupinou přátel) nebo zvyšují její pravděpodobnost. Jako doplněk používám kontextuální proměnnou indikující opak (sledování TV).³ Údaje o času věnovaném daným aktivitám jsou dostupné v rámci časových snímků, jež dobrovolně vyplnila část zúčastněných respondentů z oslovených domácností (takže jejich vzorek není totožný s celkovým vzorkem výzkumu). V této části šetření zaznamenávali dotázaní, jak trávili včerejší den, do 24 kategorií aktivit/forem trávení času a 48 půlhodinových časových intervalů.⁴ V analýze pracuji s daty časových snímků spojených za všechny čtyři vlny výzkumu. Spojením usiluji o zvýšení robustnosti analýzy – jednak zvyšuji podíl vyplněných snímků doplněním časového snímku panelových osob, které jej nevyplnily v roce 2016, ale jindy. Jednak můžu rozšířit reliabilitu dat vy-

² Podrobnější údaje o výzkumu jsou dostupné na webu výzkumu <http://promenyceske-spolecnosti.cz> a detailní technické údaje k datovým souborům jsou k dispozici v Sociologickém datovém archivu pod kategorií České panelové šetření domácností (CHPS) <http://nesstar.soc.cas.cz/webview/>.

³ Celkem tedy jde o devět proměnných, jejichž přesné znění uvádím spolu s popisnými výsledky v následující kapitole.

⁴ Časový snímek byl také doplněn o informaci, zda šlo o všední den, či víkend a dále zda z pohledu respondenta šlo o den obyčejný, nebo něčím výjimečný (např. nemoc, dovolená,

užitím více časových snímků téže osoby z různých let.⁵ Pochopitelně však nemá smysl uvažovat o spolehlivosti jednotlivých časových snímků jako o reprezentativním průřezu životním stylem respondenta – na to jsou až příliš ovlivněny náhodou. Domnívám se však, že při hromadném zpracování časových snímků dochází v podstatě k náhodnému výběru dní a agregovaná data již nesrovnatelně spolehlivěji zachycují rozdíly v charakteristickém chování daných skupin.

V regresních modelech využiji souhrnný součtový index, jenž vznikne sloučením času věnovaného osmi aktivitám indukujícím sociální participaci a proparticipativní aktivity. Konzistenci těchto položek nekontroluji, neboť tento předpoklad hraje roli při konstrukci postojových baterií, ale nikoliv v situaci, kdy každá aktivita nezávisle na ostatních indikuje sociální kontakt či jeho pravděpodobnost a nemusí platit předpoklad provázanosti mezi nimi coby indicie pro validitu celkového indexu.⁶ Další technickou poznámku zasluhuje váha jednotlivých položek – do součtu se budou mnohonásobně více promítat relativně častější aktivity (srov. například kontakt s rodinou, přáteli vs. dobrovolnictví). Tento fakt považuji za přijatelný v situaci, kdy mi jde o indikaci četnosti kontaktů, jež má jedinec šanci potkat. Na druhou stranu můžeme namítnout, že pocit osamělosti zaženou významné, byť méně časté aktivity, jako je právě dobrovolnictví, kulturní akce, což by byl argument pro standardizaci či vážení položek. V tomto případě však do analýzy částečně zanášíme předpoklad o dalším prvku kauzálního řetězce (subjektivním významu aktivit), což pro mé účely není vhodné, a budu tedy pracovat se součtem nevážených hodnot, což lze jednoduše interpretovat jako čas, který během včerejšího dne daný respondent věnoval aktivitám vedoucím k sociálnímu kontaktu. Vedle použití součtového indexu však prezentuji výsledky srovnání rozsahu jednotlivých aktivit.

Popis nezávisle proměnné: retrospektivní údaje o rozvodu v partnerské dráze

Ačkoliv pojem partnerská dráha je obecnější koncept zahrnující mnoho aspektů partnerství, v následující analýze jej budu používat ve smyslu výskytu a časování

služební cesta). Úvodní instrukce zněla: *Jak jste trávil(a) včerejší den? Zaznačte prosím do tabulky na druhé straně, co jste dělal(a) včera v jednotlivých časech. Tabulka začíná včera ráno v šest hodin a končí dnes ráno. Váš den je tu rozdělen na půlhodiny. Udělejte vždy čáru v tom políčku, které odpovídá času a činnosti, kterou jste v tu dobu dělal(a). Může to být jedna i více činností v tom samém čase, takže v každém sloupečku bude jedna nebo více čar. Pokud jste danou činnost dělal(a) více než 30 minut, nakreslete přes příslušná políčka čáru. Pokud jste během některých 30 minut dělal(a) více činností za sebou, zaznačte všechny, i když trvaly méně než 30 minut.*

⁵ Pokud je vyplněno více snímků, pro každou aktivitu využívám průměrnou hodnotu z dvou, tří nebo čtyř záznamů.

⁶ Kontrolu jsem provedl pro položku Internet, e-mail, sociální sítě, která by mohla být považována za asociální a korelovat negativně s ostatními. Její korelace s ostatními položkami jsou však slabě pozitivní, což napovídá, že v seniorské populaci je využití internetu a sociálních sítí vázáno spíše na aktivnější styl života s více sociálními kontakty.

rozvodu. Sice jde o zúžení a zjednodušení, ale pro generaci současných seniorů bylo manželství naprosto převažující formou dlouhodobých korezidenčních partnerství a jeho případné ukončení je obvykle zásadním životním předělem. Dotazník druhé vlny CHPS obsahoval mimo jiné detailní informace o partnerské dráze respondenta – tedy počátky a konce korezidenčních partnerství delších než šest měsíců včetně určení jejich typu (manželství/kohabitace) a určení typu jejich konce (rozchod/rozvod/ovdovění).⁷ Z těchto údajů v kombinaci s věkem respondenta v době daných událostí konstruuji analytické proměnné indikující typy partnerských drah. Abych smysluplně pracoval s partnerskou historií a jejími dopady na život ve vyšším věku, omezují vzorek pouze na jednotlivce nad 60 let, to znamená, že respondenti, jejichž data zpracovávám, se narodili v roce 1956 a dříve. Je tedy třeba si uvědomit, že většina z nich prožila podstatnou část nebo většinu svého rodinného života během komunismu, což s sebou nese specifické okolnosti relativně vysoké a univerzální sňatečnosti v nízkém věku, marginální výskyt nesezdaných soužití, poměrně nízkou míru rozvodovosti, která je situována spíše do dřívějších životních etap. Změny v demografickém chování i pojetí rodiny spojené se společenskou transformací zastihují tyto kohorty ve věku od 33 let dále. V rámci této skupiny je 22 % respondentů, kteří mají zkušenost s rozvodem, 3 % těch, kteří mají zkušenost s rozpadem nesezdaného soužití, a 22 % těch, kteří ovdověli. Celkově má zkušenost s koncem partnerství rozchodem, rozvodem či smrtí partnera 43 % dotázaných ve věku 60 a více let.⁸ V dalších analýzách nás bude zajímat, nejen zda se zkušenost rozvodu promítá do současné podoby sociální participace, ale také zda v ní hraje roli časování této události. Proto rozlišujeme pozici této události v rámci životní dráhy na tři kategorie: brzký rozvod (do 34 let – 6 % případů), konvenční rozvod (35–49 let – 9 % případů) a šedý rozvod (50 a více let – 5 % případů).⁹ Celkový počet případů, které jsem pro analýzu využil, je dán omezením vzorku na podskupinu osob věku 60 a více let, které vyplnily údaje o partnerské historii a zároveň alespoň jeden časový snímek v průběhu čtyř vln panelového šetření. Takových osob je 2 215.

⁷ Otázka zněla: *Řekněte nám prosím něco o svém partnerském životě v minulosti. Odpovězte prosím na otázky a) až g) na této dvojstraně za své jednotlivé partnery/partnerky. Zahrňte pouze partnery/partnerky, s nimiž jste žil(a) ve společné domácnosti po dobu alespoň 6 měsíců. Začněte prvním takovým partnerem/partnerkou a pokračujte až k současnému (pokud je). K mému účelu z otázek a–g využívám f) Jak Váš vztah skončil? Zakřížkujte (kategorie rozvod, rozchod, úmrtí, stále trvá) a g) Pokud Váš vztah skončil, kdy to bylo? Vypište (rok, měsíc).*

⁸ Rozvody a rozchody korezidenčních partnerství pro veškerou další analýzu slučuji, neboť rozchody tvoří již příliš malou část případů a navíc 40 % těchto zkušeností se vyskytuje u lidí, kteří se rozvedli (pionýři kohabitace byli rozvedení [srov. Trost 1979]). V následujícím textu budu tedy hovořit obecně o zkušenosti s rozvodem.

⁹ Pokud se u některého respondenta vyskytlo více typů rozpadů partnerství, věková kategorie je určena podle posledního. Jestliže má zkušenost s rozvodem i ovdověním, je zařazen do kategorie vdovství/vdovectví, protože tato zkušenost je typicky pozdější. U vdovství a vdovectví časové rozlišení neprovádím, neboť výskyt v mladším věku je ojedinělý.

Výsledky

V následující sekci představím výsledky analýzy ve třech krocích: v první řadě popíšu rozdíly v čase, jež lidé nad 60 let věnují vybraným aktivitám sociální participace a proparticipativním aktivitám v závislosti na výskytu rozvodu v jejich životní dráze, dále pak tyto výsledky doplním o variantní analýzy s alternativou indikátoru partnerské dráhy i času věnovaného aktivitám, což považuji za vhodné pro triangulaci svých závěrů. V poslední fázi přikročím k analýze formou regresního modelu, jenž shrne vliv rozvodu v životní dráze na souhrnný index sociální participace včetně vlivu kontrolních proměnných.

Čas trávený sociálními aktivitami podle partnerské dráhy

Časové snímky generují technicky vzato sadu kardinálních proměnných, které indikují délky času věnovaného jednotlivým typům aktivit. Jestliže danou aktivitu respondent zaznačil v jakémkoliv půlhodinovém časovém úseku během dne, hodnota proměnné je 0,5 a dále případně nabývá hodnot po půlhodinách podle počtu označených úseků. Pokud se aktivita nevyskytla, hodnota je 0.

Ze srovnání času věnovaného sociální participaci a proparticipativním aktivitám plyne, že lidé, kteří zažili rozvod či ovdověli, se příliš neliší od těch, kteří svůj život prožili v trvajícím manželství či korezidenčním partnerství. Měřeno skrze průměrné časy věnované daným aktivitám i dichotomicky, ve smyslu výskytu daných aktivit¹⁰ je jejich sociální participace prakticky na stejné úrovni.

Aktivita věnované dětem byly v časovém snímku zachyceny ve dvou kategoriích: (1) *péče o děti (i vnoučata)* a (2) *hraní a povídání si s dětmi/vnoučaty (také čtení, pomáhání s úkoly, doprovod do kroužků)*. První aktivitou strávili dotázaní nad 60 let v průměru 23 minut a hraním či povídáním s dětmi 17 minut. Výsledky srovnané podle partnerských drah jsou na velmi podobné úrovni v případě žen. U mužů sice vidíme drobné rozdíly, ty jsou však pod hranicí statistické i věcné významnosti. Celkově však je patrné, že tyto aktivity vykonávají muži méně často (přibližně v polovičním rozsahu), bez ohledu na partnerskou dráhu.

Péče o dospělé se pochopitelně liší podle partnerské situace a zásadně podle pohlaví, neboť jde nejčastěji o ženskou péči o nemocného partnera nebo rodiče – zde tedy lidé, kteří zažili rozpad partnerství či manželství ve vyšším

¹⁰ Tuto analýzu, jakož i srovnání mediánů, rozptylů, popřípadě podoby box-plotů jsem provedl, nicméně pro stručnost zde prezentuji údaje v průměrech, které dávají výsledky konzistentní s ostatními přístupy. Průměry přepočítávám pro prezentaci v textu na minuty, nicméně je třeba vzít v úvahu, že mediánovou kategorií části daných proměnných je nula, to znamená, že průměry zde ilustrují spíše proporcí výskytu než reálně strávený čas. Ten by se dal odhadnout lépe výpočtem pouze u skupiny, která danou aktivitu vykonávala. To by však prezentaci výsledků zatížilo a vzhledem k tématu by výsledky byly zavádějící, protože já potřebuji, aby průměr vyjadřoval i proporcí nulových hodnot.

věku dosahují výrazně nižších hodnot, protože jednoduše častěji nemají o koho pečovat. Danou aktivitu uvedlo 14 % dotázaných a v průměru jí věnovali muži 7 minut a ženy 19 minut.

Nejčastěji zaznamenávanou aktivitou je samozřejmě trávení času s rodinou či přáteli. Zde uvedlo celkem 79 % lidí, že včerejší den strávili nějaký čas tímto způsobem. Dotazník zde bohužel nedovoluje rozlišit, zda jde o rodinu, či přátele (formulace: *Trávení času/povídání/psaní si s rodinou, přáteli, sousedy*), musíme tedy vystačit s obecným předpokladem, že jde jednoduše o kontakty v nejbližším sociálním okolí respondentů, tedy ty, které by se měly teoreticky nejvíce promítat do různých aspektů jejich života, jako je spokojenost, osamělost, riziko sociálního vyloučení. I v tomto ohledu jsou výsledky překvapivě rozmanité a nesystematické a u mužů ani u žen nelze říci, že zkušenost rozpadu partnerství by takto zaznamenanou míru sociálních kontaktů snižovala – naopak, vyšší hodnoty nalézáme poněkud překvapivě u rozvedených respondentů. Průměrné hodnoty jsou zde pro muže a ženy vyrovnané – okolo 75 minut, přičemž u mužů s rozvodovou zkušeností dosahují až 95 minut.

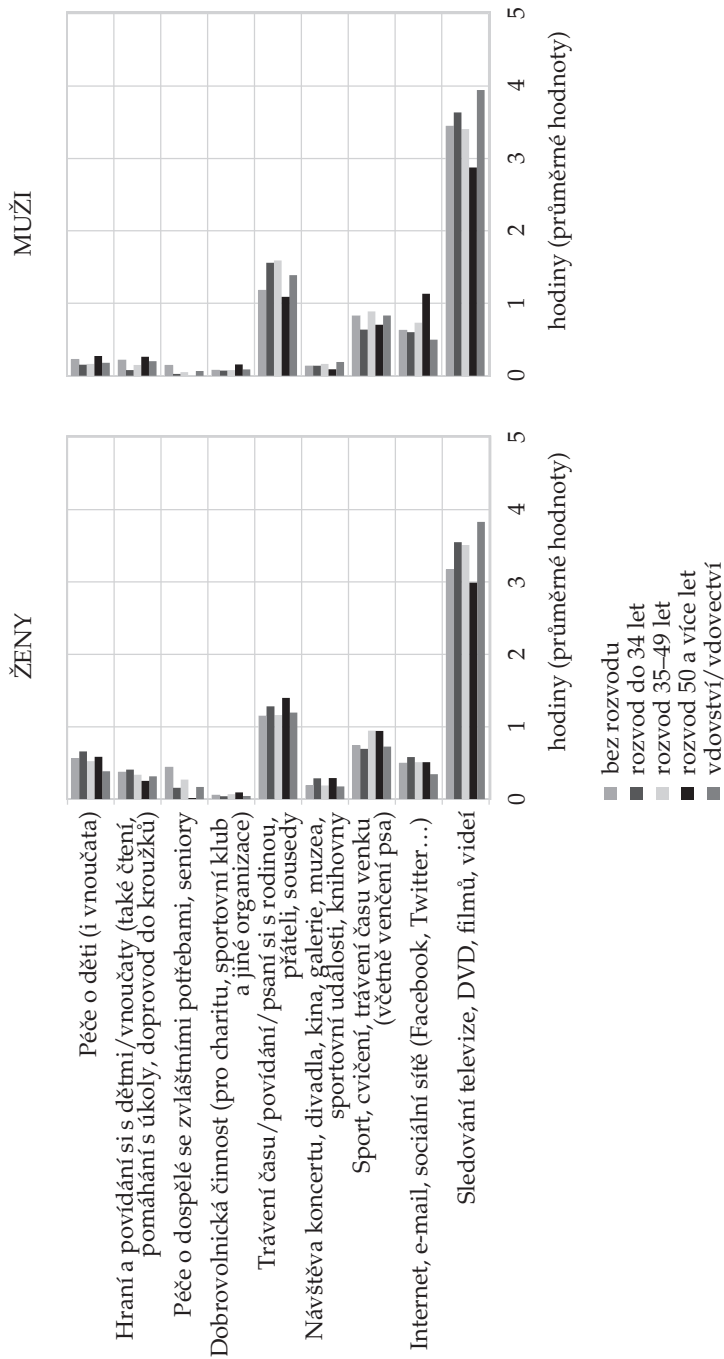
Dobrovolnická činnost (pro charitu, sportovní klub a jiné organizace) je aktivita, která se nevyskytuje každodenně, proto její zachycení v časových snímcích je pouze omezené (8 % dotázaných uvedlo tuto aktivitu), nicméně proporce rozdílů v této vzácně zachycené aktivitě napovídá, že muži se jí věnují častěji a tato míra participace u nich roste se zkušeností rozvodu a vyšším věkem při rozvodu. Vdovství podobný efekt nemá.

Z kulturních a sportovních či venkovních aktivit, jimž se lidé nad 60 let věnují, převládá sport, neboť do něj ve formulaci dotazníku spadá širší spektrum aktivit (*sport, cvičení, trávení času venku, včetně venčení psa*). Danou kategorii aktivity vykazalo 61 % dotázaných při průměrné délce okolo 45 minut. Podstatné však je, že ani zde nenacházíme systematické rozdíly v neprospěch rozvedených. Méně častá je *návštěva koncertu, divadla, kina, galerie, muzea, sportovní události, knihovny*, již ve včerejším dni uvádí 19 % dotázaných.

Poslední proparticipativní aktivitou (i když o její povaze může být sporu) je čas věnovaný internetu, e-mailu a sociálním sítím.¹¹ Danou aktivitu během včerejšího dne uvedlo 46 % respondentů, nejčastěji lidé rozvedení ve vyšším věku, nejméně často vdovy a vdovci. Průměrný čas je také podstatně vyšší u mužů rozvedených později (více než hodinu), dále srovnatelný u všech skupin (30–40 minut) s výjimkou vdov a vdovců (20–30 minut). Zde půjde pravděpodobně částečně o funkci věku.

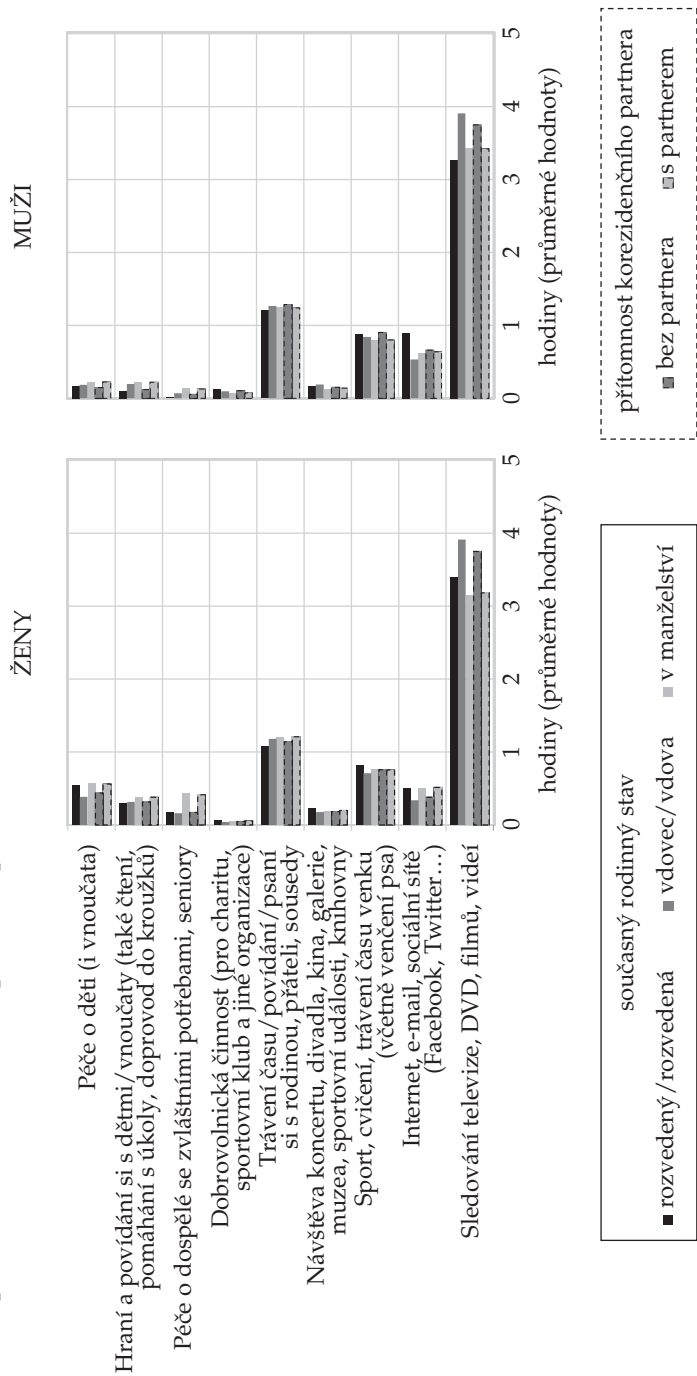
¹¹ Bohužel opět nelze přesně rozlišit typ aktivit a samotné brouzdání na internetu bychom mohli vnímat spíše jako opak proparticipativní činnosti, nicméně vycházíme jednak z faktu, že ostatní typy činností zde zahrnuté směřují k určité formě komunikace (e-mail, sociální sítě) a že využití internetu v seniorské populaci je často spojeno s hledáním konkrétních informací v souvislosti s off-line aktivitami (například jízdní řády, mapy, programy) a v tomto smyslu je často proparticipativní.

Graf 2. Průměrné hodnoty sociálně participativních a proparticipativních aktivit podle partnerské dráhy a pohlaví

Poznámka: K využití signifikance zde poznamenávám, že ačkoliv celkový vzorek CHPS byl náhodně vybrán a je reprezentativní, jeho zúžení na podmožinu osob, které dobrovolně vyplnily časové snímky, vzdaluje vzorek pravděpodobnostnímu výběru. Užití inferenční statistiky je tedy v daném případě sporné. Rozhodl jsem se tyto údaje pro případ zájmu uvést, nicméně svoje interpretace o ně neopírám (z části i proto, že většina rozdílů je pod hranicí věcné významnosti). Signifikantní jsou rozdíly v kategorii hraní s dětmi, péče, trávení času s rodinou/přáteli, internet, sledování televize. Test Kruskal-Wallis, sig. < 0,05.

Graf 3. Průměrné hodnoty sociálně participativních a proparticipativních aktivit podle současného rodinného stavu / přítomnosti korezidenčního partnera a pohlaví

Poznámka: Signifikantní jsou rozdíly v kategorii hraní s dětmi, péče, dobrovolnictví, internet, sledování televize. Test Kruskal-Wallis, sig. < 0,05.

Jako kontextuální proměnnou používáme sledování televize, neboť televize vítězí kontumačně a její obsesivní sledování lze považovat za inverzní aktivitu k sociálním kontaktům. Jakožto činnost samotná je téměř univerzální (97 % dotázaných uvedlo, že včera sledovali televizi), její rozsah však může napovědět o proporci dané aktivity v životním stylu. Průměrný čas je zde okolo tří hodin a dvaceti minut a nelze říci, že by v závislosti na rozvodové zkušenosti stoupal. Nejdéle sledují televizi vdovci a vdovy (necelé čtyři hodiny v průměru).

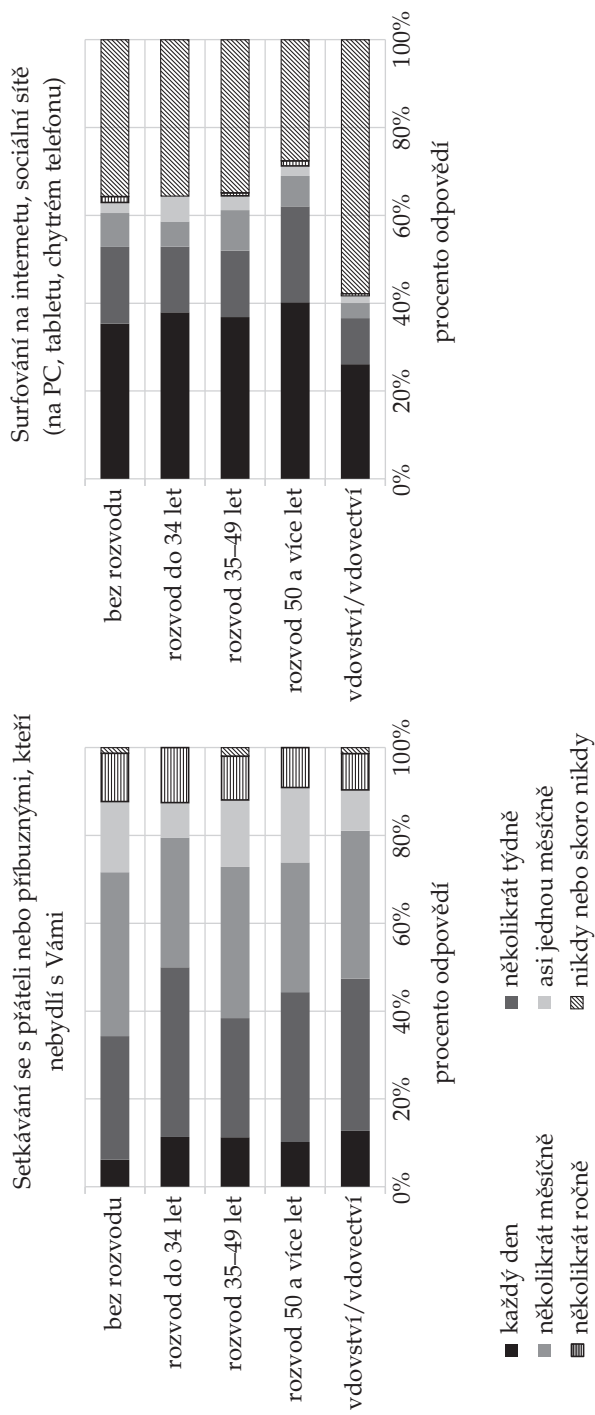
Čas trávený sociálními aktivitami podle současného rodinného stavu a partnerské situace

Abych doplnil analýzu také o informaci o současném stavu respondenta, použiji vedle retrospektivního pohledu zjišťujícího výskyt rozvodu v životní dráze také údaj o současném rodinném stavu a partnerské situaci respondentů. Totéž srovnání průměrných časů věnovaných sledovaným aktivitám provádím tedy podle tří kategorií rodinného stavu (kategorii *svobodný* z důvodu nízkého obsazení vynechávám) a dále podle toho, zda respondent žil v době šetření v domácnosti s korezidenčním partnerem/manželem/manželkou. Tato srovnání pro přehlednost sdružuji do jednoho grafu, ačkoliv jde o dvě kategorizace, které se částečně prolínají. I z této analýzy je patrné, že rozvedení či lidé bez korezidenčního partnera se významně neliší ve většině sledovaných oblastí. U žen i u mužů je opět zřetelný rozdíl v péči o dospělé se zvláštními potřebami (u žen významnější), u mužů pak vidíme rozdíl v hraní a povídání si s dětmi, což je sice aktivita nepříliš časově rozsáhlá, ale rozvedení muži jí tráví v průměru polovinu času ve srovnání s ženatými i ovdovělými. Sledováním televize, DVD, filmů a videí tráví čas o něco více vdovy a vdovci, ale lidé rozvedení jsou si v tomto ohledu podobní s ženatými/vdanými.

Subjektivní odhad frekvence sociálních kontaktů

Pro srovnání s výsledky časových snímků využívám jinou variantu zjišťování času tráveného vybranými aktivitami. Individuální dotazník šetření CHPS obsahoval otázku: *Jak často se ve svém volném čase věnujete následujícím činnostem*, kde byly mimo jiné dvě kategorie relevantní pro tento účel: *setkávání se s přáteli nebo příbuznými, kteří nebydlí s Vámi; surfování na internetu, sociální sítě (na PC, tabletu, chytrém telefonu)*. Zde nejde o srovnání časových údajů, neboť časový snímek a subjektivní četnosti jsou zásadně odlišné metodologie, nicméně porovnání relativních pozic ve vztahu k odhadovaným četnostem daných aktivit je použitelné k triangulaci výsledků. I tato forma otázky dává podobné výsledky jako předchozí metoda: rozdíly mezi udávanou četností těchto forem sociální participace nejsou konzistentní s předpokladem o vlivu partnerské dráhy. Lidé, kteří nezažili rozvod, dokonce uvádějí méně často kontakt s přáteli a příbuznými v každodenní či několikadenní frekvenci.

Graf 4. Subjektivně odhadované frekvence sociálně participativních aktivit podle partnerské dráhy

Poznámka: Test Chí-kvadrát je signifikantní v obou případech, sig. < 0,05.

Shrnutí souvislostí – regresní model s celkovým časem věnovaným sociálním aktivitám

Shrnutím času věnovaného jednotlivým participativním aktivitám zachyceným v časových snímcích je součtový index sociální participace.¹² Stručně projdeme základní charakteristiky jeho rozložení. Celkový součet časů věnovaných daným aktivitám nabývá hodnot od 0 do 78 hodin. Součet může přesahovat 24 hodin, neboť respondenti mohli uvést paralelně několik probíhajících aktivit (například kontakt s dětmi i kontakt s rodinou/přáteli včetně například pobytu venku, pokud šlo o společný výlet). Nulovou hodnotu indexu, tedy žádnou aktivitu indikující sociální participaci, vykazuje 9 % dotázaných, průměr je roven 3,7 a medián leží na hodnotě 3. Devadesátý percentil dělí hodnota 7,5 a hodnoty přesahující 24 hodin uvedlo 2,5 % dotázaných.¹³

Vzhledem k tomu, že popisné analýzy naznačují nicotný vliv partnerské dráhy a také s přihlédnutím k poměrně malým počtům případů v jednotlivých kategoriích, nemá smysl budovat příliš složitý model, ale využijí pouze několik základních kontrolních proměnných pro ověření možnosti, že by se při jejich zavedení původní absence vztahu změnila (čili odhalil by se vztah skrytý). V Tabulce 1 jsou shrnuty základní popisné statistiky hodnot celkového indexu sociální participace podle nezávisle proměnných, jež jsou dále použity v regresním modelu, a je z ní patrné, že nezanedbatelné odlišnosti existují mezi vzdělanostními kategoriemi (čas věnovaný daným aktivitám roste se vzděláním), mírné rozdíly nalezneme podle současné partnerské situace (lidé s partnerem mají více kontaktů) a podle věku (rostoucí věk participaci snižuje).

Zmiňované proměnné jsem vložil do modelů lineární regrese a nad rámec hlavních efektů testuji i model s interakcí partnerské dráhy a pohlaví. Kontrolní proměnné, které zahrnuji do modelu lineární regrese vedle charakteristiky partnerské dráhy, jsou: (1) Pohlaví, neboť veškerá literatura poukazuje na fakt, že důsledky rozvodu či partnerských drah obecně jsou genderově strukturované [srov. Zimmermann, Hameister 2019]. Tento rozdíl však není jednoznačný a studie ukazují, že v některých aspektech jsou na tom lépe ženy (sociální kontakt), v jiných muži (ekonomické dopady). (2) Věk – i uvnitř skupiny 60+ je třeba kontrolovat vliv věku, protože je možné předpokládat, že více rozvedených bude v mladších věkových skupinách. Další kontrolní proměnné se týkají možných faktorů resilience: (3) Vzdělání indikuje sociální status a kontroluje, zda do případného vztahu mezi rozvodem a sociální participací neintervenuje status, jenž dovoluje lépe rozvod překonat. (4) Rodičovství a případné sdílení domácnosti s dětmi může podstatně ovlivnit míru kontaktů a zároveň je jeho podoba strukturována partnerskou drahou.

¹² Informace o jeho konstrukci jsou výše v kapitole *Data a metody – Popis závisle proměnné: sociální participace zachycená časovými snímky*.

¹³ Z popisu proměnné je patrné její výrazné zešíkmení, proto jsem v modelu lineární regrese pracoval také s její logaritmovanou variantou, nicméně věcné výsledky jsou natolik podobné, že pro snazší interpretaci koeficientů uvádím v tabulce výpočty s původní hodnotou indexu sociální participace v jednotkách hodin.

Tabulka 1. Základní charakteristiky rozložení indexu sociální participace podle vysvětlujících proměnných použitých v regresním modelu

		Průměr	Medián	N	Sm. odchylka
Pohlaví	muž	3,45	3,00	953	2,79
	žena	3,81	3,00	1253	3,52
Vzdělání	ZŠ	3,13	2,25	190	3,54
	VYU	3,20	2,63	798	2,82
	SŠ	3,91	3,13	854	3,46
	VŠ	4,30	3,63	364	3,17
Děti	má rezidenční	3,62	2,88	488	3,25
	má nerezidenční	3,75	3,00	1205	3,32
	nemá	3,80	3,17	271	3,12
Současný rodiný stav	rozvedený/rozvedená	3,64	3,13	294	2,60
	vdovec/vdova	3,32	2,67	465	3,26
	v manželství (ref.)	3,76	3,00	1429	3,33
Korezidenční partner	nyní bez partnera	3,42	2,75	693	3,09
	nyní s partnerem (ref.)	3,76	3,00	1513	3,29
Partnerská dráha	bez rozvodu	3,69	3,00	1325	3,33
	rozvod do 35 let	3,78	3,00	129	3,29
	rozvod 35–49 let	3,92	3,63	208	2,54
	rozvod 50 a více let	3,96	3,31	118	2,80
	vdovství/vdovectví	3,29	2,67	426	3,27
Věk (korelace s indexem – Pearsonovo R)			–0,164		

V rámci svého postupu jsem testoval pochopitelně také různé budované varianty modelu. Zejména šlo o výpočty s odlišnými variantami vysvětlované proměnné (indexy měřící složku participace a proparticipativních aktivit zvlášť, pouze položka trávení času s rodinou, přáteli) a dále modely s alternativami v pozici vysvětlujících proměnných (dichotomická varianta výskytu rozvodu v životní dráze, aktuální rodinný stav, partnerská situace). Rozdílnost takto specifikovaných modelů měřená informačními kritérii je nízká a modely mají podobně slabé výsledky, co se týče predikční síly (koeficient determinace založený na R^2 okolo 5 %), a závěry z věcného hlediska totožné. V Tabulce 2 tedy prezentuji pouze výsledky pěti nejdůležitějších variant: model A s partnerskou dráhou v pozici vysvětlující proměnné, dále model B se současným rodinným stavem

Tabulka 2. Koefficienty modelů lineární regrese s indexem participace v pozici vysvětlované proměnné – první část

	A: partnerská dráha			B: rodinný stav			C: současné partnerství			model A, interakce s pohlavím			model A, interakce se vzděláním		
	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.
Konstanta modelu	10,09	0,77	0,000	10,11	0,78	0,000	9,94	0,74	0,000	10,14	0,77	0,000	9,97	0,78	0,000
Pohlaví muž	-0,37	0,15	0,015	-0,39	0,16	0,013	-0,42	0,15	0,006	-0,48	0,19	0,012	-0,38	0,15	0,013
žena (ref.)															
Vzdělání ZŠ	-1,26	0,31	0,000	-1,20	0,31	0,000	-1,23	0,31	0,000	-1,23	0,31	0,000	-1,13	0,44	0,011
VYU	-1,21	0,21	0,000	-1,15	0,22	0,000	-1,19	0,21	0,000	-1,21	0,21	0,000	-1,19	0,27	0,000
SŠ	-0,56	0,21	0,009	-0,51	0,21	0,017	-0,54	0,21	0,011	-0,55	0,21	0,009	-0,47	0,26	0,077
VŠ (ref.)															
Děti má rezidenční	-0,25	0,24	0,296	-0,28	0,25	0,259	-0,25	0,24	0,299	-0,24	0,24	0,331	-0,20	0,24	0,401
má nerezidenční	0,08	0,22	0,704	0,05	0,22	0,817	0,07	0,21	0,741	0,08	0,22	0,708	0,09	0,22	0,690
nemá (ref.)															
Partner- ská dráha															
rozvod do 34 let	-0,18	0,31	0,557							-0,03	0,39	0,936	-0,55	0,82	0,502
rozvod 35–49 let	0,06	0,25	0,811							-0,07	0,31	0,819	-0,74	0,64	0,247
rozvod 50 a více let	0,28	0,32	0,371							0,24	0,41	0,563	1,43	0,85	0,093
vдовství/ vdovectví	0,00	0,20	0,981							-0,17	0,24	0,469	0,55	0,51	0,280
bez rozvodu (ref.)															

Tabulka 2. koeficienty modelů lineární regrese s indexem participace v pozici vysvětlované proměnné – druhá část

	A: partnerská dráha			B: rodinný stav			C: současné partnerství			model A, interakce s pohlavím			model A, interakce se vzděláním		
	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.
Současný rodinný stav															
rozvedený/rozvedená				-0,32	0,21	0,135									
vdovec/vdova				-0,06	0,20	0,742									
v manželství (ref.)															
Korezi- denční partner															
nyní bez partnera							-0,18	0,16	0,263						
nyní s partne- rem (ref.)															
Věk				-0,08	0,01	0,000	-0,08	0,01	0,000	-0,08	0,01	0,000	-0,08	0,01	0,000
Interakce s pohlavím										-0,46	0,63	0,463			
muž*rozvod do 34 let										0,33	0,52	0,527			
muž*rozvod 35–49 let															
muž*rozvod 50 a více let										0,09	0,65	0,895			
muž*vdovství/vdovectví										0,66	0,43	0,125			
muž*bez rozvodu (ref.)															

Tabulka 2. koeficienty modelů lineární regrese s indexem participace v pozici vysvětlované proměnné – třetí část

	A: partnerská dráha			B: rodinný stav			C: současné partnerství			model A, interakce s pohlavím			model A, interakce se vzděláním		
	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.
Interakce se vzděláním															
ZŠ*rozvod do 34 let													-0,03	1,35	0,982
ZŠ*rozvod 35–49 let													0,90	1,11	0,414
ZŠ*rozvod 50 a více let													-2,05	1,60	0,202
ZŠ*vдовství/vdovectví													-0,64	0,74	0,384
ZŠ*bez rozvodu (ref.)															
VYU*rozvod do 34 let													1,13	0,98	0,248
VYU*rozvod 35–49 let													1,20	0,76	0,114
VYU*rozvod 50 a více let													-1,16	1,01	0,254
VYU*vдовství/vdovectví													-0,79	0,59	0,180
VYU*bez rozvodu (ref.)															
SŠ*rozvod do 34 let													-0,01	0,94	0,992
SŠ*rozvod 35–49 let													0,69	0,75	0,353

Tabulka 2. koeficienty modelů lineární regrese s indexem participace v pozici vysvětlované proměnné – čtvrtá část

	A: partnerská dráha			B: rodinný stav			C: současné partnerství			model A, interakce s pohlavím			model A, interakce se vzděláním		
	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.	B	S.E.	sig.
SŠ*rozvod 50 a více let													-1,37	0,96	0,155
SŠ*vдовství/vdovectví													-0,49	0,59	0,406
SŠ*bez rozvodu (ref.)															
Informační kritéria															
AIC	10 149			10 056			10 144			10 154			10 162		
BIC	10 222			10 118			10 199			10 249			10 302		

a model C se současnou partnerskou situací (z důvodů kolinearity nemá smysl zařazovat tyto proměnné do téhož výpočtu). Dále jsou zobrazeny varianty modelu A s interakcemi dvou kontrolních proměnných, pohlaví a vzdělání, s efektem partnerské dráhy. Ať jsou modely jakékoliv, nepřinášejí žádnou podstatnou informaci nad rámec toho, co již bylo řečeno: i při této kontrole je zjevné, že výskyt rozvodu v životní dráze ani jeho časování nehrají podstatnou roli a do sociální participace lidí nad 60 let se nepromítají. Modely ukazují silnější vliv kontrolních proměnných pohlaví, vzdělání a věku než samotné partnerské dráhy, případně ukazují, že relativně nejlépe predikuje sociální participaci současný rodinný stav.

Diskuse a závěr

Na datech z šetření *Dynamika změny v české společnosti* (CHPS) jsem zjišťoval, do jaké míry se podoba partnerské dráhy (konkrétně výskyt rozvodu/rozpadu korezidenčního partnerství a jeho časování) promítá do sociální participace ve vyšším věku. Ve vzorku osob ve věku 60 a více let jsem srovnával časy věnované přímo aktivitám sociální participace (kontakt s dětmi, rodinou a přáteli, péče) či proparticipativního charakteru (kultura, sport, dobrovolnictví, internet/sociální sítě). Hypotetické předpoklady by se daly shrnout do dvou oblastí: (1) Vliv rozvodu bude patrný v nižší míře sociální participace ve stáří, neboť rozvod je napříč výzkumnou literaturou považován za významný rizikový faktor osamělosti a nízké sociální participace. (2) Pozdější zkušenost s rozvodem povede k výraznějším rozdílům v participaci, neboť resilienční faktory působící v čase jsou tím méně rozvinuté, čím blíže od rozvodu měříme jeho důsledky. Výsledky analýz jsou však v rozporu s oběma předpoklady: míra sociální participace u lidí s různou partnerskou zkušeností se neliší a nehraje roli ani časování rozvodu v jejím rámci. Tento závěr v datech CHPS podporují i variantní analýzy uskutečněné se subjektivním odhadem frekvence kontaktů s přáteli a rodinou v pozici alternativní závisle proměnné a současným rodinným stavem v pozici alternativní nezávisle proměnné. I v těchto dílčích analýzách jsou rozdíly mezi lidmi, kteří ve svém životě zažili rozvod, a ostatními tak malé, že nelze mluvit o jejich věcné významnosti a statistické spolehlivosti.

Jaké je tedy vysvětlení pro tyto výsledky, které nejsou konzistentní s předchozími studiemi na dané téma i teoretickými předpoklady? Stručně a jednoduše shrnuto, následující diskuse se bude pohybovat postupně mezi následujícími vysvětleními, z nichž jakákoliv kombinace je možná: (1) měřím něco jiného a/nebo měřím to špatně, (2) rozvod má dopady, ale resilienční faktory je smažou, (3) rozvod vůbec nemá takové dopady, jak se předpokládalo.

První oblast možných vysvětlení je metodologická a v jejím rámci můžeme uvažovat o různých rovinách argumentů. V nejobecnější rovině je třeba zmínit, že hledání vlivu rozvodu, jenž se udál před mnoha lety, je úloha podobná letecké archeologii, která vyžaduje velkou citlivost měření, a je možné, že čas zahlučuje

stopy rozvodu natolik, že běžnými přístupy již v průřezovém designu nelze důsledky zachytit, přestože jsou v individuální rovině velmi důležité. Mechanismus může být ten, že důsledky, jež jsou bezprostředně po rozvodu typizovány do obvyklých obtíží, se v dlouhodobém horizontu personalizují a přesouvají spíše do psychologické či habituální oblasti. Na druhé straně, pokud platí, že rozvod je významným negativním faktorem, měly by být jeho důsledky patrné v obecných rysech i po mnoha letech. Na konkrétnější úrovni lze proti platnosti mých výsledků argumentovat povahou dat – můžeme část údajů využitou z časového snímku včerejšího dne považovat za validní a reliabilní indikátor sociální participace? Pokud jde o validitu, je nutné brát v úvahu, že zvolená metoda měření indikuje určitou část konceptu sociální participace, která nemusí být plně konzistentní s jinými typy měření. Výskyt sociální participace a proparticipativních aktivit neposkytuje informaci o kvalitě a rozsahu sociálních sítí jednotlivce ani o subjektivním hodnocení jeho pozice v nich, případně pocitech osamělosti. Na druhé straně poskytuje informaci o času věnovaném kontaktům, což je veličina, která dosud v českém prostředí nebyla měřena. Ačkoliv je význam, který jedinec přikládá aktivitám a sociálním kontaktům, zásadním faktorem ovlivňujícím jejich skutečný dopad, vycházím z předpokladu, že sociální participace se musí také odrazit v chování jedinců a projevit se na úrovni měřitelného času tráveného v kontaktu se sociálním okolím. Reliabilita dat je sporná na úrovni jednotlivce. Jak už jsem naznačil v předchozích částech textu, počítám s faktem, že podoba záznamu je výrazně ovlivněna náhodou (tedy tím, jaký byl „včerejší den“). Právě náhoda je však důležitým prvkem, jenž dovoluje agregované údaje považovat za reprezentativní průřez „průměrným dnem“ skupin. Teprve pokud bychom předpokládali systematické zkreslení (například rozvedení lidé by měli tendenci vyplňovat časové snímky systematicky jiným způsobem či v jiný den), byla by data nepoužitelná. Další vysvětlení jsou již založena na předpokladu spolehlivosti a validity souboru i analýz, které jsem použil.

Pro druhou oblast možných vysvětlení je klíčovým pojmem resilience, tedy schopnost překonávat krize a odolávat nepříznivým vlivům.¹⁴ Resilienční faktory tedy mohou způsobit, že po určité době důsledky rozvodu jednoduše nenajdeme. V hrubých rysech si lze představit několik základních faktorů ve vztahu k vyrovňování rizika snížené sociální participace v důsledku rozvodu: nové partnerství, status umožňující lépe překonávat obtíže, záložní kontakty nezávislé na původní síti či z ní udržené. Pokud jde o partnerství, bylo záměrem mé analýzy soustředit se na efekt rozvodu, ať už po něm následovalo cokoli. Za tímto přístupem stála úvaha, že pokud je rozvod v literatuře popisován jako hluboká krize, budou se lidé, kteří jej prožili, lišit od ostatních.¹⁵ Naopak většina dosavadních analýz pra-

¹⁴ České jednoslovné výrazy jako houževnatost, odolnost v sobě nezahrnují konotaci odrazu ode dna (re- od salire: znovu- od- skočit), tedy přenesené vyjádření schopnosti uzdravovat se z dopadů něčeho.

¹⁵ Pochopitelně že nepředpokládám shodnou úroveň či povahu důsledků rozvodu u těch, kteří zůstali rozvedení, a těch, kteří vstoupili do nových partnerství.

covala s rozvedenými ve smyslu aktuálního rodinného stavu, což neumožňovalo klást si otázku, zda má rozvod patrné důsledky, i když po něm následuje nové partnerství. Pro kontrolu jsem však srovnal výsledky podle aktuálního rodinného stavu a celkový obraz se nezměnil. Je tedy zřejmé, že tento faktor se v datech neprojevuje. Vyšší sociální status (řečeno nyní obecně, ale v datech indikováno úrovní vzdělání) umožňuje lépe překonávat krize (ostatně je to jedna z jeho definičních vlastností), při kontrole vzdělání bychom tedy měli nalézt důsledky silnější tam, kde je vzdělání nižší. Výsledky však ukazují samostatný vliv vzdělání na sociální participaci, a nikoliv jeho interakci s rozvodovou zkušeností. Roli náhradních kontaktů podporujících resilienci může hrát značná část sociálních sítí jedince. Pro kontrolu jsem vybral nejdůležitější rovinu nejbližších vztahů mimo partnerství – zda respondent má děti, případně s nimi sdílí domácnost. Tato kontrola také nepřináší změnu v neexistenci původního vztahu.

Poslední oblast možných vysvětlení lze shrnout konstatováním, že rozvod nemá tak významné a dlouhodobé důsledky, jak bychom na základě výzkumu a většiny literatury předpokládali. Rozvodový výzkum (zejména v rovině empirických analýz) je dlouhodobě zaměřen na zkoumání téměř výhradně negativních důsledků, na což poukazují někdy i samotní výzkumníci [Hetherington, Stanley-Hagan 1999; Coltrane, Adams 2003; Rappaport 2013]. Teprve v poslední dekádě začíná v různých oblastech porozvodového výzkumu přibývat prací, které naznačují, že důsledky rozvodu nemusejí být tak jednoznačně negativní, jak se dříve předpokládalo [Tilburg, Suanet 2019; Brand et al. 2019]. Jednou příčinou může být paradigmatická změna, druhou změněná pozice rozvodu ve společnostech, kde je zkoumán. S rostoucí společenskou akceptací rozvodu se mění povaha dopadů i jejich subjektivní interpretace. To může znamenat reálnou změnu v měřených proměnných. Nejde tedy jen o resilienční faktory, ale o celkovou míru patologie, která může být nižší než v minulosti.

Důvody, proč patologie spojená s rozvody může během nedávné minulosti a blízké budoucnosti významně oslabovat, leží v následujících oblastech. Rozvod je kulturně akceptovaný a postupně oslabuje či mizí jeho stigma, což snižuje závažnost jeho důsledků (tzv. stigmatizační hypotéza [srov. Kalmijn, Uunk 2009]) včetně rizika sociálního vyloučení. Dále lze říci, že rozvod je integrován do právního řádu moderních společností a také je (společně se sólo mateřstvím) integrován do sociálních politik západních společností, což znamená, že jeho důsledky, zejména pro ženy s dětmi, nejsou tak závažné jako dříve, kdy stabilní rodina znamenala prakticky jedinou možnost ekonomického zajištění. Umenšení ekonomických dopadů tedy otevírá rozvedeným možnosti sociální participace srovnatelné s ostatními. Tyto trendy souvisejí s institucionalizací rozvodu samotného. Institucionalizují se však také nové typy rodičovství po rozvodu (sdílená péče, střídavá péče), jež znamenají naději pro lepší kontakt dětí z rozvedených rodin s oběma rodiči. Tento faktor však v české společnosti bude hrát roli spíše do budoucna. Některé ze zmíněných trendů jsou dílem století, jiné posledních let, nicméně jejich kumulativní efekt narůstá. Zároveň se rozvod posunuje do vyššího věku, což

může na jednu stranu znamenat kratší čas k resilienci, na druhé straně snižovat jeho dopady, protože se odehrává v období, kdy nejsou intenzivně a formativně naplňovány rodičovské role.

PETR FUČÍK je odborným asistentem na katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Výzkumně se zaměřuje na procesy porozvodové adaptace v souvislosti se sociologickými tématy reprodukce, stratifikace a genderu.

Literatura

- Amato P. R. 2000. „The Consequences of Divorce for Adults and Children.“ *Journal of Marriage and the Family* 62: 1269–1287, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.01269.x>.
- Brand, J. E., R. Moore, X. Song, Y. Xie. 2019. „Parental Divorce Is Not Uniformly Disruptive to Children’s Educational Attainment.“ *Proceedings of the National Academy of Sciences* 116 (15): 7266, <https://doi.org/10.1073/pnas.1813049116>.
- Brown S. L., I. F. Lin. 2012. „The Gray Divorce Revolution: Rising Divorce among Middle-aged and Older Adults, 1990–2010.“ *Journals of Gerontology: Psychological Sciences and Social Sciences* 67B: 731–741, <https://doi.org/10.1093/geronb/gbs089>.
- Brown, S. L., M. R. Wright. 2019. „Divorce Attitudes Among Older Adults: Two Decades of Change.“ *Journal of Family Issues* 40 (8): 1018–1037, <https://doi.org/10.1177/0192513X19832936>.
- Cancian, M., D. R. Meyer. 1998. „Who Gets Custody?“ *Demography* 35: 147–157, <https://doi.org/10.2307/3004048>.
- Cancian, M., D. R. Meyer, P. R. Brown, S. T. Cook. 2014. „Who Gets Custody Now? Dramatic Changes in Children’s Living Arrangements after Divorce.“ *Demography* 51: 1381–1396, <https://doi.org/10.1007/s13524-014-0307-8>.
- Coltrane, S., M. Adams. 2003. „The Social Construction of the Divorce ‘Problem’: Morality, Child Victims, and the Politics of Gender.“ *Family Relations* 52 (4): 363–372, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2003.00363.x>.
- Crowley, J. E. 2019a. „Once Bitten, Twice Shy? Gender Differences in the Remarriage Decision after a Gray Divorce.“ *Sociological Inquiry* 89 (1): 150–176, <https://doi.org/10.1111/soin.12253>.
- Crowley, J. E. 2019b. „Gray Divorce: Explaining Midlife Marital Splits.“ *Journal of Women & Aging* 31 (1): 49–72, <https://doi.org/10.1080/08952841.2017.1409918>.
- ČSÚ. 2019. *Roční časové řady* [online]. Český statistický úřad [cit. 25. 11. 2019]. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu.
- Dahlberg, L., L. Andersson, C. Lennartsson. 2018. „Long-term Predictors of Loneliness in Old Age: Results of a 20-year National Study.“ *Aging, Mental Health* 22 (2): 190–196, <https://doi.org/10.1080/13607863.2016.1247425>.
- Dykstra P. A., J. De Jong Gierveld. 2004. „Gender and Marital-history Differences in Emotional and Social Loneliness among Dutch Older Adults.“ *Canadian Journal on Aging* 23: 141–155, <https://doi.org/10.1353/cja.2004.0018>.
- Hank, K. 2007. „Proximity and Contacts Between Older Parents and Their Children:

- A European Comparison." *Journal of Marriage and Family* 69: 157–173, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2006.00351.x>.
- Hetherington, E. M., M. Stanley-Hagan. 1999. „The Adjustment of Children with Divorced Parents: A Risk and Resiliency Perspective." *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 40: 129–140, <https://doi.org/10.1111/1469-7610.00427>.
- Holt-Lunstad J., T. B. Smith, B. Layton. 2010. „Social Relationships and Mortality Risk: a Meta-analytic Review." *PLOS Medicine* 7: 1–20, <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000316>.
- Holt-Lunstad J., T. B. Smith, M. Baker, T. Harris, D. Stephenson. 2015. „Loneliness and Social Isolation as Risk Factors for Mortality: A Meta-analytic Review." *Perspectives on Psychological Science* 10: 227–237, <https://doi.org/10.1177/1745691614568352>.
- Hubatková, B., M. Petrová Kafková. 2017. „Frequency and Intensity of Contact between Ageing Parents and their Adult Children in the Czech Republic: Exploration of Selected Predictors." *Sociológia* 49 (6): 657–672.
- Cherlin, A. J. 2004. „The Deinstitutionalization of American Marriage." *Journal of Marriage and Family* 66 (4): 848–861, <https://doi.org/10.1111/j.0022-2445.2004.00058.x>.
- Cherlin, A. J. 2020. „Degrees of Change: An Assessment of the Deinstitutionalization of Marriage Thesis." *Family Relations* 82 (1): 62–80, <https://doi.org/10.1111/jomf.12605>.
- Ivanova, K., M. Kalmijn, W. Uunk. 2013. „The Effect of Children on Men's and Women's Chances of Re-Partnering in a European Context." *European Journal of Population / Revue Européenne de Démographie* 29 (4): 417–444, <https://doi.org/10.1007/s10680-013-9294-5>.
- Kalmijn, M., J. De Vries. 2009. „Change and Stability in Parent–Child Contact in Five Western Countries." *European Journal of Population / Revue Européenne de Démographie* 25 (3): 257–276, <https://doi.org/10.1007/s10680-008-9176-4>.
- Kreidl, M., B. Hubatková. 2017. „Rising Rates of Cohabitation and the Odds of Repartnering: Does the Gap Between Men and Women Disappear?" *Journal of Divorce & Remarriage* 58 (7): 487–506, <https://doi.org/10.1080/10502556.2017.1343580>.
- Lakomý, M., M. Petrová Kafková. 2017. „Resilience as a Factor of Longevity and Gender Differences in Its Effects." *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 53 (3): 369–392, <https://doi.org/10.13060/00380288.2017.53.3.336>.
- Lampraki C., D. S. Jopp, D. Spini, D. Morselli. 2019. „Social Loneliness after Divorce: Time-Dependent Differential Benefits of Personality, Multiple Important Group Memberships, and Self-Continuity." *Gerontology* 65: 275–287, <https://doi.org/10.1159/000494112>.
- Leopold, T. 2018. „Gender Differences in the Consequences of Divorce: A Study of Multiple Outcomes." *Demography* 55 (3): 769–797, <https://doi.org/10.1007/s13524-018-0667-6>.
- Lin, I.-F., S. L. Brown, M. R. Wright, A. M. Hammersmith. 2018. „Antecedents of Gray Divorce: A Life Course Perspective." *The Journals of Gerontology: Series B: Psychological Sciences and Social Sciences* 73 (6): 1022–1031, <https://doi.org/10.1093/geronb/gbw164>.
- Malcolm, M., H. Frost, J. Cowie. 2019. „Loneliness and Social Isolation Causal Association with Health-related Lifestyle Risk in Older Adults: A Systematic Review and Meta-analysis Protocol." *Syst Rev* 8: 48, <https://doi.org/10.1186/s13643-019-0968-x>.
- Maslauskaitė, A., M. Baublytė. 2015. „Gender and Re-partnering after Divorce in Four Central European and Baltic Countries." *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 51 (6): 1023–1046, <https://doi.org/10.13060/00380288.2015.51.6.227>.
- Pinquart, M. 2003. „Loneliness in Married, Widowed, Divorced, and Never-Married Older Adults." *Journal of Social and Personal Relationships* 20 (1): 31–53, <https://doi.org/10.1177/02654075030201002>.

- Poortman, A.-R., B. Hewitt. 2015. „Gender Differences in Relationship Preferences after Union Dissolution.“ *Advances in Life Course Research* 26: 11–21, <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2015.07.002>.
- Rappaport, S. 2013. „Deconstructing the Impact of Divorce on Children.“ *Family Law Quarterly* 47 (3): 353–377.
- Smith K., C. Victor. 2019. „Typologies of Loneliness, Living Alone and Social Isolation, and Their Associations with Physical and Mental Health.“ *Ageing, Society* 39: 1709–1730, <https://doi.org/10.1017/S0144686X18000132>.
- Štípková, M. 2019. „Marital Status, Close Social Network and Loneliness of Older Adults in the Czech Republic.“ *Ageing and Society*, <https://doi.org/10.1017/S0144686X19001442>.
- Tilburg, T. G., M. J. Aartsen, S. V. Pas. 2015. „Loneliness after Divorce : A Cohort Comparison among Dutch Young-Old Adults.“ *European Sociological Review* 31 (3): 243–252, <https://doi.org/10.1093/esr/jcu086>.
- Tilburg, T. G., B. Suanet. 2019. „Unmarried Older People: Are They Socially Better Off Today?“ *The Journals of Gerontology: Series B*. 74 (8): 1463–1473, <https://doi.org/10.1093/geronb/gby120>.
- Tomassini, C., S. Kalogirou, E. Grundy, T. Fokkema, P. Martikainen, M. Groenou, A. Karisto. 2004. „Contacts Between Elderly Parents and Their Children in Four European Countries: Current Patterns and Future Prospects.“ *European Journal of Ageing* 1: 54–63, <https://doi.org/10.1007/s10433-004-0003-4>.
- Vozikaki, M., A. Papadaki, M. Linardakis, A. Philalithis. 2018. „Loneliness among Older European Adults: Results from the Survey of Health, Aging and Retirement in Europe.“ *Journal of Public Health* 26: 613–624, <https://doi.org/10.1007/s10389-018-0916-6>.
- Weldrick, R., A. Grenier. 2018. „Social Isolation in Later Life: Extending the Conversation.“ *Canadian Journal on Aging / La Revue Canadienne Du Vieillissement* 37 (1): 76–83, <https://doi.org/10.1017/S071498081700054X>.
- Wu, Z., C. M. Schimmele. 2005. „Repartnering after First Union Disruption.“ *Journal of Marriage and Family* 67 (1): 27–36, <https://doi.org/10.1111/j.0022-2445.2005.00003.x>.
- Zimmermann, O., N. Hameister. 2019. „Stable Cohabital Unions Increase Quality of Life: Retrospective Analysis of Partnership Histories also Reveals Gender Differences.“ *Demographic Research* 40: 657–692, <https://doi.org/10.4054/DemRes.2019.40.24>.
- Žilínčíková, Z., M. Kreidl. 2018. „Grandparenting after Divorce: Variations across Countries.“ *Advances in Life Course Research* 38 (1): 61–71, <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2018.08.003>.

Fórum sociální politiky

Obsah č. 2/2021, 15. roč.

Recenzované články

Z obsahu 2. čísla:

Jaroslav Vostatek: (Ne)podmíněně sociální dávky prizmatem sociálních modelů

Jiří Vopátek: Mikroekonomický pohled na vývoj procentní výměry řádného starobního důchodu s poukazem na valorizační anomálie v období 2015–2021

Jaroslav Vostatek

Ondřej Rajmon – Kateřina Šámalová: Nadstandardy zdravotní péče – komparace modelů s zdravotnictvím s poukazem na valorizační anomálie v období 2015–2021

Jiří Vopátek

Poznátky z výzkumu

Nadstandardy zdravotní péče – komparace modelů zdravotnictví

Richard Ornstein: Analýza obsahu práce

Poznátky z praxe

Analýza obsahu práce

Eliška Hudcová: Drobné kroky sociálního zemědělství v České republice

Recenze

Poznátky z praxe

Sociolog Jan Keller recenzuje knihu „Ekonomie koblíh“

Eliška Hudcová

Ekonom Vladimír Barák recenzuje knihu „Diskriminace na pracovišti“

Recenze

Sociolog Jan Keller recenzuje knihu „Ekonomie koblíh“

Ekonom Vladimír Barák recenzuje knihu „Diskriminace na pracovišti“

Fórum sociální politiky (FSP) je odborným recenzovaným časopisem. Jeho vydavatelem je Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

FSP vychází šestkrát ročně v minimálním rozsahu 32 stran, cena jednotlivého čísla je 60 Kč, celoroční předplatné činí 360 Kč.

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá Česká pošta: oddělení periodický tisk, Olšanská 38/9, 130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz

<https://www.vupsv.cz/casopis/>

Sourozenectví ve stáří – vztahy „na okraji“*

DANA SÝKOROVÁ**

Filozofická fakulta, Univerzita Palackého, Olomouc

Siblings in Old Age – Relationships ‘On the Edge’?

Abstract: Older age, especially advanced age, is accompanied by changes in the social relations amongst the elderly and specifically by a decrease in the size of their social networks: peers pass away and contact with other people may be restricted, often due to declining physical and mental strength. Gerontosociology notes the elderly’s preferential focus on the family, which is usually defined in terms of intergenerational relationships and a support network in old age. Relationships with siblings lie outside the research interest of gerontosociology because they are considered peer relationships, which is to say that they, too, are subject to the effects of ageing and old age and, consequently, are less reliable as a source of help or care. However, the article shows that the elderly assign meaning to their relationships with their siblings, which go beyond mere instrumental assistance and which challenges the generally accepted view that sibling bonds are of secondary importance compared to relationships between older parents and adult children. The article answers the question of what the essence of siblinghood in old age is, its possible forms, and in what ways (according to what rules) the elderly maintain or develop sibling relationships – how they communicate in interactions with each other and in interactions with other members of their family of procreation and their shared family of origin. The article is based on the results of an analysis of data from a qualitative study carried out by conducting unstructured individual and group interviews as part of the project ‘Greying Siblinghood: Sociological Study of Siblinghood in Late Adulthood’. In the theoretical framework of interpretive sociology, in which the article is anchored, both the key concepts of the relationist approach (family configuration, relatedness, belongingness, practices and rules of kinship interaction) and the concept of kinship ambivalence come to the forefront.

Keywords: siblinghood, sibling/family relationships, making siblinghood/family – practices, rules, old age

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2021, Vol. 57, No. 2: 193–218

<https://doi.org/10.13060/csr.2021.013>

* Text byl zpracován v rámci projektu „Šednoucí sourozenectví. Sociologická studie sourozenectví v pozdní dospělosti“ (reg. č. GA 17-07321S), podpořeného Grantovou agenturou ČR.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D., Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého, tř. Svobody 8, 779 00 Olomouc, e-mail: dana.sykorova@upol.cz.

Úvod

Stáří, zvláště to pokročilé, je provázáno změnami sociálních vztahů jedinců. Empirické výzkumy nejčastěji poukazují na zmenšování neformálních sociálních sítí. Senioři nezářídka omezují kontakty s druhými, jejich sítě postupně řídnu s tím, jak stejně staří rodinní příslušníci či přátelé a známí „odcházejí“. Data naznačují strategii seniorů vybírat si vztahy a rozvíjet ty emocionálně obohacující [Carstensen 1992; Fingerman, Birditt 2003] – jak zdůrazňuje sociálně gerontologická literatura, primárně se orientují na rodinu, resp. na dospělé děti. Na vztahy starších rodičů a dospělých dětí se nahlíží hlavně optikou pomoci a podpory, zejména ve vztahu k pokročilému, nemocnému a nesoběstačnému stáří [Dudová 2015; Jeřábek a kol. 2013; Peterson, Quadagno 1985; Whiteman, McHale, Soli 2011 aj.]. V pozadí zůstávají vztahy mezi staršími sourozenci. Sourozenské vazby, pokud jsou zkoumány, jsou pak tematizovány většinou v souvislosti s pečováním o vlastní rodiče [Eggebeen, Davey 1998; Silverstein, Bengtson 2001; Sutor, Pillemer 1994; z českých Dudová 2015; Jeřábek a kol. 2013; Možný, Přidalová, Bánovcová 2004; Přidalová 2007, 2006; Sýkorová 2007 aj.]. V intrageneračním rámci, tedy „samo o sobě“, je sourozenectví ve stáří studováno poměrně zřídka, v české sociologii vůbec. Přednostní zaměření gerontosociologie na sociální vztahy ve stáří jako na zdroj pomoci či péče by mohlo i ve vztahu ke starším sourozencům evokovat v první řadě otázku směny pomoci a podpory mezi nimi [např. White, Riedmann 1992]. Ovšem nejenže dosud postrádáme uspokojivé odpovědi na tuto otázku, ale především chybí porozumění podstatě sourozenectví ve stáří.

Cílem naší studie je proto ukázat významy, kterých sourozenectví ve stáří nabývá, a postupy, jimiž je aktéry v sociální interakci tvořeno a přetvářeno (*děláno*). Zodpovíme tedy otázky, jaké významy připisují senioři vztahům se sourozenci ve stáří, jak je pojmají ve vztahu k širším a zejména intergeneračním rodinným vazbám a jakými způsoby a s jakými výsledky je vyjednávají. V článku využijeme výsledků analýzy dat z kvalitativního výzkumu, který byl součástí projektu *Šednoucí sourozenectví. Sociologická studie sourozenectví v pozdní dospělosti*.

Teoretické rámování studie

Poté co byla v sociální gerontologii překonána představa o univerzálním spojení stáří se sociální frustrací a osamělostí [Cumming, Henry 1961; Dykstra 2009], získaly vliv přístupy přiznávající seniorům schopnost aktivně manažovat sociální vztahy [Marshall 1978–79; Baltes, Carstensen 1999], volit a výběrově se koncentrovat na ty, „které jim přinášejí psychickou a sociální satisfakci“ [Sýkorová 2019: 179].

Jak již bylo naznačeno v úvodu, empirické výzkumy dlouhodobě potvrzují primární angažovanost starších osob v rodině. Podle Vidovičové, analyzující data z českého reprezentativního výzkumu, rodinné role výrazně převažují mezi ak-

tuálními sociálními rolemi 50–70letých osob: 90 % z nich je rodiči, 79 % partnery či sourozenci, 62 % prarodiči [Životní role – 2014, cit. dle Vidovičová 2018: 48]. Evropská data ukazují rodinu jako nejvýznamnější životní doménu, staršími lidmi oceňovanou výše než placená práce, přátelství, volný čas [European Value Study 2008, *ibid.*: 45]. Co se týče hodnoty sourozenectví, poznatky vycházejí většinou ze zahraničních výzkumů zahrnujících celou dospělou populaci, nikoli výhradně seniory. Navíc, jejich výsledky jsou leckdy protichůdné [Sýkorová 2019]: některé práce zpochybňují důležitost dospělého sourozenectví vzhledem k omezenému rozsahu či nízké frekvenci vzájemných kontaktů sourozenců. Jiné vyzdvihují jeho jedinečnost coby nejdelšího rodinného pouta a zdůrazňují možnost mobilizovat latentní sourozenecké vazby, je-li potřeba [Van Volkom 2006; Wellman, Wortley 1990; White, Riedmann 1992].

Lze nalézt gerontosociologické kvalitativní studie, jež zmiňují tendenci seniorů interpretovat sourozenecké pouto prostřednictvím vzájemných kontaktů spíše než skrze směnu pomoci [např. Voorpostel, van der Lippe, Flap 2012; Trent, Spitze 2011; detailněji viz citovaná přehledová studie Sýkorové 2019]. Také gerontopsychologická literatura informuje především o kontaktech sourozenců, konkrétně ve spojitosti s jejich významem pro prevenci či překonání pocitu osamělosti a udržení životní spokojenosti (*well-being*) ve stáří [Merz, De Jong Gierveld 2016].

Obecně je dospělým sourozencům přisuzována druhořadá pozice až za životními partnery/partnerkami, dospělými dětmi a vnoučaty. Kvantitativní šetření vesměs reportují o signifikantně nižší směně pomoci a vzájemné náklonnosti mezi sourozenci v případě respondentů žijících v manželství a těch, kteří jsou rodiči [Miner, Uhlenberg 1997; White, Riedmann 1992; White 2001]. V souladu s představou hierarchicky uspořádaných příbuzenských vztahů (*nested kinship circles* [Parsons 1943; Mack 2004]) vystupují sourozenci do popředí teprve v případě absence primárních rodinných vztahů [Burholt, Wenger 1998; Ha, Ingersoll-Dayton 2008; Campbell, Connidis, Davies 1999; Widmer, Girardin 2016]. Nižší spolehlivost příkládaná sourozeneckým poutům v dospělosti ve srovnání s vazbami intergeneračními [Cicirelli 1982; Cumming, Schneider 1961] je rovněž zdůvodňována méně striktními statusovými povinnostmi, resp. nejasnými sociálními očekáváními vůči sourozencům [White 2001]. V důsledku toho je dospělé sourozenectví charakterizováno jako pouto nevyhraněné a variabilní. Z rozdílné angažovanosti jedinců vůči jednotlivým sestrám/bratrům [Connidis 2010] či z případů upřednostnění přátel před sourozenci [Voorpostel, van der Lippe 2007] se usuzuje na relativní volnost či výběrovost sourozenecké vazby [Bedford 2005; Cicirelli 1995; Connidis 2007, 1992].

Sourozenci v dospělosti přináleží ke společné rodině původu i rozdílným prokreačním rodinám, ke sdíleným i odlišným širším příbuzenským sítím. Jakožto součást těchto komplexních rodinných konfigurací je sourozenectví charakterizováno tenzemi a konflikty a zároveň blízkostí, solidaritou [Widmer 2010] – *ambivalencí* [Lüscher, Pillemer 1998; Connidis, McMullin 2002; Ward 2008]. V literatuře se píše nejčastěji o ambivalencích spojených s poskytováním pomoci

či péče sourozenci (dospělými dětmi) starým rodičům [Connidis 2015; Dudová 2015]. Miner a Uhlenberg [1997] poukázali v této souvislosti na sourozeneckou rivalitu, Sýkorová [2007] na sklon sourozenců k pozitivní prezentaci sebe a své prokreační rodiny, k přeceňování vlastní angažovanosti vůči rodičům na pozadí svých povinností a obtíží a *současně* k přísnějšímu posuzování podílu bratra/sestry na pomoci, k přehlížení jejich životní a rodinné situace.

Rodinná směna pomoci je také oblastí, v níž jsou zjevné genderové nerovnosti mezi sourozenci: Sestry a bratři se vůči rodičům angažují v rozdílné míře a různými způsoby [Matthews 2002], genderově diferencovaná je podle White a Riedmann [1992] i podpora mezi sourozenci. Vcelku panuje shoda, že ženy pomáhají sourozencům a emocionálně je podporují častěji než muži [Eriksen, Gershtel 2002], a vazba sester je považována za obzvláště těsnou (viz *femaleness principle* [Spitze, Trent 2006]).

Pro studium sourozenectví může být relevantní rozlišení rodinných systémů na kolektivistické a individualistické [Pyke, Bengtson 1996]. V kolektivistických rodinách se klade důraz na rodinné normy a odpovědnost; prostřednictvím častých kontaktů a vzájemné pomoci je generována a udržována rodinná solidarita. Individualistické rodiny silněji akcentují autonomii jednotlivých členů, charakterizuje je větší volnost příbuzenských vztahů, nižší úroveň kontaktů a slabší závazky ohledně směny pomoci [ibid.].

V dospělosti sourozenců může dojít k narušení původní vztahové symetrie vyplývající ze sdíleného sociálního postavení orientační rodiny. Pozdější nerovnosti ve vzdělání, zaměstnání a příjmu vzniklé v důsledku rozdílné sociální mobility zřejmě ovlivňují dynamiku sourozenecké interakce [Conley 2004; Spitze, Trent 2006]. Do sourozeneckých vztahů patrně zasahují rovněž ambivalence generované životními tranzicemi – ovdověním, disabilitou a dalšími změnami či ztrátami provázejícími stárnutí a stáří [Lüscher 2005]. Nejen zde narážíme na relativní nedostatek vědění o strategiích překonávání ambivalencí a udržování sourozeneckých vztahů. K vysvětlení či porozumění sourozenectví ve stáří nicméně napomohou existující poznatky o strategiích týkajících se *intergeneračních* rodinných vazeb, resp. mechanismů, jimiž senioři vyjednávají vztahy s dospělými dětmi a jejich rodinami a pozitivní osobní identitu v rámci zdravotních či sociálních limitů stáří [Mancini 1989]. Jedná se především o postupy, které seniorům zajišťují osobní kontrolu nad interakcí, a tudíž jim usnadňují sociální participaci v rodině a celkově přispívají k úspěšnému stárnutí [Binstock, George 1996]. Konkrétně, senioři regulují rozsah a způsoby interakce s dětmi, vytvářejí i omezují příležitosti k setkávání s nimi – udržují „intimitu s odstupem“, modifikují svá očekávání vůči nim, tj. užívají strategie selekce, optimalizace a kompenzace (viz koncept *intimacy at a distance* [George 1980] a metamodel *selective optimization with compensation* [Baltes, Carstensen 2003]). Ochotou přistoupit na kompromis, toleranci a respektem k soukromí a autonomii dětí se vyhýbají konfliktům [Hay, Fingerman 2005]. V zájmu vlastní autonomie usilují o soběstačnost v každodenním životě, dodržují reciprocitu ve směně pomoci a podpory a jen v případě nut-

nosti se obrací na „záchrannou síť“ dospělých dětí (ve smyslu matice latentních vztahů/*matrix of latent relationships* [Riley 1983]). Prostřednictvím reinterpretace významu „ztrát“ jsou schopni přijatelně vysvětlit a překonat např. nepříjemně prožívanou nízkou frekvenci návštěv dětí – omlouvají je jejich pracovním zaneprázdněním, rodinnými starostmi, vyzdvihují jejich kladné charakterové vlastnosti. S podobnými situacemi se senioři vyrovnávají i komparací s vrstevníky, kteří „na tom jsou (co do vztahů s dětmi) hůře“ než oni [Sýkorová 2007]. Vzpomínání napomáhá seniorům dát smysl jak jejich minulé, tak současné rodinné (šířeji životní) zkušenosti, potažmo zachovat již zmíněnou pozitivní koncepci osobní identity, resp. integritu stárnoucí osobnosti [Sýkorová 2007]. Vzpomínky posilují vědomí kontinuity Já seniorů jako členů rodiny a rodiny samotné. Vzpomínání v neposlední řadě podporuje aktuální sociální integraci seniorů [Hendricks 1995; Cohen, Taylor 1998].

Výzkumný přístup, metody

Kvalitativní přístup zvolený ve výzkumu, z něhož vychází předložená studie, koresponduje s naší snahou zjistit, (1) jaké významy připisují senioři vztahům se sourozenci ve stáří, resp. „čím vším“ pro ně v pozdní fázi životního běhu jsou? (2) Jak pojmají sourozenecká pouta ve vztahu k dalším, zejména intergeneračním rodinným vazbám? (3) Jakými způsoby, v kontextu jakých *praktik* je sourozenectví vyjednáváno a jakými *pravidly* se negociace „řídí“?

Sourozenectví bylo zkoumáno jako součást rodinné sítě konceptualizované coby *konfigurace*, která poskytuje svým členům zdroje, významy, vědomí identity a sounáležitosti. Konfigurace jsou prostorem, v němž probíhají rodinné interakce a transakce – praktiky zohledňující neformální, v rodině implicitně či explicitně sjednaná pravidla (viz *the configurational approach* [Widmer, Jallinoja 2008; Jallinoja, 2011]). Zakotvená teorie (*grounded theory* [Charmaz 2006]) umožnila odkrýt významy udělované aktéry sourozeneckým vztahům ve stáří, resp. jejich zkušenost se sourozenectvím a strategie dělání sourozenectví.

Data, která jsou základem pro tento článek, byla získána metodou nestrukturovaných rozhovorů, uvozených otázkou: „Máte sourozence, jste bratrem/sestrou. Co byste mohl/a říci na téma: Vy a Váš sourozenec/Vaši sourozenci?“ Tazatelky zasahovaly do vyprávění seniorů v souladu s pravidly nestrukturovaného dotazování, tedy pouze v případě potřeby doplnit či ujasnit sdělované informace a v přísné návaznosti na výpověď komunikačních partnerů/partnerek. Další zdroj představovaly dotazníky poskytující data o struktuře rodiny a sourozeneckých kontaktech (modifikovaný *Family Structure Questionnaire* a *Sibling Contact Questionnaire* [Burbidge, Minnes 2014]). Vyplňování dotazníků bylo pro většinu participantů podnětem k dalšímu rozvinutí předchozí výpovědi. Setkání s participanty trvalo v průměru 105 minut a bylo kompletně nahráváno. Data byla analyzována paralelně s jejich sběrem a zpracováním bez užití speciálního

Schéma 1. Proces kódování (příklad) – první část

Sourozenectví seniorů			
= být <i>prostě</i> sourozenci		být sourozenci <i>ve stáří</i>	
– pokrevní pouto skrze rodiče (intergenerační přesah) – vyrůstat spolu (sdílet prostor/čas: domov/dětství) pocit <i>soundžetosti</i> – pouto celoživotní, nezrušitelné, nenahraditelné – samozřejmý vztah k potomkům S (intergenerační přesah)		– být poslední z rodiny (po smrti rodičů) – intergenerační dimenze – „zbýt si“ (s žijícími sourozenci) – intragenerační dimenze, nižší význam <i>genderu</i> – být navzájem pamětníky (sdílení vzpomínek, zejm. z dětství, mládí) – mít odpovědnost za rodinnou kontinuitu (kinkkeepers)	
projevují zájem o sebe navzájem	jsou v kontaktu (nízké očekávání)	jsou připraveni k praktické pomoci/moci se spolehnout (nízké očekávání <i>reálné</i> pomoci)	emocionálně se podporují (<i>reálná podpora!</i>)
vědí o sobě a svých rodinách, jsou informováni	– setkávají se „jen-tak“ – využívají okolností – setkávají se v případě potřeby – rodinné sešlosti (<i>doing family</i>), ženy – hlavní organizátorky (<i>gender</i>)	– zvažují potřebu – zohledňují zdroje, možnosti, limity (S-příjemce/poskytovatele a jejich prokreacních rodin)	– mají se rádi, rozumějí si (<i>protože</i> jsou příbuzní, příslušníci stejné rodinné generace, vrstevníci) – očekávají/poskytují si podporu zvláště v obtížných situacích, zvláště nyní ve stáří
Závazek <i>i</i> city; blízkost <i>i</i> odstup; solidarita <i>i</i> autonomie; otevřenost <i>i</i> soukromí (ambivalence v S-vztahu)			

softwaru [Konopásek 1997]. Analýza byla založena na postupu iniciálního, fokusovaného, resp. axiálního (teoretického) typu kvalitativního kódování [Charmaz 2006: 43–66; Glaser 1978]. Znamená to, že jsme vyhledávali jevy týkající se sourozenectví, seskupovali pojmy do postupně rozvíjených kategorií, identifikovali jejich vlastnosti a dimenze vážící se k různým aspektům sourozenectví a souvislosti mezi kategoriemi (pro příklad viz Schéma 1).

Schéma 1. Proces kódování (příklad) – druhá část

Kontext:	historie S-vztahu, jeho kvality; celoživotní zkušenost s reciprocitou v S-vztahu; S-vztah <i>a/versus</i> prokreační rodina; kvalita vztahů v širší rodině (švagrové! /švagři); možnosti /limity stáří (<i>věk sourozenců</i>)	
Strategie udržování S-vztahu:	zajímat se o sourozence, jeho rodinu; regulace S-vztahu = optimalizace frekvence a typu kontaktů /pomoci s ohledem na: ← prokreační rodinu („konkurující si závazky“); ← možnosti /limity stáří: zdraví – energie, mobilita (vzdálenost), psychická zátěž kontaktů; ← komunikační pravidla: vzájemný respekt, tolerance, zvládnutí závisti, rivality; udržování symetrie S-vztahu (stáří = vyvornost, ochota ke kompromisům, vyhýbání se konfliktům)	
výběrovost (vícečlenná sourozenectví)		
– rozumět si s některým S lépe (mít rád /a každého „jinak“) – preference podle charakteru aktivit (slabě <i>gender</i>), vzdálenosti, životních okolností (vč. možností / limitů daných stářím)	význam okolností, které posílily /oslabily S-vztah v průběhu jeho trvání	stáří: – omezení výběru (ti, co žijí, co si „zbylí“) – oslabený význam <i>genderu</i>; – méně přísná kritéria výběru (nadhled, větší tolerance, hodnota S-pouta)

Komunikační partneři/partnerky, v naprosté většině z Jihomoravského, Moravskoslezského a Olomouckého kraje, byli kontaktováni v letech 2017 a 2018 metodou sněhové koule a prostřednictvím institucí, konkrétně klubů seniorů, případně univerzity třetího věku. Vzorkování se odvíjelo od výsledků průběžné analýzy dat. Kvůli relativně časté neochotě participantů výzkumu zprostředkovat kontakt na své sourozence nebylo možné naplnit beze zbytku záměr nahlížet na sourozenectví optikou všech členů sourozeneckých dyád či skupin. Uváděnými důvody byl pokročilý věk bratra/sestry, vážná nemoc, péče o člena rodiny, konflikt se sourozencem apod. Soubor, na který se odvoláváme v článku, sestával ze čtyřiceti participantů, převážně senierek (třiceti žen a deseti mužů), z toho třiceti jednotlivců referujících o ostatních sourozencích a pěti participujících sourozeneckých dvojic. Necelé tři čtvrtiny participantů spadají svým věkem do kategorie mladších seniorů (26 osob 60–74letých), starší senioři tvoří zhruba čtvrtinu souboru (čtrnáct osob ve věku 75–87 let). Nejčastěji se jednalo o bratry nebo sestry jednoho žijícího sourozence, tedy o sourozenecké dyády. Většina participantů pocházela ze sourozenectví aktuálně složeného z jedinců stejného *genderu*, téměř výhradně sester (ve dvaceti případech, oproti dvěma dvojicím bratrů), nebo

z genderově smíšených sourozeneckých dvojic či skupin (osmnáct). V naprosté většině byli plnorodými sourozenci, tj. dětmi stejných biologických rodičů, pouze ve dvou případech šlo o sourozence polorodé, sdílející jen biologickou matku nebo otce. V souboru byli zhruba stejně zastoupeni senioři s partnery (devatenáct žijících v manželství, dva kohabituující) a bez partnera (čtyři rozvedení, čtrnáct ovdovělých, jeden single). Níže prezentované výsledky výzkumu je třeba číst i s ohledem na uvedenou strukturu souboru participantů. (Detailněji popisujeme soubor v Tabulce P1 v příloze.)

Výsledky výzkumu. Významy sourozenectví ve stáří

Sourozenectví se z perspektivy seniorů jeví jako pouto definované (1) obapolo-ným zájmem bratrů/sester o sebe a své prokreační rodiny, o udržení kontaktů, (2) ochotou, připraveností si pomáhat, dle potřeby a vlastních možností či limitů, a stálou psychickou podporou, vzájemným porozuměním. Jak zájem, tak směnu pomoci a podpory senioři vztahují ke (3) genetické spřízněnosti skrze rodiče, ke zkušenosti společně prožitého a nyní vzpomínaného dětství (k *domovu*), citové vazbě, přínáležitosti ke společné širší rodině – „*prostě jsou sourozenci*“. Analýza dat odhalila rovněž praktiky či strategie a pravidla dělání sourozenectví ve stáří, včetně vyrovnávání se s ambivalencemi, konflikty, případně kolapsem souroze-neckého vztahu.

(ad 1) Mít zájem jeden o druhého, být v kontaktu

Jedním z definičních znaků sourozenectví ve stáří, jak jsme uvedli výše, je zájem sourozenců jeden o druhého, vzájemná komunikace a setkávání. Mít zájem rovná se *vědět o sobě*, o svých rodinách. Stačí přitom mít *jakýsi* přehled o tom, „jak se sourozencům a jejich rodinám vede, co je nového“. Ostatně, dosažení hlubší a aktuální obeznámenosti může být komplikované a nemusí být žádoucí: Širší rodina, zvláště starších seniorů a těch z početnějších sourozenectví, se již dosti rozrost-la, do prokreačních rodin přibyli partneři/partnerky nejen dospělých dětí, ale i vnoučat, narodila se pravnoučata. Sami sourozenci kontrolují komunikovaná témata a sdělované informace, řečeno s participantem Josefem (87): „každý má svoji rodinu, svoje problémy a jsou problémy, s kterými se nechodí na trh“. Roli hraje i gender, leckdy geografická vzdálenost – zdá se, že důkladnější přehled mají ženy a sourozenci, kterým blízkost jejich bydlišť dovolí časté setkávání. Ve zhroucených vztazích informace chybí nebo jsou sourozenci odkázáni na kusé, zprostředkované zprávy.

Setkávat se znamená v kontextu intaktních sourozenectví udržovat běžné kontakty a účastnit se rodinných sešlostí. Sourozenci se (a) *scházejí jen tak, aby si popovídali* o životě členů rodiny, každodenních událostech, zkušenostech či zážit-cích, radostech i starostech. (b) *Využijí okolností* (zaskočí, když jdou nebo projíždějí

kolem, navštíví se na cestě k dětem, k lékaři, na hřbitov) nebo (c) *plánovaných akcí*, jako je grilování, pro některé z nich společenské nebo kulturní události (divadelní představení, koncerty), výlety; Janinka (75) se sestrou nebo Alena (74) a její sestra Lubica (81) spolu pravidelně absolvují lázeňské procedury. Sourozenci se také vídají (d) *v případech potřeby*, chtějí-li se poradit, něco zařídit, nakoupit.

Pilířem sourozeneckých vztahů ve stáří jsou ovšem (e) *rodinné sešlosti*, zvláště o svátcích – Vánocích, Dušičkách, u příležitosti narozenin, osobních nebo rodinných výročí a pohřbů. Na tato setkání se totiž redukuje kontakty starších seniorů, zhorší-li se zdraví, ubývá energie, chtějí-li zvládnout „povinnosti“ vůči prokreační rodině, jestliže už nemohou nebo nechtějí překonávat větší vzdálenosti. Nicméně objevil se i nezáměr účastnit se rodinných shromáždění nebo organizovat oslavy vlastního životního jubilea, za nímž se skrývaly zdravotní problémy pokročilejšího věku: Aloise (83) zatěžuje množství oslav v rozvětvené široké rodině: „furt někde něco, a já se nebavím, mě to nebaví. Když se to všechno sejde, tak je velký kravál, jeden přes druhého chce něco říkat. Já špatně slyším, tak se mě to netýká, protože já vůbec nevím, o čem je řeč.“ Alena (74) si už říkala, že oslavy zruší: „já budu mít letos pětasedmdesát, ale nemám sílu dělat žádný velký..., nějak mně zdraví moc neslouží, jednak já na to nemám sílu a jednak sestry (82, 83) už také méně.“

Z výčtu účastníků rodinných sešlostí lze identifikovat rodinu seniorů coby konfiguraci tvořenou hlavně rodinou původu, reprezentovanou právě sourozenci, a prokreačními rodinami sourozenců a jejich dospělých dětí či vnoučat. Hranice „své rodiny“ tak senioři povětšinou rýsovali v souladu s *pravidlem genetické příbuznosti* a *pravidlem manželského pouta*,¹ které vztahovali na životní partnery / partnerky napříč rodinnými generacemi. Ve stáří však senioři musejí hranice často překreslovat v důsledku úmrtí svých vrstevníků. Jak konstatovala Bedřiška (79), „postupně se to ztrácelo, ti lidi ‚odcházeli‘, bratři už zemřeli a zůstala jenom ona jako starší a mladší sestra o šest let“.

Seniorům postačuje vidět sourozence jednou za měsíc i méně. Spíše než na četnosti osobních setkání jim záleží na *kontinuitě sourozeneckých kontaktů* – trvající kontakty prezentovali jako důkaz *dobrých* vztahů. Udržování osobních kontaktů na poměrně nízké úrovni se zdá být strategií, jak současně naplnit očekávání vůči vlastní prokreační rodině. Bývá odpovědí i na přiležitosti nabízející se v důchodu, tj. mít čas na pěstování koníčků, schůzky s přáteli, placenou práci. V neposlední řadě souvisí s chabým zdravím, nedostatkem peněz, závislostí na druhých s dopravou nebo jednoduše s nechutí cestovat. Shrňme-li, kontakty jsou vyjednávány s ohledem na vlastní i sourozencovy *zdroje*, individuální (rodinné) *preferenze* a na *autonomii* obou stran.

Františka (65): My jsme byli v kontaktu každý den. Teď už teda – těch posledních pět let už to tak není, protože přece jenom každý máme svoje soukromí. (...) Takové ty narozeniny a oslavy a to všechno, ale jinak si vedeme každý svůj život. I řekla bych,

¹ Termíny byly převzaty z Jallinoji [2011].

co se týče přátel a volného času, tak to netrávíme spolu. My ho trávíme spolu, pokud se to týká rodiny.

Lydia (66) o sestřích: Mira taky chodí do práce jako důchodce, tak nemá čas, že by přišla za mnou, Nela taky ne. Tak za mnou tak nepřijdou. Jak je teď všední den, já kdybych tam za nima šla, tak já je ani nezastihnu doma. Ale na nějaký ty svátky to se sejdem, to jako jo.

Lubica (81): (Sestra) se vždycky dotazuje, jestli může přijet (...), že tu bude, dokud ji snesu. Protože ono přece jenom už je člověk zvyklej, já si vstanu, kdy chcu, nevařím si oběd, pak si ve čtyři něco uvařím. Tak to už jsme zavedly, že u snídaně se nescházíme, že každé si pospí, jak chce. No a jednu televizi jsme měly dohromady. Že se každé dívá na něco jinýho, jsme se domluvily teď, když je ten tablet, tak si na něco přijdu.

Rozdíly v interakci participantů s konkrétními sourozenci ve vícečlenných sourozenectvích ukazují na *relativní* výběrovost sourozeneckých pout. Volbu nelze interpretovat jako následování *pravidla emocionální blízkosti* ve smyslu „mít raději tohoto sourozence než toho druhého“. Za těsnějšími vztahy k některému ze sourozenců bylo viditelné vzájemné porozumění, prohloubené společnými zájmy, sdílenými životními zkušenostmi, kompatibilitou charakterových rysů a nikoli nutně genderem. Tito sourozenci nezřídka zůstali v intenzivnějším spojení v době dospívání a mladé dospělosti: Pobývali v rodičovském domě nebo ve stejném městě během středoškolských či vysokoškolských studií, jako např. Regina (68) a Alena (74) se svými bratry (na rozdíl od jejich sester, se kterými už „delší dobu nežily“). Sdíleli byt/dům s mladou rodinou sourozence nebo se často scházeli v raném dětství svých potomků jako Saša (61), Sabina (66), Pavlína (71). Později sblížila některé z nich vážná nemoc či zdravotní postižení dítěte sourozence nebo sourozence samotného (jak tomu bylo v případech Blanky (65), Josefa (87) a jmenované Pavlínky a jejich sester), případně ovdovění.

Nemůžeme tvrdit, že preference mezi sourozenci (a kvalita sourozeneckých vztahů) jsou jednoznačně dány *geografickou proximitou*. Pro sourozence spjaté těsným emocionálním poutem představovala větší vzdálenost bydliště „spíše jen“ komplikaci osobních kontaktů. Dodejme ale, že často zdolatelnou pouze s pomocí druhých: za sestrou/bratrem je museli zavézt děti nebo neteře/synovci. Participant *kompenzovali* omezené osobní kontakty se vzdálenějšími sourozenci rovněž pomocí moderních komunikačních prostředků. Zcela samozřejmě užívali mobilní telefony, méně samozřejmě připojení k internetu – několik málo seniorů, kteří mailovali, skypovali či sdíleli fotografie na Facebooku, mělo výhodu vysokoškolského vzdělání, solidní ekonomické situace nebo získali počítačovou způsobilost ve snaze udržet spojení s dětmi a vnoučaty v zahraničí. Vzhledem k slabšímu důrazu seniorů na prostorovou blízkost a zároveň ke značné důležitosti, kterou připisovali minulosti sourozeneckého vztahu, nesdílíme bez výhrad předpoklad, že „jak lidé stárnou, stává se fyzická proximita silnějším faktorem v blízkých vztazích než sdílená historie“ [Van Volkom 2006: 165].

Relativně nízké nároky seniorů na četnost osobních setkání se sourozenci však narážejí na jistou *mez*: nad výraznou redukcí kontaktů či vyhýbáním se rodinným sešlostem se participanté s touto zkušeností pozastavovali, zvažovali důvody sourozenců, ve vlastním případě se snažili ospravedlnit svoje důvody. Hledání či domáhání se legitimní omluvy signalizuje určitý *obligatorní* charakter sourozenectví. Přestože participanté nezpochybňovali prioritu prokreační rodiny, úplné uzavření se do prokreační rodiny (ze kterého byly často obviňovány švagrové) interpretovali jako nerespektování „normy“ sourozenské solidarity. V pozadí je zjevné *pravidlo genetické příbuznosti*, definující sourozenectví jako pouto *přirozené*, dané příslušností ke společným rodičům.

Dlouhodobá absence jakéhokoli kontaktu se sourozenci (se kterou mělo/má zkušenost sedm seniorů) byla důsledkem vážného konfliktu ohledně péče o rodiče a hlavně o dědictví. V jednom případě byly kořeny konfliktu dohledatelné až v dětství, v sourozenské šikaně. Spojení mezi sourozenci bylo přerušeno také kvůli specifickým okolnostem – duševní nemoci sestry komunikační partnerky či bezdomovectví dvou participantů. Ambivalentní stav, do kterého zhroucení vztahu vyústilo, byl nejvýstižněji popsán jako „mít a nemít sourozence“. Provázel jej smutek, lítost, trvající zájem o sourozence a neteře/synovce, připravenost usmířit se, ale také kritika, snaha vyvinut sebe a svou rodinu, a dokonce úleva z ukončení kontaktů, které byly zatíženy hádkami či ponižováním.

Kristýna (62): už prakticky léta o sobě (s bratrem) nevíme, nestýkáme se, nekomunikujeme spolu absolutně žádným způsobem. Fyzicky mám bratra, vím, že ... žije na V. (*název regionu*), ... ale to je tak asi všechno. (...) A hodně jsem se tím trápila a někdy to byly takové až bezesný noci... (...) je to pro mě dost nepředstavitelný tady tohle (...), že už ho v životě fakt třeba nepotkám. (...) Já bych byla ráda, kdybych ho mohla obejmout, kdybych mu mohla dát pusku a říct: „Přece jenom seš můj brácha.“ ... Asi ta naděje, opravdu jenom ta jiskřička někde malinko.

Erik (64): trvalo to dlouho, než to přebolo, ale musím říct, že potom, když už přeshlo takový to rozčarování a skončily ty vztahy s tím bratrem starším, se mi ulevilo (...) k tomu staršímu bratrovi cítím spíš takovej odpor.

Podmínkou i projevem dobrých sourozenských vztahů ve stáří, jak ukázala analýza, je dodržování *pravidla vzájemného respektu*, tolerance, absence či zvládnutí závidění, rivalit, zdržení se explicitních projevů eventuální sociální nadřazenosti a ochota, možnost a „umění“ předcházet konfliktům a řešit je. (Podle Hay a Fingerman [2005] nebo Lang a Carstensen [2002] lidé ve stáří efektivněji usměrňují emoce, lépe udržují kontrolu ve vztazích. Z výzkumu Fingerman, Hay, Birditt [2004] vyplynulo, že senioři klasifikují vztahy s blízkými příbuznými jako ambivalentní s menší pravděpodobností než lidé z mladších věkových kategorií.)

Bedřiška (79): že bychom si záviděly, to prostě neexistovalo! Prostě jsme si nezáviděly: ty máš víc, já mám míň, tys dostala to nebo to. Prostě jak to šlo, tak to šlo, byly

jsme rády. (...) Neříkám, že člověk někdy něco neřekne, nebo nevytkne, prostě snažily jsme se to tak nějak vždycky (...) jsme řekly: „Neblbni, to se zas uklidní“, nebo: „Ty, nezlob se“, a tím to skončilo všechno.

Pavel (73): Tak vono všem nám je sedmdesát, tak člověk už ty zkušenosti nějaké má a už nějakou tu toleranci (...), když třeba v něčem se nesouhlasí, tak se z toho nedělá věda, prostě se to nerozvádí nebo (řeší) v rámci slušného domlouvání.

Zdá se, že v předchozích fázích dospělého životního běhu se setřel význam značného věkového rozdílu mezi sourozenci, který byl pro komunikační partnery „velkým tématem“ dětství a dospívání. Platí to i ve stáří, jde-li o vzájemné porozumění sourozenců.

(ad 2) Být připraveni pomoci

V naracích seniorů z intaktních vztahů nabývalo sourozenectví významu ochoty „udělat něco pro svoje sestry/bratry“. Ve stáří spočívala směna pomoci mezi sourozenci především v *emocionální podpoře* (mnohem zřetelněji než v mladším věku, jak vyplývá z retrospektivního pohledu participantů na vývoj jejich sourozeneckého vztahu). Participantů s ní spojovali vrstevnické či generační porozumění a touto vlastností ji zvýznamňovali a odlišovali od podpory ze strany dospělých dětí. Např. podle Leony (79) „v tom věku si teď ještě více (se sestrou) rozumějí než kdysi, tenkrát měly plnou hlavu své rodiny a všeho možného. Ti mladí by je už ani nepochopili, co si myslí a jak uvažují“; podle Lubici (81) „už si tak zbývají. Přece jenom ti mladí mají ty svoje starosti a už všechny tři (sestry) cítí, že jsou mladým na obtíž.“

Emocionální podpora mezi sourozenci byla očekávána a přítomna v každodenním životě i v životních krizích či tranzicích – dělili se o starosti s dětmi a vnoučaty, dodávali si vzpruhu, když se cítili osamělí, když byli vážněji nemocní nebo když ovdověli.

Bedřiška (79): pořád to je jako v tom člověku, že mám se na koho obrátit nebo (...) mám někoho, komu to můžu říct, když už je to něco takového, co člověka tíží (...). Pořád je tam prostě to „mám někoho, nejsem sama“.

Alena (74): dneska si říkám, my jsme byli čtyři a to je daleko lepší, protože člověk má těch opor víc, člověk se cítí takový silnější, bezpečnější, jo. (...) Ale to je víceméně psychická podpora, to není, že by za mě něco udělali nebo že by mně něco dávali nebo tak, to je čistě v té otázce psychologické a psychické. Tak třeba když nechce být, zrovna se cítí špatně, nechce být sama, tak jedu, pobytu u ní.

Směna *praktické pomoci* mezi staršími sourozenci skutečně nebyla extenzivní, ale ani výjimečná. Realizovala se mnohými způsoby: Slavěna (80) poskytne nocleh sestře, když přijede na lékařské vyšetření nebo vyřídit úřední záležitosti, Leo-

na (79) vyhledá pro sestru vhodné zdravotnické zařízení či zprostředkuje léčebný pobyt, Janinka (75) šije sestře oblečení („v jejich věku už zbývá akorát se hezky obléct, aby se člověk dobře cítil“), mnozí si vypomohou s nákupem atd. Praktická pomoc významně souvisela s *potřebou pomoci*, vyvstávající za specifických individuálních nebo situačních okolností. Sourozenci si ji poskytují na požádání a s deklarovanou vstřícností, resp. „samozřejmostí“, zdůvodňovanou jednak sourozeneckou sounáležitostí (slovy Lubici (81): „vždycky jsme měli pocit, že sourozenci si musejí být nápomocní“), jednak reciprocitou, tj. *minulou, dlouhodobou* zkušeností, že sourozenci jim dříve také pomohli. Obdobně jako ve výzkumu autonomie ve stáří Sýkorové a kol. [Sýkorová 2007] bylo z rozhovorů se seniory zřejmé jejich lpění na soběstačnosti a rezervovanost k vyslovení žádosti o pomoc či k jejímu přijetí. Dokonce 87letý Tomáš, kterému kvůli jeho snížené pohyblivosti pomáhá o šestnáct let mladší bratr, „má zásadu, že nechce moc zatěžovat (bratr má svoje potřeby), nechce moc otravovat“. Domníváme se, ovšem bez opory v datech, že zdrženlivost je silnější právě mezi sourozenci než u rodičů vůči dospělým dětem. V sourozenecké interakci můžeme mluvit o *pravidlu kontroly směny praktické pomoci*.

Také při tomto druhu směny pomoci senioři zohledňují vlastní možnosti a limity – „už na všechno nestačí jako dříve“. Důležitým rámcem vyjednávání byla *dostupnost prokreační rodiny* sourozence. Její prioritu senioři považovali za „normální“, na pomoc dospělých dětí spoléhali i oni sami. Jak např. explicitně konstatoval Alois (83), „už tam moc nejezdí (*pomáhat bratrovi ve vinohradu*), teď už bratr má kluka velkého, tak si musí poradit“. Rozhovor s Vierou (85) naznačuje, že děti sourozenců jsou chápány i jako „pojistka“ nebo omluva či zbavení se pocitu odpovědnosti, jestliže senioři nemohou vzhledem k handicapům stáří bratru/sestře pomáhat.

Sounáležitost sourozenců ve stáří se manifestuje *připraveností* pomoci bratru/sestře a důvěrou v jejich pomoc. Přesvědčení seniorů o mobilizovatelnosti pomoci sourozenců je mnohem důležitější než jejich *reálná* asistence. Vlastní připraveností pomáhat dokumentovali také otevřenost k nápravě poškozeného sourozeneckého vztahu, obnovenou směnu prezentovali jako důkaz usmíření.

Nataša (65): on (*bratr*) je poslední z té mé původní rodiny, a vím, že někoho mám. Víím, že kdybych potřebovala pomoc, tak on mi určitě pomůže. Protože my bychom si navzájem určitě pomohli, nebo já jemu. To je to, že z té původní rodiny ještě někoho mám, (i když) teď už mám svou novou rodinu.

Rozálie (66) po usmíření s bratrem: Teď si to uvědomuju, že bych byla ráda, kdyby potřeboval pomoc, a kdyby to bylo v mých silách, tak bych mu určitě pomohla, jo... No no, byla bych ráda, kdyby mě požádal o pomoc.

Pomoc a podpora mezi sourozenci byly participanty interpretovány způsobem dovolujícím rozlišit *rodiny kolektivistické* a *rodiny individualistické*. Senioři z těch prvních vyprávěli o intenzivnější směně mezi sourozenci a jejich rodinami a mezi

sourozenci a jejich rodiči v celém životním běhu; v naracích těch druhých se sourozenecká pomoc jevila jako méně významná na pozadí individuální soběstačnosti, resp. soběstačnosti vlastní prokreační rodiny. (Analogicky k *individualistic and collectivist systems of family care* Pyke, Bengtson [1996].)

Sabina (66): můj tata, tátův bratr, mamini bratři nám pomohli okna a fasádu (*když přestavovali rodinný dům, stejně jako pomáhali Sabininým sestrám*). No tak to bylo, protože to bylo v rodině! To bylo samozřejmé. (...) když se dělalo na zahradách, tak to jsme chodili pomáhat, taky našim; (...) ti maměni bratři, když byl větší úklid, tak se nějaká ta sobota stanovila a šlo se uklízet!

Rozálie (66): vztah (*s bratrem*) se vyvíjel tak, že jsme se vlastně nepotřebovali. (...) fakt jsme si nikdy v životě moc nepomáhali (vlastně nemůžu úplně říct, že ne, protože když jsme kupovali tady ten dům, tak brácha sehnal část peněz, jakože půjčil). Nevím, jestli jsem mu pomohla někdy; u nás nikdy nefungovalo, ale ani v rodině předtím, že by si lidi sedli a věci si vyjasnili (*nedorozumění, neshody apod. nebo se svěřovali; péči o nesoběstačnou matku řešili prostřednictvím profesionální služby*).

(ad 3) Být prostě sourozenci

Nejen ve spojitosti s kontakty a se vzájemnou podporou a pomocí sourozenců se v datech vyskytovaly odkazy participantů na „přirozený“ základ jejich pouta, tj. *přináležitost ke společným rodičům*. Na genetickou spřízněnost se nabalovaly další významy sourozenectví: *sdílení prostoru a času* v dětství. Rodičovský dům, toto místo jejich kořenů (*place of rootedness* [Kramer 2011]) – *domov* – si podrželo důležitost i ve stáří jako reálné nebo vzpomínané místo setkávání rodičů, sourozenců a jejich rodin. Symbolem sourozenecké přináležitosti ve stáří jsou hroby rodičů. Společného původu (skrze rodiče) se dovolávala také Kristýna (62), Rozálie (66), Radka (60) i Viera (85) ve snaze resuscitovat poškozený vztah s bratry.

Lydia (66): No, tak (*o svých dvou sestrách*) jsou to moje nejbližší příbuzní, měly jsme jednoho tatu a jednu mamu, vyrůstaly jsme spolu v rodině; měly jsme teda jednu domácnost, jedly a vařily jsme společně doma s našima, jezdily jsme společně na výlety. Prožily jsme spolu dětství, hrozně jsme si spolu vyhrály. To jsou pro mě sestry, že jsme žily spolu v rodině a společně jsme věci prožívaly.

Františka (65): Ale... víc je (*sourozencům*) tam milejší ten dům. Prostě, to mládí tam jim to všechno připomíná. To je ten náš původní domov. Čili, pořád se to všechno vrací tady.

Být sourozenci v sobě zahrnuje „samozřejmé“ *byťí tetou nebo strýcem*, „protože neteře/synovci jsou dětmi sourozence“ (viz *pravidlo genetické příbuznosti*²). Za stá-

² Srovnej s konceptem *rules of genealogy or genealogical proximity* [Jallinoja, Widmer 2011].

lým zájmem o ně byla patrná hodnota *rodinné generační kontinuity*. Její význam vystoupil z dat zvláště ostře v sourozeneckých vztazích, v nichž se vážný a dlouhotrvající konflikt mezi sourozenci rozšířil na jejich děti: Rozálie (66) cítí *závazek* k obnovení vztahu s bratrem „vůči nim (*rodičům*) i vůči těm budoucím dětem z rodiny“. Kristýně (62) „strašně vadilo (*že svoji dceru a synovce*) od sebe totálně odtrhli“.

Kolaps sourozeneckého vztahu rovněž obnažuje zranitelnost, *nesamozřejmost* sourozenectví, nabourává představu seniorů o jeho *celoživotní trvalosti*. Zde se střetává normativní idea sourozenectví se zakoušenou realitou vztahu, tzn. čím by podle sourozenců mělo být *versus* jaké ve skutečnosti je, jakou zkušenost s ním sourozenci-senioři mají. (Radka (60): „má bratra, ale není to bratr v pravém slova smyslu, jak by si představovala“ – protože, *ačkoli jsou sourozenci*, nikdy si nerozuměli, bratr jí vždy záviděl, málo se stýkají, před dvěma roky s ní přerušil veškeré kontakty.)

V mnoha kontextech se ukázalo, že sourozenci jsou pro stárnoucí jedince zásadní *součástí jejich identity*. Když participant pohotově zdůrazňovali pozitivní vlastnosti sourozenců, jejich schopnosti, úspěchy a omlouvali jejich horší stránky či vyzdvihovali svůj vztah oproti cizím, méně vydařeným, tehdy podávali *důkazy dobrého sourozenectví* a chránili svoji pozitivní osobní a sociální/rodinnou identitu. Jak uvedli Merz a De Jong Gierveld ve studii o ovdovělých seniorech/seniorkách [2016], špatné vztahy jsou interpretovány jako sociální stigma. I proto se participant našeho výzkumu obtížně smířovali s krizí vztahu. Až na výjimku Iva a Erika, pro které jsou vztahy s bratry „uzavřenou kapitolou“, si většina seniorů „neumí představit, že by své sourozence neměla“, považují je za „hlavní, důležité, nenahraditelné osoby“ (řečeno jimi explicitně, i jak bylo možné vyčíst z dat). Taktéž v případě smrti sourozenců, se kterou má zkušenost třetina participantů, o nich přemýšlejí, vzpomínají na ně. S vědomím zkracující se životní perspektivy a větší zranitelnosti své i sourozenců pro ně hodnota sourozeneckého pouta evidentně stoupá.

Alena (74): je to hodně důležitý mít sourozence, protože člověk má pořád kontakt s celým svým životem a tu hlavní osobu, která ví, že když začne o něčem mluvit, že pochopí, o čem mluví; to je z toho sourozeneckého vztahu asi z mého pohledu nejdůležitější, že člověk má někde ve světě, blíž nebo dál, má lidi, kteří jsou mu velmi blízcí, o kterých hodně ví a kteří ví hodně o něm, máme společné vzpomínky. A tím je ten sourozenecký vztah nenahraditelný.

Do tohoto kontextu lze zasadit hypotézu vyplývající z dat: Ve stáří se stává podstatnější *mít vůbec nějakého žijícího* sourozence než sourozence určitého genderu. Ve srovnání s tím je pak pro ženy méně důležité, že právě se sestrami mohou probírat témata „takový prostě ty normální ženský, babský“ (řečeno s Reginou (68)), pro muže, že s bratry „dělají srandu, takovou tu chlapeckou“ (Viktor (67)). Mnozí ani nedělali rozdíl mezi sestrou a bratrem a podobně jako Tomáš (87) je „brali stejně“.

Závěr

S odvoláním na výsledky analýzy kvalitativních dat z výzkumu *Šednoucí sourozenectví. Sociologická studie sourozenectví v pozdní dospělosti* jsme v článku prezentovali sourozenectví ve stáří jako důležité, nikoli druhořadé pouto seniorů. Starší sourozenci si poskytují psychickou podporu, sdílejí informace, jsou společníky spíše než zdroji či adresáty praktické pomoci. Mohlo by se zdát, že seniorské sourozenectví se příliš neliší od vztahů sourozenců v mladších věkových skupinách dospělých, jak je známe z kvantitativních šetření [např. Voorpostel, van der Lippe, Flap 2012]. Nicméně z retrospektivního pohledu participantů je evidentní, že ve stáří vystupuje výrazně do popředí emocionální a sociální dimenze sourozenectví. V této životní fázi se stává důležitější význam emocionální podpory jako opory „vrstevnické“, resp. *generačně specifické*, který je dále umocněn vědomím sounáležitosti sourozenců coby *posledních* žijících členů rodiny původu a pocíťovanou odpovědností za rodinnou kontinuitu.

Od genetické příbuznosti, definované odkazem na společné rodiče, senioři odvíjeli *samozřejmou danost – přirozenost* sourozeneckého vztahu a důvody jeho udržování i snahy o obnovu, jestliže byl vážně poškozen. Interakce a transakce seniorů-sourozenců (praktiky děláním sourozenectví ve stáří) byly založeny jednak na tomto *pravidlu genetické příbuznosti*, jednak také na *pravidlu emocionální blízkosti/distance*, čili na osobních preferencích sourozenců (s některými sourozenci si „rozumějí lépe“). Selektce sourozeneckých vztahů ovšem není zcela svobodná, neomezená, ale je vyjednávána oproti pojetí sourozenectví jako „statusové povinnosti“. Nakonec „všechny sourozence mají rádi, i když každého jinak“.

Sourozenectví ve stáří lze porozumět s využitím konceptu *ambivalence* [Connidis 2015; Lüscher, Pillemer 1998]: je spojeno s pocity blízkosti, sounáležitosti, solidárním chováním jedinců vůči sourozencům, resp. s jejich připraveností pomoci jim *a současně* s distancí, snahou udržet kontrolu ve vztahu s cílem zachovat soukromí, autonomii, hájit potřeby své prokreační rodiny. (Viz koncept intimity s odstupem [George 1980] nebo matice latentních vztahů [Riley 1983].)

Zdá se, že stáří zvýznamňuje sourozenecké *pouto samo o sobě*, do určité míry „nezávislé“ na frekvenci kontaktů a rozsahu směřované pomoci. Smysluplné sourozenecké vazby se totiž rozvíjejí i v rámci řidších osobních setkání a nepřítisť intenzivního poskytování praktické pomoci. Mimo jiné, senioři akceptují omezení daná stárnutím, stářím. Určujícím významem pozitivního vztahu se sourozenci, důkazem jeho spolehlivosti je zůstat ve spojení, tj. udržet kontinuitu kontaktů a být připraveni pomoci v rámci možností a limitů osobní či rodinné situace a při respektování historie reciprocit ve vztahu. Přikláníme se k závěru o významném symbolickém rozměru sourozenectví [Wellman, Wortley 1990] – ve stáří „stačí, že sourozenci *jsou* a vědí o sobě“.

Sourozenectví seniorů očividně znamená stále vyjednávání rovnováhy mezi integrací sourozenců do sítě komplexních vztahů v širší rodinné konfiguraci a jejich autonomií, potažmo autonomií prokreační rodiny. Obsahuje i negociaci

kontroverzí, ambivalencí souvisejících s kolizí loajalít k sourozencům/rodině původu a k rodině prokreační, jinak řečeno, se střetem *pravidla genetické sounáležitosti a příslušnosti k rodině založené na manželství*, její priority. Zjištěnou důležitost partnera/partnerky sourozence, tedy švagrů/švagrových, ve vyjednávání jsme v textu nerozváděli.

Sourozenectví, ze své podstaty horizontální příbuzenský vztah, má zřetelnou vertikální, generační dimenzi – je definováno prostřednictvím předcházející generace rodičů a následné generace neteří a synovců, případně jejich potomků. Ti všichni, spolu s nejbližšími příbuznými získanými na základě manželství/partnerství, představují pro seniory *rodinu*, s nimi se všemi sourozenci rodinu re/produkuje (dělají), zvláště zřetelně skrze rodinné sešlosti. Samozřejmě přijímaná role tety či strýce, „přirozený“ zájem o neteře a synovce (i obavy z ohrožení vzájemných vztahů sourozeneckými konflikty) vykresluje sourozence ve stáří jako *strážce rodinné kontinuity*.

Literatura předpokládá, že sourozenectví, stejně jako další sociální vztahy „dané narozením“, je méně náchylné k nestabilitě [Merz, Gierveld 2016]. Senioři z našeho výzkumu ho coby *celoživotní* pouto pojmají. Realita několika rozpadlých vztahů tento seniorský koncept sourozenectví může znevěrohodnit, ale při důkladnějším pohledu jej potvrdí – navzdory kolapsu, třeba i mnohaletému přerušení kontaktů, jsou bratr či sestra v životě sourozenců přítomni, přemýšlejí o nich, o příčinách konfliktu, o možnosti oživení vztahu. (Připomeňme psychologické studie zmiňující tendenci jedinců ve stáří více se sblížit se sourozenci a jejich snahu napravit poškozené vztahy [Cicirelli 2009].)

Sourozenectví seniorů-komunikačních partnerů/partnerek zahrnuje praktiky a pravidla v mnohém korespondující se strategiemi zvládání stáří, které popisují gerontologické studie [Sýkorová 2007 aj.]. Jedná se např. o zmíněné přizpůsobení frekvence a typu kontaktů se sourozenci disponibilním osobním zdrojům a externím omezením, tedy v podstatě o výběr, optimalizaci společných sociálních aktivit a kompenzaci jejich případné ztráty (v podstatě shodně s metateorií selektivní optimalizace s kompenzací [Baltes, Lindenberger, Staudinger 2006]). Jestliže senioři dodržují interakční pravidla, rituály vůči dospělým dětem [Sýkorová 2017 s odkazem na Goffmana], totéž lze říci o interakci seniorů se sourozenci.

Ve vztahu ke stáří je všeobecně uznávána důležitost *vzpomínání*, včetně jeho *sociální*, interpersonální funkce [Cohen, Taylor 1998]. Vzpomínání jsme představili jako jednu z praktik, jimiž senioři tvoří a přetvářejí sourozenectví. Výzkumné rozhovory byly naplněny vzpomínkami, jejichž prostřednictvím participanti prezentovali své porozumění vlastním sourozeneckým vztahům a jejich vývoji.

V článku jsme se více nezaobírali genderovými aspekty sourozenectví ve stáří, ačkoli gender rozhodně není bez významu. Van Volkom [2006] konstatovala, že sesterství bývá spojeno s těsnějšími vztahy. Data však naznačila i eventualitu, o které Van Volkom uvažovala [ibid.], a to že bratři si mohou být stejně blízcí jako sestry. Analýza narácí týkajících se sourozenců opačného genderu nás vede k formulaci hypotézy o oslabení významu genderu tváří v tvář zkracujícímu se

časovému horizontu sourozenectví, resp. životnímu času jedinců ve stáří: záleží nyní hlavně na tom, zda seniorům *zůstal nějaký* sourozenec. V této souvislosti naopak nabývá na důležitosti vyšší seniorský věk.

Ponekud stranou jsme ponechali i jiné okolnosti produkce/reprodukce sourozenectví ve stáří, jejichž rozbor by překročil optimální rozsah časopisecké studie, např. významy přikládané historii sourozeneckého vztahu, sociální či geografické vzdálenosti sourozenců atd. Nevěnovali jsme větší pozornost ani participujícím dvojicím sourozenců, takže se omezíme jen na poznámku o vcelku značné podobnosti interpretací jejich vztahu – ať se jednalo o sesterské páry, smíšený sourozenecký pár nebo o dvojici bratrů. Jistě přínosné by byly rozhovory se všemi aktéry sourozeneckého konfliktu, získání přístupu k nim ovšem nepřipadalo v úvahu.

Na závěr je třeba připomenout, že výsledky výzkumu jsou ovlivněny známými omezeními kvalitativního přístupu. Vzhledem ke struktuře souboru participantů jsme analyzovali téměř výhradně jeden z typů sourozeneckých vztahů – plnorodé sourozenectví a sourozenectví participantů s vlastní prokreační rodinou. Dva případy polorodého sourozenectví zcela protichůdně vnímané kvality a zasazeného do specifického kontextu (podstatného věkového rozdílu sourozenců a rodiči utajované povahy sourozenectví) ponecháváme jako výzvu pro další bádání. Na pokračování výzkumu čekají také sourozenecké vazby single a bezdětných seniorů.

DANA SÝKOROVÁ působí jako docentka sociologie na katedře sociologie, andragogiky a kulturní antropologie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Ve své vědecko-výzkumné a publikační činnosti se zabývá především tématy z oboru sociologie rodiny, příbuzenských vztahů a gerontosociologie.

Literatura

- Baltes, M. M., L. L. Carstensen. 1999. „Social-psychological Theories and Their Application to Aging: From Individual to Collective.“ Pp. 209–226 in V. L. Bengtson, K. W. Schaie, (eds.). *Handbook of Theories of Aging*. New York: Springer Publishing Company.
- Baltes, M. M., Carstensen, L. L. 2003. „The Process of Successful Aging: Selection, Optimization and Compensation.“ Pp. 81–104 in U. M. Staudinger, U. Lindenberger (eds.). *Understanding Human Development: Dialogues with Lifespan Psychology*. Kluwer Academic Publishers, https://doi.org/10.1007/978-1-4615-0357-6_5.
- Baltes, P. B., U. Lindenberger, U. M. Staudinger. 2006. „Life Span Theory in Developmental Psychology.“ Pp. 569–595 in W. Damon, R. M. Lerner (eds.). *Handbook of Child Psychology*. Hoboken: John Wiley & Sons, <https://doi.org/10.1002/9780470147658.chpsy0111>.
- Bedford, V. H. 2005. „Theorizing about Sibling Relationships when Parents Become

- Frail. " Pp. 173–174 in V. L Bengtson, A. C. Acocck, K. R. Allen, P. Dilworth-Anderson, D. M. Klein (eds.). *Sourcebook of Family Theory & Research*. Thousand Oaks: Sage.
- Binstock, R. H., L. K. George. 1996. *Handbook of Aging and the Social Science*. London: Academic Press.
- Burbidge, J., P. Minnes. 2014. „Relationship Quality in Adult Siblings with and without Developmental Disabilities.“ *Family Relations* 63 (1): 148–162, <https://doi.org/10.1111/fare.12047>.
- Burholt, V., G. C. Wenger. 1998. „Differences over Time in Older Peoples' Relationships with Children and Siblings.“ *Ageing & Society* 18: 537–562, <https://doi.org/10.1017/S0144686X98007090>.
- Campbell, L. D., I. A. Connidis, L. Davies. 1999. „Sibling Ties in Later Life: A Social Network Analysis.“ *Journal of Family Issues* 20: 114–148, <https://doi.org/10.1177/019251399020001006>.
- Carstensen, L. L. 1992. „Social and Emotional Patterns in Adulthood: Support for Socioemotional Selectivity Theory.“ *Psychology of Aging* 7: 331–338, <https://doi.org/10.1037/0882-7974.7.3.331>.
- Cicirelli, V. G. 1982. „Sibling Influence Throughout the Lifespan.“ Pp. 267–284 in M. E. Lamb, B. Sutton-Smith (eds.). *Sibling Relationships: Their Nature and Significance Across the Lifespan*. Hillsdale: Erlbaum.
- Cicirelli, V. G. 1995. *Sibling Relationships across the Life Span*. New York: Plenum, <https://doi.org/10.1007/978-1-4757-6509-0>.
- Cicirelli, V. G. 2009. „Sibling Death and Death Fear in Relation to Depressive Symptomatology in Older Adults.“ *Journal of Gerontology: Psychological Sciences* 64B (1): 24–32, <https://doi.org/10.1093/geronb/gbn024>.
- Cohen, G., S. Taylor. 1998. „Reminiscence and Ageing.“ *Ageing and Society* 18 (5): 601–610, <https://doi.org/10.1017/S0144686X98007053>.
- Conley, D. 2004. *The Pecking Order: Which Siblings Succeed and Why*. New York: Pantheon Books.
- Connidis, I. A. 1992. „Life Transitions and the Adult Sibling Tie: A Qualitative Study.“ *Journal of Marriage and the Family* 54 (4): 972–982, <https://doi.org/10.2307/353176>.
- Connidis, I. A. 2007. „Negotiating Inequality among Adult Siblings: Two Case Studies.“ *Journal of Marriage and Family* 69 (2): 482–499, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2007.00378.x>.
- Connidis, I. A. 2010. *Family Ties and Aging*. Los Angeles: Pine Forge Press.
- Connidis, I. A. 2015. „Exploring Ambivalence in Family Ties: Progress and Prospects.“ *Journal of Marriage and Family* 77 (1): 77–95, <https://doi.org/10.1111/jomf.12150>.
- Connidis, I. A., J. A. McMullin. 2002. „Sociological Ambivalence and Family Ties: A Critical Perspective.“ *Journal of Marriage and Family* 64: 558–567, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2002.00558.x>.
- Cumming, E., W. Henry. 1961. *Growing Old: The Process of Disengagement*. New York: Basic Books.
- Cumming, E., D. M. Schneider. 1961. „Sibling Solidarity: A Property of American Kinship.“ *American Anthropologist* 63: 498–508, <https://doi.org/10.1525/aa.1961.63.3.02a00030>.
- Dudová, R. 2015. *Postarat se ve stáří. Rodina a zajištění péče o seniory*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Dykstra, P. A. 2009. „Older Adult Loneliness: Myths and Realities.“ *European Journal of Ageing* 6: 91–100, <https://doi.org/10.1007/s10433-009-0110-3>.
- Eggebeen, D. J., A. Davey. 1998. „Do Safety Nets Work? The Role of Anticipated Help in Times of Need.“ *Journal of Marriage and Family* 60 (4): 939–950, <https://doi.org/10.2307/353636>.

- Eriksen, S., N. Gerstel. 2002. „A Labor of Love or Labor Itself: Care Work among Adult Brothers and Sisters.“ *Journal of Family Issues* 23: 836–856, <https://doi.org/10.1177/019251302236597>.
- Fingerman, K. L., K. S. Birditt. 2003. „Do Age Differences in Close and Problematic Family Ties Reflect the Pool of Available Relatives?“ *Journal of Gerontology: Psychological Sciences* 58B (2): P80–P87, <https://doi.org/10.1093/geronb/58.2.P80>.
- Fingerman, K. L., E. L. Hay, K. S. Birditt. 2004. „The Best of Ties, the Worst of Ties: Close, Problematic, and Ambivalent Social Relationships.“ *Journal of Marriage and Family* 66: 792–808, <https://doi.org/10.1111/j.0022-2445.2004.00053.x>.
- George, L. 1980. *Role Transitions in Later Life*. Monterey: Brooks-Cole.
- Glaser, B. 1978. *Theoretical Sensitivity: Advances in the Methodology of Grounded Theory*. Mill Valley: Sociology Press.
- Ha, J. H., B. Ingersoll-Dayton. 2008. „The Effect of Widowhood on Intergenerational Ambivalence.“ *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences* 63B: S49–S58, <https://doi.org/10.1093/geronb/63.1.S49>.
- Hay, E. L., K. L. A. Fingerman. 2005. „Age Differences in Perceptions of Control in Social Relationship.“ *International Journal of Aging and Human Development* 60: 53–75, <https://doi.org/10.2190/KQRF-J614-0CEQ-H32L>.
- Hendricks, J. 1995. *The Meaning of Reminiscence and Life Review*. New York: Routledge.
- Charmaz, K. 2006. *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London: Sage.
- Jallinoja, R. 2011. „Obituaries as Family Assemblages.“ Pp. 78–91 in R. Jallinoja, E. D. Widmer (eds.). *Families and Kinship in Contemporary Europe. Rules and Practices of Relatedness*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, https://doi.org/10.1057/9780230307452_6.
- Jallinoja, R., E. D. Widmer. 2011. „Introduction.“ Pp. 3–12 in R. Jallinoja, E. D. Widmer (eds.). *Families and Kinship in Contemporary Europe. Rules and Practices of Relatedness*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, https://doi.org/10.1057/9780230307452_1.
- Jeřábek, H. a kol. 2013. *Mezigenerační solidarita*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Konopásek, Z. 1997. „Co si počít s počítačem v kvalitativním výzkumu: program ATLAS/ti v akci.“ *Biograf* 12: 71–110.
- Kramer, A-M. 2011. „Kinship, Affinity and Connectedness: Exploring the Role of Genealogy in Personal Lives.“ *Sociology* 45 (3): 379–395, <https://doi.org/10.1177/0038038511399622>.
- Lang, F. R., L. L. Carstensen. 2002. „Time Counts: Future Time Perspective, Goals, and Social Relationships.“ *Psychology & Aging* 17 (1): 125–139, <https://doi.org/10.1037/0882-7974.17.1.125>.
- Lüscher, K. 2005. „Looking at Ambivalences: The Contribution of a ‘New–Old’ View of Intergenerational Relations to the Study of the Life Course.“ *Advances in Life Course Research* 10: 93–128, [https://doi.org/10.1016/S1040-2608\(05\)10003-3](https://doi.org/10.1016/S1040-2608(05)10003-3).
- Lüscher, K., K. Pillemer. 1998. „Intergenerational Ambivalence: A New Approach to the Study of Parent–Child Relations in Later Life.“ *Journal of Marriage and the Family* 60 (2): 413–425, <https://doi.org/10.2307/353858>.
- Mack, K. Y. 2004. „The Effects of Early Parental Death on Sibling Relationships in Later Life.“ *Omega* 49 (2): 131–148, <https://doi.org/10.2190/BTUQ-011V-ANEW-V7RT>.
- Mancini, J. A. (ed.). 1989. *Aging and Adult Children*. Lexington: Lexington Books.
- Marshall, V. W. 1978–79. „No Exit: A Symbolic Interactionist Perspective on Aging.“ *Journal of Aging and Human Development* 9 (4): 345–358, <https://doi.org/10.2190/dmma-4bkl-9p36-d6bx>.

- Matthews, S. H. 2002. *Sisters and Brothers/Daughters and Sons: Meeting the Needs of Old Parents*. Bloomington: Unlimited.
- Merz, E.-M., J. De Jong Gierveld. 2016. „Childhood Memories, Family Ties, Sibling Support and Loneliness in Ever-widowed Older Adults: Quantitative and Qualitative Results.“ *Ageing & Society* 36: 534–561, <https://doi.org/10.1017/S0144686X14001329>.
- Miner, S., P. Uhlenberg. 1997. „Intragenerational Proximity and the Social Role of Sibling Neighbors After Midlife.“ *Journal of Applied Family Studies* 46 (2): 145–153, <https://doi.org/10.2307/585038>.
- Možný, I., M. Přidalová, L. Bánovcová. 2004. *Mezigenerační solidarita. Výzkumná zpráva*. Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, výzkumné centrum Brno.
- Parsons, T. 1943. „The Kinship System of the Contemporary United States.“ *American Anthropologist* 45 (1): 22–38, <https://doi.org/10.1525/aa.1943.45.1.02a00030>.
- Peterson, W. A., J. Quadagno (eds.). 1985. *Social Bonds in Later Life. Aging and Interdependence*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Přidalová, M. 2006. „Mezigenerační solidarita a gender (pečující dcery a pečující synové).“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 7 (1): 1–5.
- Přidalová, M. 2007. *Pečující dcery a pečující synové (rozhodnutí, se kterým můžu žít)*. IVRIS Working Papers, Vol. 07/04. Brno: FSS MU.
- Pyke, K. D., V. L. Bengtson. 1996. „Caring More or less: Individualistic and Collectivist Systems of Family Elder Care.“ *Journal of Marriage and the Family* 58 (2): 379–391, <https://doi.org/10.2307/353503>.
- Riley, M. W. 1983. „The Family in an Aging Society: A Matrix of Latent Relationships.“ *Journal of Family Issues* 4 (3): 439–454, <https://doi.org/10.1177/019251383004003002>.
- Silverstein, M., V. L. Bengtson. 2001. „New Approaches to the Study of Intergenerational Family Relations: Theoretical, Conceptual and Methodological Innovations.“ *Gerontologist* 41: 255–255.
- Spitze, G., K. Trent. 2006. „Gender Differences in Adult Sibling Relations in Two-child Families.“ *Journal of Marriage and Family* 68 (4): 977–992, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2006.00308.x>.
- Suitor, J. J., K. Pillemer. 1994. „Family Caregiving and Marital Satisfaction: Findings from a 1-year Panel Study of Women Caring for Parents with Dementia.“ *Journal of Marriage and the Family* 56 (3): 681–690, <https://doi.org/10.2307/352878>.
- Sýkorová, D. 2007. *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Sýkorová, D. 2019. „Sourozenectví v pozdním věku: Příspěvek k teoretické diskusi.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 55 (1): 87–110, <https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.1.449>.
- Trent, K., G. D. Spitze. 2011. „Growing up without Siblings and Adult Sociability Behaviors.“ *Journal of Family Issues* 32 (9): 1178–1204, <https://doi.org/10.1177/0192513X11398945>.
- Van Volkom, M. 2006. „Sibling Relationships in Middle and Older Adulthood: A Review of the Literature.“ *Marriage & Family Review* 40: 151–170, https://doi.org/10.1300/J002v40n02_08.
- Vidovičová, L. 2018. „The Expected, Evaluated, Perceived, Valued and Prevalent Social Roles of Older People: Are They by Consent?“ Pp. 39–54 in A. O. Zaidi, S. Harper, K. Howse, G. Lamura, J. Persek-Białas (eds.). *Building Evidence for Active Aging Policies. Active Ageing Index and Its Potential*. Singapore: Palgrave Macmillan, https://doi.org/10.1007/978-981-10-6017-5_3.
- Voorpostel, M., van der Lippe, T. 2007. „Support Between Siblings and Between Friends: Two Worlds Apart?“ *Journal of Marriage and the Family* 69 (5): 1271–1282, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2007.00446.x>.

- Voorpostel, M., T. van der Lippe, G. Flap. 2012. „For Better or Worse: Negative Life Events and Sibling Relationships.“ *International Sociology* 27 (3): 330–348, <https://doi.org/10.1177/0268580911423051>.
- Ward, R. A. 2008. „Multiple Parent-adult Child Relations and Well-being in Middle and Later Life.“ *The Journals of Gerontology: Series B: Psychological Sciences and Social Sciences* 63 (4), S239–S247, <https://doi.org/10.1093/geronb/63.4.S239>.
- Wellman, B., S. Wortley. 1990. „Different Strokes from Different Folks: Which Community Ties Provide what Support?“ *American Journal of Sociology* 96: 558–588, <https://doi.org/10.1086/229572>.
- White, L. 2001. „Sibling Relationships over the Life Course: A Panel Analysis.“ *Journal of Marriage and the Family* 63 (2): 555–568, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2001.00555.x>.
- White, L. K., A. Riedmann. 1992. „Ties among Adult Siblings.“ *Social Forces* 71 (1): 85–102, <https://doi.org/10.2307/2579967>.
- Whiteman, S. D., S. M. McHale, A. Soli. 2011. „Theoretical Perspectives on Sibling Relationships.“ *Journal of Family Theory & Review* 3 (2): 124–139, <https://doi.org/10.1111/j.1756-2589.2011.00087.x>.
- Widmer, E. D. 2010. *Family Configurations: A Structural Approach to Family Diversity*. London, England: Ashgate.
- Widmer, E., M. Girardin. 2016. „Actively Generating One’s Family: How Elders Shape Their Family Configurations.“ Pp. 85–104 in E. Scabini, G. Rossi (eds.). *L’allungamento della vita. Una risorsa per la famiglia, un’opportunità per la società*. Milano: Università Cattolica del Sacro Cuore, Centro di Ateneo Studi e Ricerche sulla Famiglia.
- Widmer, E., R. Jallinoja. 2008. *Beyond the Nuclear Family: Families in a Configurational Perspective*. Bern: Peter Lang.

Příloha

Tabulka P1. Soubor participantů výzkumu – první část

Celkový počet participantů: 40		Velikost sourozenectví (počet sourozenců vč. zemřelých)
Gender		
ženy	30	dva
muži	10	tři
Věk		
60–69	19	čtyři
70–79	13	pět
80+	8	šest
Vzdělání		Počet žijících sourozenců participantů
základní	2	jeden
vyučení	5	dva
střední	3	tři
střední s maturitou	21	čtyři
vysokoškolské	8	Genderová struktura sourozenectví
nespecifikováno	1	(žijící, vč. participantů)
Rodinný status		
sezdání	19	pouze sestry
kohabitující	2	pouze bratři
rozvedení	4	smíšené
ovdovělí	14	Zkušenost se smrtí sourozence
single	1	(počet participantů)

Tabulka P1. Soubor participantů výzkumu – druhá část

Participant (participující sourozenci)	Věk	Vzdělání	Partnerský status	Sourozenectví Žijící sourozenci	Σ	Rodičovský status (žijící děti)
Ženy:						
1 Alena (Lubica)	74	VŠ	vdaná	2 sestry 82, 83	4	dcera, syn
2 Anna	79	SŠM	vdova	sestra 76	2	2 syni
3 Bedřiška	79	SŠM	vdova	sestra 73	4	dcera, syn
4 Blanka	65	VY	vdaná	sestry 60, 59, bratr 69	5	dcera, 2 syni
5 Bohumila	70	ZŠ	vdova	bratr 69, sestra 67	3	dcera, 2 syni
6 Františka	65	SŠM	vdaná	sestra 60	3	dcera, syn
7 Janinka (Paní s rodokmenem)	75	SŠM	vdova	sestra 79	2	dcera, 2 syni
8 Jasmína	75	SŠM	vdova	sestry 69, 77	3	2 dcery, syn
9 Klaudie	74	SŠM	rozvedená	sestra 80	4	2 dcery
10 Kristýna	62	VŠ	vdaná	bratr 60	2	dcera
11 Leona	79	SŠM	vdova	sestra 73	2	dcera
12 Leontýnka	61	SŠM	vdaná	sestra (polorodá)	3	dcera
13 Lubica (Alena)	81	SŠM	vdova	sestry 74, 82	4	2 syni
14 Nataša	65	VŠ	vdaná	bratr 63	2	dcera, syn
15 Nina (Regina)	74	SŠM	vdaná	sestra 68	3	dcera, syn
16 Lydie	66	SŠM	vdaná	sestry 55, 63	4	2 dcery
17 Viera	85	VŠ	vdova	sestry 70, 84, bratr 78	4	dcera
18 Pavlína	71	SŠ	vdaná	sestra 69, bratr 67	3	dcera, syn
19 Petra	59	VŠ	vdaná	sestry 59 (dvojče), 62	3	3 dcery

Tabulka P1. Soubor participantů výzkumu – třetí část

Participant (participující sourozenci)	Věk	Vzdělání	Partnerský status	Sourozenectví Žijící sourozenci	Σ	Rodičovský status (žijící děti)
20 Radka	60	SŠM	vdaná	bratr 62	2	2 syni
21 Regina (Nina)	68	VY	single	sestra 74	3	bezdětná
22 Rút (Janinka)	80	SŠM	vdaná	sestra 75	2	dcera, 2 syni
23 Rozálie	66	VŠ	vdaná	bratr 62	1	dcera, 2 syni
24 Saša	61	SŠM	rozvedená	sestra 66	3	dcera, syn
25 Slavěna	80	SŠ	vdova	sestry 74, 77	6	2 dcery
26 Sabina	66	SŠM	vdaná	sestry 69, 63 54	4	dcera, syn
27 Stela	82	jiné	vdova	sestra 75	2	syn
28 Tereza	64	SŠM	vdova	bratr 56	2	dcera, syn
29 Viktorie	65	SŠM	kohabitace	sestra 59	2	2 dcery
30 Vladimíra (Emil)	79	SŠM	vdova	bratr 73	2	2 dcery
Muži:						
1 Alois	83	Z	ženatý	sestry 82, 80, bratr 76	5	2 dcery, syn
2 Emil (Vladimíra)	73	VŠ	ženatý	sestra 79	2	dcera, syn
3 Erik	64	VY	ženatý	bratři-polorodí 59, 69, sestra	3	dcery
4 Ivo	64	VY	rozvedený	bratr 68	2	dcera, syn (bez kontaktu)
5 Kamil	66	SŠM	rozvedený	sestra 64	2	2 dcery nevlastní
6 Michal	65	VY	ženatý	sestry 61, 68, bratři 59 a 69	6	dcera, 2 syni (bez kontaktu)
7 Pavel (Viktor)	73	SŠM	ženatý	bratr 69, sestra 74	3	dcera

Tabulka P1. Soubor participantů výzkumu – čtvrtá část

Participant (participující sourozenci)	Věk	Vzdělání	Partnerský status	Sourozenectví Žijící sourozenci	Σ	Rodičovský status (žijící děti)
8 Tomáš	87	VŠ	vdovec	bratr 71	3	dcera zemřela
9 Josef	87	SŠM	vdovec	sestra 71, bratr 82	4	dcera, syn
10 Viktor (Pavel)	67	SŠM	kohabítace	sestra 72, bratr 70	3	dcera (+ 2 dcery nevlastní)

Sourozenectví a švagrovství ve vyšším věku jako vzájemně provázané a prostupující se sociální role*

HANA ŠLECHTOVÁ**

Cyrlometodějská teologická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci

Late-Age Siblinghood and Siblinghood-in-law as Interdependent and Mutually Permeating Social Roles

Abstract: The article looks at the social roles of the sibling and the sibling-in-law among older adults and how these roles are interconnected. It is based on an analysis of data collected in Czechia in 2017–2019 from 91 qualitative interviews and three focus groups with participants aged 50+. The concept of social roles used here considers a plurality of role repertoires, which actors can choose from, combine, and variously emphasise. Focusing on the social roles of the sibling and the sibling-in-law shows how each of these roles is specific. Both of these roles have a repertoire of targeted support for sibling/kin cohesiveness and a repertoire of common solidarity and sociability. The sibling's role also includes repertoires of intimate closeness and emergency assistance. Both roles can be performed as a minimalist repertoire. The repertoire of the sibling-in-law role is defined in relation to the role of the sibling/the life partner; the minimum expectation of a sibling is to not avoid contact with others and to show an interest in his/her sibling. Both roles are based on mutual autonomy and at the same time a willingness to maintain the sibling/kin relationship. How the two roles interfere and interact with each other is clear and provides insight into other dimensions of both roles. While it is possible to remain with the minimalist repertoire, it can generally be said that the role of a sibling and the role of a sibling-in-law acquire increasing importance as people grow older.

Keywords: sibling, sibling-in-law, social role, role repertoire

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2021, Vol. 57, No. 2: 219–244

<https://doi.org/10.13060/csr.2021.011>

* Tento text je jedním z výstupů z širše pojatého výzkumného projektu „Šedivější sourozenectví. Sociologická studie sourozenectví v pozdní dospělosti“ (GA17-07321S), podpořeného Grantovou agenturou České republiky.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Hana Šlechtová, Ph.D., Cyrlometodějská teologická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci, Univerzitní 22, 779 00 Olomouc, e-mail: hana.slechtova@upol.cz.

Úvod

Prodlužující se střední délka života a nárůst podílu seniorské populace vedou k rostoucímu zájmu o významné dimenze života jednotlivce vyššího věku; jejich lepší poznání může přispět k porozumění podmíněnostem sociální soudržnosti. Sourozenectví (a v návaznosti na ně i švagrovství) se jeví jako taková dimenze [např. Volkom 2006; Connidis 1992]. V českém prostředí roli sourozence hrají 4/5 lidí ve věku 50–70 let [Vidovičová 2018]. Abychom poznali sourozenectví a švagrovství v pozdních fázích života, potřebujeme studovat tato pouta a z nich plynoucí vztahy obecně, v kontextu jejich vývoje (nakolik k němu máme přístup).

Sociologický výzkum sourozenectví v kontextu pozdně moderní¹ společnosti je převážně zaměřen především na dětství a dospívání [např. Poittevin 2006; Widmer 1999; Bertrand et al. 2012; Moguérou, Santelli 2012; Moguérou et al. 2013; z českého prostředí např. Šlechtová 2017; Hirschová, Kreidl 2012]. Pozornost k sourozenectví v dospělosti se postupně vynořuje ze studia mezigeneračních vztahů a nejprve směřuje k záležitostem týkajícím se společných rodičů – péče, dědictví a následnictví [Billaud 2012; Spitze, Logan 1991; Sutor, Pillemer 2007 aj.]; čím dál častěji se ale objevují i studie sledující sourozenectví pro ně samo [např. Favart 2003; Crenner, Déchaux, Herpin 2000; Connidis 1992, 2005; White, Riedmann 1992; White 2001; Wilson, Calsyn, Orlofsky 1994; Voorpostel, Schans 2011; Spitze, Trent 2006; Przybył 2017]. Snahy o komplexní sociologicko-teoretické uchopení problematiky sourozenectví jsou ojedinělé [např. Buisson 2003; Sýkorová 2019]. Sociologický výzkum švagrovství je v počátcích. Částečně navazuje právě na výzkum dospělého sourozenectví [Yoshimura 2010, 2014; Floyd, Morr 2003; Floyd, Morman 2014; Prentice, Tyler 2016; Serovich, Chapman, Price 1992; O'Bryant 1988], patrně z důvodu, že studium dospělého sourozenectví naznačuje silnou provázanost s proměnnou švagrovství.

Tváří v tvář nedostatku poznatků vyvstává otázka, jakým způsobem ke zkoumání dospělého sourozenectví a švagrovství přistoupit. Jednou z možností je zaměření na sociální roli, tedy zjednodušeně na sociálně podmíněné očekávání. Co si aktéři sociální reality se sourozenectvím a švagrovstvím spojují a co se od sourozenců a švagrů očekává?

Cílem této stati je *představit roli sourozence a roli švagra, relevantní v současné české společnosti, s důrazem na pozdní dospělost a vyšší věk, a to ve vzájemném vymezení, resp. interferenci a interakci obou rolí*. V prezentaci se odráží i zkušenost z dřívějších období životní dráhy, ale klíčová je tu perspektiva pozdní dospělosti a vyššího věku. K naplnění cíle směřuji kvalitativní analýzou dat z individuálních nestrukturovaných rozhovorů a rozhovorů v ohniskových skupinách s osobami ve věku 50 let a staršími majícími alespoň jednoho žijícího sourozence, primárně sesbírám

¹ S vysokou mírou individualizace a znesamozřejměním povinností jednotlivce v rámci příbuzenstva nad rámec pout mezi rodiči a dětmi a mezi životními partnery na jedné straně a současně vyšší mírou závislosti na státu a trhu práce na straně druhé.

ných pro výzkum *sourozencství*; *švagrovství* je tedy sledováno sekundárně – jeho význam se vyjevil právě v procesu zkoumání sourozencství. Po uvedení do použitého konceptu sociální role blíže představují data a metodologii výzkumu a posléze se postupně zaměřují na roli sourozence ve vyšším věku, na roli švagra a na vzájemné vymezení a interferenci či interakci těchto rolí (jak jejich souhru, tak případnou disharmonii při hraní).

Stav poznání a teoretická východiska

Ačkoli samotný sociální status *sourozence* není tak jednoznačný, jak by se dalo předpokládat [viz např. Šlechtová 2019], pro účely tohoto článku postačí za sourozence považovat osoby, které mají společné biologické či adoptivní rodiče – oba, případně jednoho. *Švagrem* či *švagrovou* je míněn životní partner či partnerka sourozence, sourozenec životního partnera či partnerky, případně partner partnerova sourozence. S ohledem na zjednodušení textu budu dále, nebude-li třeba upřesnit pohlaví, užívat pro švagra i švagrovou, stejně jako partnera i partnerku, převážně generického maskulina. Švagrovský vztah je zabudován ve dvou jiných, zvláště významných vztazích: v manželství a sourozencství [Floyd, Morr 2003: 249], ačkoli v pozici švagra se může ocitnout jak člověk, který není sourozencem, tak ten, který nemá partnera. V kontextu sociologického uvažování je důležitá sociální realita vztahů (byť třebas nejsou právně ukotveny); vzhledem k rozšíření a akceptaci nesezdaného soužití tak může faktické švagrovství zakládat i nesezdané soužití. Jak sourozencství, tak švagrovství jsou obecně spíše vrstevnické vztahy.

Soustředění na oblast sourozeneckých a švagrovských vztahů navazuje i na sílící potřebu zkoumat rodinné a příbuzenské vztahy z hlediska konfigurací (vztahů vzájemné závislosti projevujících se skrze významné kontakty s příbuznými) překračujících hranice nukleární rodiny či domácnosti [Widmer, Jallinoja 2008]. Současná normativita v zemích západního kulturního okruhu (v tom českého) se vyznačuje dvojím typem sociálních norem. Vedle norem jasně direktivních (příkaz/zákaz), vztahujících se na některé oblasti jednání, se otevírá čím dál větší prostor pro normy, jež aktéra usměrňují tak, aby se vyhýbal extrémům [Singly 2003: 131nn]. V tomto kontextu je třeba nahlížet i sociální role. Sociální role² bývá klasicky definována jako soubor *očekávání* vztahujících se k určitému sociálnímu *statusu* [kupř. Linton 1936; Merton 1957 aj.], případně, dle jiného paradigmatu, k *situaci* [např. Sennett 1974; Goffman 1999 aj.]. Dle Lintona jsou status a role „modely pro organizování jedincových postojů a chování tak, aby byly shodné s postoji ostatních jednotlivců, kteří se podílejí na vyjádření tohoto vzorce“, představují „minimum postojů a chování, jež musí [jedinec] přijmout, aby byl účasten otevřeného vyjádření vzorce“ [Linton 1936: 114]. V kontextu současné západní

² Pro širší kontextualizaci pojmu *role* viz Šlechtová [2019].

normativity ovšem není snadné definovat ono „minimum“, aniž by tím byla prezentace role pojící se s určitým statusem – zvláště pak takovým, jakým je status sourozence či švagra – výrazně ochuzena. Pomoci tu může koncept sociální role představený Singlym. Dle Singlyho [2003: 99nn] aktér nejedná zcela volně, neimprovizuje, ale vybírá si z tzv. „repertoárů“, rolí „nižšího řádu“, váží je a kombinuje. Ve výsledku, jak píše Dudová (jež tento koncept využila při studiu otcovství), „dnes dané sociální pozici neodpovídá pouze jedna jediná role [...], ale existuje větší počet osobních rolí, konstruovaných samotnými individui na základě různých registrů či sociálních repertoárů. Tyto repertoáry jsou, vyprávění, v nichž figuruje pouze jedna z dimenzí sloužících pro obsazení dané pozice“³. Jsou to určité vzory jednání, které mají k dispozici všichni jedinci na dané sociální pozici a ze kterých si vybírají, a skládají tak své vlastní verze určité role.“ [Dudová 2008: 45] Na každém konkrétním aktérovi tak mnohem více záleží, jak ke své roli, resp. jejímu hraní přistoupí. Vedle *povinné role* (rôle obligé) tedy existuje též *role přizpůsobená/přivlastněná* (rôle appropriée). „Pojetí role jako ‚přizpůsobené‘ pomocí jistého dávkování z nabízených repertoárů umožňuje porozumět, jak individualizovaný jedinec, socializovaný učení se repertoárům, může zůstat svobodným.“ [Singly 2003: 102] „Přizpůsobení si“ role je možné díky zaujetí distance vůči ní.

Sourozenectví v dospělosti je v literatuře charakterizováno jako málo normované, obdobné přátelství [Crenner, Déchaux, Herpin 2000], jelikož je „strukturně druhotné, odvozené“ od pouta ke společným rodičům [Déchaux 2012]. Jako by tak chyběl základ pro definici sociální role dospělého sourozence. Tato role je přímo zkoumána málo; i její implicitní zachycení ve výzkumech zaměřených na sourozenectví je spíše dílčí, bez rozlišení dle etap životní dráhy či věku; ve frankofonní sociologické literatuře [viz Šlechtová 2019] lze v návaznosti na roli sourozence číst o roli „kinkeepera“ či „styčného důstojníka“ přebírané po matce zpravidla nejstarší sestrou, o kompenzační funkci bližšího, přímého, rodinného pouta pro bezdětné sourozence, zejména sestry [Crenner, Déchaux, Herpin 2000; Déchaux 2012], o roli důvěrníka, tj. „afinitní role“, repertoáru, kam patří i mediace konfliktů [Favart 2003]. Roli sourozence může aktivovat i situace potřeby či nouze na straně jiného sourozence, a to aniž by si daní sourozenci museli být vzájemně výrazně blízcí [Favart 2003; Petite 2005; Déchaux 2012]. Role sourozence je propojena s rolí dítěte ve vztahu ke stárnoucímu rodiči; byť podíl sourozenců na péči o rodiče není vždy rovný, pečující sourozenec se v případě potřeby na sestru či bratra má tendenci obracet [Petite 2008]; tato oblast se pak dotýká i role švagrů, resp. švagrových.

Poznání sociální role švagra je ještě o něco slabší. Lze se setkat i s tvrzením [např. Goetting 1990: 68], že neexistují jasné role týkající se obecně „in-laws“. Avšak nejen o jednání sourozenců, ale i švagrů literatura částečně informuje; jistý náznak existence sociální role tedy lze hledat zde. Švagrové si často vzájemně pomáhají a podporují se obdobně jako sourozenci nebo pomáhají posilovat souroze-

³ Cit. dle Singly [2003: 100].

necký vztah [Yoshimura 2014]. Jakožto „nově příchozí“ do rodiny však často přivodí nebo posílí napětí mezi sourozenci, jak si všímá kupř. Prentice [Yoshimura 2014]. Zdá se, že švagr právě jakožto významná druhá osoba sourozence, tj. manželka či manžel bratra, resp. sestry, natolik přispívá k definici reality, včetně pohledu na sebe a vlastní místo v rodině původu u jedince sourozence, že kvalita, ale i sama reálná existence vztahů mezi sourozenci závisí jednak na kompatibilitě definicí reality, jednak na respektování autonomie manželského páru [Šlechtová 2021]. Rolí sourozence a rolí švagra by bylo možné zabývat se i zvlášť. Vzájemná propojenost statusů ovšem vnuká zkoumat interferenci a interakci těchto rolí; nejen proto, že táž osoba je v řadě situací vystavena nutnosti jednat současně jako něčí sourozenec i jako něčí švagr (to samo by bylo možné pojmout jako souběžné hraní dvou rolí, jež mohou být i ve vzájemném konfliktu). Bez sourozenectví by nebylo švagrovství, prvně jmenovaný status podmiňuje druhý; případný pozorovaný konflikt tak může vyjevit vzájemné vymezení se i splývání daných rolí.

Data a metodologie výzkumu

Tento text je jedním z výstupů z širě pojatého výzkumného projektu „Šedivější sourozenectví. Sociologická studie sourozenectví v pozdní dospělosti“. Sběr dat se uskutečnil v letech 2017–2019. Zde analyzovaný soubor představují jednak individuální nestrukturované rozhovory, v nichž komunikační partneři byli vyzváni k vyprávění o sourozencích a sourozenectví, jednak rozhovory v ohniskových skupinách (uspořádané kolem tématu sourozenectví v kontextu ovdovění, vážného onemocnění, bezdětnosti, rozvodu a jedináčkovství – participanti museli mít osobní zkušenost daného jevu, resp. události). Rozhovory byly doplněny o dotazníky zaměřené na strukturu rodiny a sourozenecké kontakty, vytvořené uzpůsobenými *Family Structure Questionnaire* a *Sibling Contact Questionnaire* [Burbidge, Minnes 2014]; během vyplňování dotazníků se komunikační partneři vesměs vraceli k otázkám probíraným v hlavním rozhovoru a dále je rozvíjeli. Komunikačními partnery byly osoby ve věku 50 let a vyšším mající alespoň jednoho žijícího sourozence; pokud měl prvně oslovený účastník splňující daná kritéria sourozence mladšího 50 let, mohl být následně rozhovor proveden i s tímto mladším sourozencem⁴. S ohledem na vnitřní strukturu a dynamiku každého sourozenectva a identitu každého člena v jeho rámci může už volba prvního osloveného z daného sourozenectva ovlivnit jak samotnou účast dalších sourozenců, tak i obsah jejich sdělení [Buisson 2003]. Účastníci byli vyhledáváni pomocí techniky sněhové koule a též prostřednictvím institucí, jakými jsou kluby seniorů či univerzita třetího věku.

Bylo provedeno 89 individuálních rozhovorů zacílených na vlastní sourozenectví dotazované/dotazovaného (viz Tabulka 1); participanti pocházejí

⁴ Ve výsledku byl pořízen jeden takový rozhovor s účastnicí mladší 50 let.

Tabulka 1. Charakteristika výzkumného souboru – individuální rozhovory

Celkový počet participantů 89				Počet sourozenců			
věk	rodinný stav (aktuální)			žijící*	celkem**		
ženy							
<60	7	vdaná	28	1 sourozenec	32	2 sourozenci	20
60–64	10	vdova žijící sama	20	2 sourozenci	18	3 sourozenci	18
65–69	12	rozvedená žijící sama	4	3 sourozenci	7	4 sourozenci	11
70–74	8	v nesezdaném soužití	2			5 sourozenců	7
75–79	8	svobodná (a sama)	3			6 sourozenců	1
80+	12						
muži							
<60	7	ženatý	17	1 sourozenec	11	2 sourozenci	7
60–64	4	vdovec žijící sám	8	2 sourozenci	15	3 sourozenci	15
65–69	6	rozvedený žijící sám	4	3 sourozenci	3	4 sourozenci	5
70–74	4	v nesezdaném soužití	2	4 sourozenci	2	5 sourozenců	3
75–79	4	svobodný (a sám)	1	5 sourozenců	1	6 sourozenců	1
80+	7					7 sourozenců	1

Poznámka: Rozhovory byly směřovány k vlastnímu sourozenectví dotazovaného. *Pouze žijící sourozenci komunikačního partnera, komunikační partner nezahrnut. **Celkový počet sourozenců, včetně komunikačního partnera samotného a zemřelých sourozenců

z 67 sourozenectev, z nichž 54 je zastoupeno pouze jedním sourozcem a třináct dvěma a více sourozenci. V případě sedmi sourozenectev byly rozhovory vedeny se všemi žijícími sourozenci. Kromě toho proběhly i dva další individuální rozhovory, a to s manžely dvou z dotazovaných žen, tematicky směřované k sourozenectví manželek. Celkový počet analyzovaných individuálních rozhovorů je tedy 91. Článek dále využívá i analýzy rozhovorů ve třech ohniskových skupinách – s vážně nemocnými (pět účastnic), rozvedenými (tři účastníci – pouze muži) a bezdětnými (pět účastníků). Přímé citování (z individuálních rozhovorů i z ohniskových skupin) jsou uvedeni pod fiktivními jmény; jejich seznam i s vybranými údaji o sourozenecké situaci je na konci článku před bibliografickým seznamem.

Přibližná průměrná délka individuálního rozhovoru byla kolem dvou hodin, přičemž individuální rozmezí činilo od cca půlhodiny do čtyř hodin. Audio-nahrávky i přepisy rozhovorů byly podrobeny kvalitativní analýze využívající postupů zakotvené teorie [Charmaz 2012].

Základní analýza rozhovorů poskytuje poznatky o tom, co sourozenci dělají – jak jedinec jedná ve vztahu ke svému sourozcovi. Přes pestrost jednání i nejednání bylo možné identifikovat okruhy sociálně podmíněných očekávání, na jejichž základě lze načrtnout *rolí sourozence ve vyšším věku*: ta se utváří kolem os zájmu o sourozence, kontaktů se sourozencem, resp. sourozenci, blízkosti ve vztahu k sourozcovi a konsensuálního zajištění potřeb rodičů (v případě, že žijí), včetně konsensu ohledně záležitostí vyplývajících ze společného původu. Právě tyto osy vyplynuly induktivně z analýzy, tj. nebyly sledovány *a priori* jako dimenze významné pro sociální roli sourozence. Byly sice zjišťovány frekvence a způsob sourozeneckých kontaktů, jež sledují i jiní autoři [kupř. Crenner, Déchaux, Herpin 2000], avšak bez předem teoreticky podloženého záměru hledat v nich „souřadnice“ sourozenecké role.

Předmětem prvořadého zájmu při sběru dat bylo sourozenectví; analýza švagrovství je sekundární – švagrovství je sledováno jako dimenze sourozenectví, dimenze, jejíž význam vyplynul z analýzy sourozenectví. S výjimkou ohniskové skupiny s jedináčky nejsou k dispozici data od švagrů, kteří nejsou sourozenci. Ve většině rozhovorů byli švagrové nějakým způsobem zmíněni, převážně explicitně. V několika málo rozhovorech nebyli švagrové zmíněni přímo, ale byli implicitně zahrnuti do „oni“, byla-li řeč o sourozencově páru či rodině. Sociální role švagra se tedy hledá méně snadno než sociální role sourozence. Navzdory pochybnostem ohledně jasných rolí „in-laws“ v současné západní společnosti [Goetting 1990] lze zkusit analýzou praxe švagrovství sledovat případná očekávání ke švagrům vztahovaná.

Sociální role sourozence ve vyšším věku

Minimalistický repertoár sourozenecké role

Aby vůbec bylo možné říci, že jedinec hraje alespoň onu „povinnou“ roli [Singly 2003] sourozence, měl by umět hrát v jejím *minimalistickém repertoáru*. Tento repertoár je nejzřetelnější v kontrastu k situaci, kdy není naplněn, tj. kdy sourozenecký vztah „nefunguje“ (role není přinejmenším z jedné strany hrána). Do obsahu repertoáru patří vzájemné sourozenecké udržování jistého povědomí o svých životech, projevování zájmu, třebas jen formálním gestem, kupř. skrze posílání pozdravů k narozeninám nebo ke svátkům či zpravování o významných událostech či změnách ve vlastním životě; zejména by však měl sourozenec zájem projevit v případě, že se jiný sourozenec ocitne ve vážné situaci. Zatímco běžné nekontaktování sourozence je chápáno jako náznak jedincova nezájmu, jeho mlčení v případě závažné události tento nezájem potvrzuje. To je zkušenost Jiřky, účastnice jedné z ohniskových skupin s vážně nemocnými, léčící se z následků těžké autonehody; sestra, s níž se Jiřce nedaří udržovat vztah od dob náročné péče o maminku, ji nenavštívila ani po nehodě. Již v začátku rozhovoru, když na Jiřku přichází řada, aby promluvila o své sourozenecké zkušenosti, říká: „*v tomto věku víceméně jako bych sourozence neměla*“. Vyjádření obsahuje předpoklad, že

i naslouchající (účastnice ohniskové skupiny i tazatelky) spojují sourozenectví s očekáváním určitého jednání – očekáváním, jež její sestra nenaplnuje.

K repertoáru patří obecně kontakt umožňující udržování jistého povědomí o tom, jak se sourozcům žije. Vladimír a jeho sourozenci žijí daleko od sebe a ani v minulosti se nenavštěvovali často, zato byli zvyklí udržovat telefonický kontakt: „... volám jí (sestře) (...), nedovolám se, je na chatě (...). Všichni jsme měli v rodině telefon. Od raného mládí jsme zvyklí, že když bylo potřeba, zavolalo se.“

Zdravotní potíže spojené s postupujícím věkem podle Vladimíra neovlivnily sourozenské vztahy, ale kvůli vzdálenostem omezily vzájemné návštěvy. Minimalistický kontakt, je-li prost zásadních nedorozumění, je ovšem významný na úrovni identifikace, povědomí o svém původu a ukotvení životního příběhu. Nízká frekvence setkávání není u jedinců z početných sourozenectev neobvyklá – Crenner, Déchaux, Herpin [2000] a Lee, Mancini a Maxwell [1990] zjistili, že sourozenci z velmi početných sourozenectev se setkávají méně často než ti, kdo mají jen jednoho sourozence. Nízká frekvence může být zdůrazněna i přednostní orientací na vlastní prokreační rodiny. Vladimírova manželka Magdaléna, která má jednu sestru, si však takovou praxi vykládá jako nedostačující, jako projev nezáměru:

... já si nemyslím, že jsou sourozenci nějaká výhra. Vidím to tady na Vladimírovi. Oni zavolají jednou za měsíc; kdyby nezavolali, tak se nic neděje. (...) I ti, co můžou, nepřijedou. Řeší si svoje. (...) A mají svoje děti a svoje vnoučata. (Magdaléna)

Vznáší na sourozenectví větší nároky, očekává vztahové zapojení nad rámec minimalistického repertoáru; její skepse ohledně přínosu sourozců ve vyšším věku ovšem vychází též z nepříznivé zkušenosti neshody s vlastní sestrou ohledně péče o matku.

K minimu patří též nevyhýbání se kontaktům, k nimž je jedinec sourozcem zván. Nejde o to dostavit se na základě každého pozvání, ale především o účast na oněch setkáních (typicky oslavách kulatých narozenin či svátků), jejichž smyslem je potvrzování toho, co Favart [2003] obrazně nazývá „mýtem dobrého vycházení“ („bonne entente“). Dobré vycházení může být i povrchně konsensuální a hloubka interakcí nemusí být velká. Příležitostně se lze omluvit (i vymluvit), ale z hlediska plnění role je nepřipustné systematické vyhýbání se, zejména spojené s mlčením, neozýváním se. Sotva hraničním způsobem hraje roli sestra Jany. Obě sestry i s manželi se setkávají na „zdvořilostních návštěvách“ kolem Vánoc; Jana se úmyslně vyhýbá „jakýmkoli konfliktním tématům“, vybírá „obecná témata, jako jsou vnoučata (...), děti a počasí, zdraví“. Se vztahem není spokojena, nezná příčinu jeho nedostatečnosti, uvítala by častější, ale hlavně bližší kontakt; přesto již další snahy nevyvíjí s tím, že by ráda „zachovala (alespoň) status quo“ – své hraní sourozenské role uzpůsobila přístupu sestry, důrazem na minimalistický repertoár. Deficit v hraní sourozenské role na straně své ženy jistým způsobem kompenzuje Janin švagr. Je s Janou v častém spojení přes SMS a internet.

Zdvořilostní účast je významná, patří k roli a bylo by chybné vidět za ní pokrytectví – to očekáváno není. Naopak: je-li výrazněji pocíťováno, legitimizuje

omezení, či dokonce přerušení vztahu; zdá se, že vyšší nároky na reálnou kvalitu vztahu mohou mít muži. Erik neúčastí na oslavě padesátin staršího bratra, po těžkém rozhodování, fakticky ukončil vztah, který vnímal jako pokrytecký a bez vzájemnosti. „*To by se zase hrálo divadlo, jaké máme (dobré) vztahy,*“ jež by zakrývalo systematicky nespravedlivé jednání vůči Erikovi. Lze formulovat hypotézu, že zatímco ženy mají tendenci udržovat i povrchnější vztahy, dokonce bez reálného zájmu zúčastněných, a usilovat o kontakt z prostého důvodu příbuzenství, muži za tímto mohou spatřovat samoučelnost, jež udržování vztahů zbavuje smyslu. Upuštění od kontaktů však paradoxně nepřináší uspokojení – po nerealizovaném vztahu zůstává stopa, naznačující též neplnění sociální role. Bořek závažné výhrady k přístupu svého bratra nemá, spíše drobnosti, jež sám relativizuje. Přesto bratři aktuálně vzájemně sourozeneckou roli ani minimalisticky neplní. Jejich vztahy se „*rozvolnily*“ již v době dospívání, kdy měli jiné zájmy i okruh přátel. Bořek poukazuje na neexistenci témat ke konverzaci a hovoří přitom v minulém čase, jelikož v současnosti se s bratrem prakticky nestýká: Bořek má děti, bratr ne, nesdíleli ani životní styl; debatám o politice se Bořek vyhýbal, aby se nepohádali. V době, kdy roli hráli, „*si popřáli*“, „*prohodili pár zdvořilostních frází*“. Snazší byly interakce se švagrovou; „*byla srdečná*“, dalo se s ní „*dobře mluvit, líp než s tím bráchou*“, a jako žena snáze našla společná témata i s Bořkovými dcerami a manželkou. Bořek by však rád v kontaktu viděl ještě jiný smysl než potvrzování existence pouta. Vzpomíná, jak bratrovi zamlada sestrojil zesilovač ke kytarě; i v současnosti by rád udržoval vztahy na základě takového účelné solidarity (nejen s bratrem, ale v příbuzenstvu obecně: jako na něco, co už nepatří do dnešní doby, vzpomíná kupř. na spolupráci s tchánem na opravě auta nebo na zahradě). S bratrem se nevidá a nic pro to nedělá, ač by zájem o oživení vztahu měl. Neví, jak vztah obnovit:

... kdysi mně ty vztahy přišly takové, že ti lidi se víc potřebovali nebo se mohli nějak zapojit do vzájemných aktivit, a teď to asi dost dobře nejde. Tak nevím, jak je vlastně vůbec budovat, než jenom mlátit prázdnou slámu, nebo obecně si pokecat o nějaké politické situaci (...), to je takové málo. (Bořek)

Setkávání Bořkovy rodiny s bratrem a švagrovou ustala po úmrtí matky (jež se – typicky – snažila je udržet) po Bořkových padesátinách; bratr dle Bořkových slov „*měl pocit, že tam zůstal*“; „*tam*“ znamená ve společném domě s rodiči, v důsledku čehož pak na něm zůstala péče o stárnoucího otce. Bořek bratrův „*pocit*“ chápe: „*... to bylo těžké, protože ten otec úplně odešel (míněno „sešel“), tím pádem, jak neměl manželku (...), nebyl schopen (...), no tak ten brácha to měl samozřejmě s ním těžké.*“

Současně ale má za samozřejmost, že péče zůstala na bratrovi a švagrově; poukazuje na to, že žili ve stejném městě a sdíleli (spíše však z nutnosti, s ohledem na rodiče) jeden dům. Bořek otci telefonoval a navštěvoval jej, ale podle bratra prý s ním měl bývat častěji a pečovat o něj kupř. v době, kdy bratr a švagrová jeli na dovolenou. Ke konci otcova života se již během Bořkových návštěv u něho bratři mezi sebou nevidáli, nepřišli se ani pozdravit. V pozadí minimalistického

repertoáru sourozenecké role se ukazuje potřeba vnímat férovost a vzájemnost. Z více analyzovaných rozhovorů se jeví, že pocit nespravedlnosti se typicky vyjevuje v kontextu péče o rodiče či dělení dědictví, zejména jestliže situace oživí případný dřívější nerovný přístup rodičů k jednotlivým dětem (k souvislosti mezi mateřským upřednostňováním některého z dětí a vztahy dospělých sourozenců viz např. Sutor et al. [2009]; Sutor, Pillemer [2007]). K sourozenecké roli patří usilování o konsensus s ostatními sourozenci v těchto oblastech, ne však absence konfliktů.

Role sourozence v minimalistické podobě znamená spíše *pasivní* přístup (nevyhýbat se a nebýt k sourozencům netečný) a *akceptaci* (vzájemné udržování povědomí o své existenci, přijetí nutnosti dohodnout se na věcech týkajících se společných rodičů); níže budou představeny repertoáry role sourozence, z nichž si vybírá a jež kombinuje jedinec, který k roli sourozence přistupuje *aktivně*. Volba, kombinace i důrazy závisejí na řadě okolností: vedle blízkosti vztahu ke konkrétnímu sourozenci i na vzdálenosti míst bydliště, na existenci a podobě vazeb s životním partnerem a/nebo dětmi, ale i na aktuální situaci.

Repertoár cílené podpory sourozenecké soudržnosti

Aktivní vyhledávání kontaktů, včetně usilování o kontakty se stranicím se sourozencem, cílí na udržování sourozenectva jako celku; má-li jedinec sourozenců více, tento repertoár se týká vztahu s každým z nich i se všemi dohromady. Vesměs pravidelně organizovaných sourozeneckých setkávání se zpravidla účastní i životní partneři a děti; s postupem rodinné dráhy se děti mohou vzdalovat (fyzicky, tj. nebýt přítomny, i obrazně: jejich životní zkušenost je o generaci posunuta). Význam sourozenecké sociability roste i následkem odchodů životních partnerů. „*Scházíme se na narozeniny (...). Já už jsem vdova, ona je vdova, akorát ta nejmladší ještě má muže. (...) To máme jedny narozeniny, druhé, třetí, jeden svátek, druhý, třetí, a M., ten její manžel. Tak dejme tomu desetkrát.*“ (Jasmína)

Pro vyjádření povahy vztahu a jeho posilování Jasmína dokonce užívá termínu „*přátelství*“: „*A čím jsme starší, tím je to takové intenzivnější, to přátelství, bych řekla. Ta starší sice pořád má sklon nás (...), že to, co ona řekne, že to je ono, to je to pravé.*“

Přibývajícím věkem neodstraňuje rozdíly mezi sourozenci plynoucí z dřívějších etap sourozenecké dráhy, ale relativizuje je (jak je znát ze slova „*sice*“). Žijící sourozenci se stávají lidmi, s nimiž je díky společné minulosti možné sdílet více než s jinými (kupř. s příslušníky mladších generací), a nadto blízkými lidmi, kteří jsou pro sdílení života „na řadě“ poté, co zemřeli životní partneři:

Je to dobře, protože se dovedeme sdílet jeden s druhým. (...) zvlášť když už jsme starí a už jsme všichni ovdověli. (...) Více se navštěvujeme nebo se ozveme (...), protože předtím jsme měli doma s kým komunikovat, a teď jsme většinou všichni sami. (Stázka)

Repertoár navazuje na věkové zhodnocení sourozenectví: sourozenci se stávají významnými partnery v komunikaci – a v důsledku v sociální konstrukci reality [Berger, Luckmann 1999] – zejména po ovdovění a relativním osamocení daném nejen osamostatněním dětí, ale i odrůstáním vnoučat. Sourozenci mohou i spolupracovat na budování širší rodinné soudržnosti do budoucna a ukotvení identity ve společném původu tak, že přizývají k setkáním i děti a jejich rodiny: „*Snažíme se udržet i ty naše děti v kontaktu.*“ (Jasmína)

Repertoár běžné sociability a solidarity

Popsaná organizovaná setkávání se soustřeďují kolem oslav či svátků, případně jsou organizována cíleně jako setkání sourozenců a jejich rodin, a znamenají tak vytržení z režimu každodennosti, do něhož je pak třeba se vrátit. Sourozenec-ká setkávání se však tímto nevyčerpávají; zvláště dovoluje-li to blízkost bydliště, se očekává (a vesměs praktikuje) i kontakt vepsaný do rytmu běžného života, v němž se kombinuje sociabilita se solidaritou.

Milada a její sourozenci se každou neděli setkávají v centru města na bohoslužbě a pak v kavárně. Pavel a Viktor spolu chodí jednou týdně plavat; oba společně i každý zvlášť často navštěvují sestru Ludmilu a její rodinu. Obdobná sociabilita, byť omezená na konverzaci, je možná i na dálku díky komunikačním technologiím, jichž mnoho dotazovaných využívá; Jitka jednou týdně hovoří i několik hodin prostřednictvím Skype se sestrou bydlící více než 300 km daleko.

Běžná solidarita bývá sice záležitostí dětí a pomoc sourozence nemusí být nutná, přesto má své místo a je žádoucí.

... třeba když si zlomí nohu, tak za ní jedu, nebo když zrovna se cítí špatně, nechce být sama, (...) ale není to taková denní pomoc, na kterou by člověk spoléhal, na to má každý, myslím si, tu nejbližší rodinu, když má děti, ale stejně mně to dělá dobře. (Alena)

Bydlí-li sourozenci blízko sebe, mohou být oni poskytovateli běžné pomoci. Obtížně chodící Bedřišce nosí nákup sestra; běžná solidarita je propojena se sociabilitou: sestry spolu pečou koláčky, pro své rodiny i lidi v okolí – pomáhají si, ale současně se tím „*baví*“, je to příležitost ke společnému trávení času.

Zavolá mi, ona (= sestra Klaudie) mi přinese nákup. Vedle bydlí ještě švagrová (= vdova po jednom z bratrů). (...) Pečeme koláče. A jedna druhé si pomáháme. (...) tak se scházíme dvakrát třikrát za týden. No, a když ona má něco, tak jí jdeme pomoci. Ona zas přijde pomoci nám. Takto tady válčíme. (smích) (...) Pečeme. Tak. A tím se bavíme. (Bedřiška)

Role švagra, resp. švagrové je analyzována níže; na tomto místě je však třeba poukázat na to, jak na sebe sourozenecká sociabilita a solidarita navazují širší pří-

buzenskou sociabilitu a solidaritu: Anna využívá návštěv u sestry, žijící asi 50 km daleko, i k tomu, aby jí neteř upravila účes. Specifickým případem propojení obou jích ve vyšším věku je sestěhování sourozenců do jedné domácnosti. Šimon před osmi lety po ovdovění nabídl své o osmnáct let starší sestře Idě, též vdově, aby se k němu nastěhovala; oba si soužití chválí. Mají ještě jednu sestru, dlouhé roky rozvedenou; té ovšem Šimon přistěhování nenabídl.

... ona by sem ani nešla. Ona je trochu jinačí, než jsme my dva, (...) nevycházelo by to asi takhle dobře. (...) ona tam byla sama prakticky pořád, byla na to zvyklá, my ne. (...) sem tam něco řekne, co třeba se mojí sestře (= Idě) nelíbí, takže spolu nejsou tak úplně v stoprocentním vztahu. Když se sem tam vidíme nebo když jsou nějaké narozeniny, tak ji jdeme navštívit. S ní, s tou druhou sestrou, by sice bylo třeba víc legrace, (...) ale asi by to tak nevycházelo, jak to chodí. (Šimon)

Míra ani povaha sociability a solidarity se neřídí jasným imperativem; s jednotlivými sourozenci lze mít odlišný typ vztahu, hrát vůči nim roli sourozence odlišně. Běžná pomoc se děje v respektu vůči vzájemné autonomii. Život ovšem přináší situace nouze, jež aktivují roli sourozence specifickým způsobem.

Repertoár pomoci v nouzi/opory v nesnázích

V *minimalistickém repertoáru* sourozenec pouze nějakým způsobem projeví zájem, avšak *aktivní přístup* k sourozenectví předpokládá pomoc, a to i sourozenci, s nímž jedince nepojí blízký vztah. Ve výzkumu vztahů v početných sourozenectvech vyššího věku Favart [2003] zaznamenala mj. případ, kdy se sourozenci mobilizovali k podpoře bratra, k němuž nikdo z nich neměl zvlášť blízko. Sourozenci přitom mají na zřeteli co možná nejmenší narušení autonomie toho, komu pomáhají.

Pomoc sourozenci může pomáhajícímu přivodit i omezení jeho vlastní autonomie. Petrův bratr, dlouho rozvedený, bez využitelných vazeb na své děti, žil v rekreačním domku na zahradě po rodičích; před rokem prakticky přišel o zrak a vdovec Petr se rozhodl nastěhovat si jej k sobě a zajistit mu péči.

... švihla ho větvička do toho jednoho oka, na které viděl. (...) Volal mi a já jsem řekl, že (...) ho zavezu na kliniku (...). On řekl, že nikam nepojede. (...) On říká, to se musí spravit samo, a takové koniny. No tak jsem nikam nejel. Pak, když jsem tam přijel a viděl jsem – oko úplně plné krve, povídám: „Ty na to vidíš?“ – „No špatně.“ – „Vidíš to, ještě přijdeš o oko.“ – „To se spravi.“ Já povídám: „Neblbni, pojď ještě teďka na vyšetření.“ – „Nene, nikam nepůjdu.“ No tak nešel. A pak jsem jednou přijel a zjistil jsem, že byl s nějakým svým kamarádem na klinice (...) a tam mu řekli, že na to jedno oko je už dávno slepý a že s tímto okem jde pozdě, že se s tím už nedá nic dělat. (...) Tak se vlastně dostal ke mně, protože ta jeho rodina..., když měl tři děti, tak se rozvedl a na truc se odstěhoval na tu zahradu (...), kde přespával. A... protože ta jeho rodina byla taková nějaká rozhádaná, nebo já nevím, nechci je pomlouvat, prostě oni se o něho vůbec nestarali. On se staral sám o sebe. (Petr)

Z úryvku je zřejmé napětí mezi respektem k sourozencově autonomii a vůlí pomoci mu v nouzi. Petr sám na tom přitom není zdravotně dobře, mj. má velké potíže s chůzí; náročnější pomoc oběma bratrům poskytuje Petrova dcera, žijící ve stejném městě; i tak ale Petr přizpůsobil svou každodennost soužití s nevidomým a špatně slyšícím bratrem.

Hraní role v daném repertoáru může sourozenecký vztah posílit a přidat mu další kvalitu. Monika se předtím ve vztahu k nejstarší sestře necítila komfortně, ta ji poučovala, kritizovala chování jejích dětí, srovnávala je s vlastními apod. Blanka to přičítá své někdejší roli „starší a zodpovědnější“, která měla mladší sourozence „od maminky na starost“. Obě sestry žijí ve stejné vesnici, a když Blanka onemocněla rakovinou, Monika se ujala každodenní péče o ni. Obě nezávisle na sobě opakovaně zdůrazňují, že je nemoc sblížila (obě užívají výrazu „*stmelila*“). Zdá se, že k plnění role sestry v *aktivním repertoáru* patří i přijetí pomoci bez pocitu nejistoty, dluhu nebo nepatřičnosti. Takto plnily roli sestry jak Monika, tak Blanka. Oproti tomu *minimalistický repertoár*, vycházející z výrazné autonomie jednotlivých sourozenců, vede jedince k tomu, aby informacím o své nouzi sourozence, nakolik je to možné, nevystavoval. Dagmar, účastnice ohniskové skupiny s vážně nemocnými, uvádí:

... když jsem se dostala poprvé do nemocnice (...), tak jsem jim to nechtěla ani říkat, ať zbytečně nejezdí, ať se to ani nedozví (...). Mají své rodiny, a ti už mají zase děcka. (...) Pokud bude operace, tak jim zavolám, že jdu na operaci. (Dagmar)

Dagmar počítá s tím, že by se sourozenci mobilizovali alespoň k psychologické podpoře, ta by ovšem v praxi znamenala dojíždění do vzdálené léčebny, čehož je chce ušetřit.

Repertoár důvěrné blízkosti

Důvěrnou blízkost sourozenců (zpravidla dvou, jež Favart [2003] nazývá „vázanými atomy“) nelze očekávat automaticky ani ji není možné jednoduše předat v procesu socializace. Taková blízkost může vznikat postupně, jako tomu bylo od raného dětství u Anny a její o dva roky mladší sestry (takřka vrstevnic, jež další sourozence nemají), které ve vzájemné komplicitě sdílely dětství, dospívání i mladou dospělost, kdy jejich vzájemný vztah připomínal vztah nejlepších kamarádek a položil základy celoživotnímu poutu blízké spřízněnosti. V jiných případech sblíží sourozence náročná událost či situace, jako tomu bylo u onemocnění Blanky; Monika, jež o ni pečovala a jež předtím mezi svými čtyřmi sourozenci co do sympatií nerozlišovala, říká: „... s tou sestrou mám teď nejlepší vztah.“

Právě tento repertoár jako by připomínal hluboké přátelství, jelikož vzta-hová blízkost získává navrch nad statusovou příslušností. Jenže zatímco odůvodněná ztráta důvěry zpravidla připravuje o status přítele, z něhož se napříště stává pouhý známý či bývalý přítel (není zajisté vyloučeno odpuštění a obnovení

přátelství), sourozenec, který zklamal důvěru nebo se jen vztahově vzdálil, sourozencem být nepřestává. Diskurs „přátelství“ v oblasti sourozenectví (jako jeho případné dimenze) je ovšem komplexnější [viz Herpin, Déchaux 2004].

Krizová situace může přivodit jistou jednostrannost. Výrok Magdalény, zklamané sestrou během péče o umírající matku, ukazuje, že ztráta vzájemné důvěry neruší status sourozence ani neznamená, že zmizí role sourozence jako taková. Za takových okolností ale není k dispozici repertoár důvěrné blízkosti; přesněji řečeno je možný pouze jednosměrně: Magdaléna neodmítá být důvěrníci své sestry, ale nedokáže si představit, že by se své sestře svěřovala ona sama:

Jo, bejvávalo. (...) Možná já pro ni jsem (jako nejlepší přítelkyně), ale ona pro mě není. Já bych se jí už nesvěřila (...) s tím, co opravdu v životě cítím (...). Jak ona tady na mě řvala. (...) ale zas, že by bylo vyložené otravné s ní být, (to ne); ona je zábavná, příjemná. (Magdaléna)

Tibor prožívá bariéru v kontaktu s bratrem, o nějž se jakožto čerstvě dospělý staral od jeho dvanácti let; tehdy děti (dvě starší již byly plnoleté, dcera vdaná a odstěhovaná) opustila matka, jež se po ovdovění odstěhovala k novému partnerovi. Bratr byl Tiborovi za péči a za to, že nemusel do dětského domova, vděčný a měl s ním dobrý vztah (dokonce pak finančně podporoval Tibora na studiích, která kvůli péči o něj přerušil). Vztah byl však narušen, dle Tiborova mínění pod vlivem bratrovy manželky – ta přímo zasáhla se záměrem ukončit vztah obou bratrů, především sdílení se v rámci konverzace.

Zpočátku mi bratr hodně telefonoval a vždycky se svěřoval s problémy v rodině, jak to má doma a v práci, to byly dlouhé telefonáty. Na to konto jsem dostal dopis, od švagrové, že si nepřeje, abych tam k nim jezdil, že (bratr) má rodinu, že má svoje starosti a nepotřebuje, abych já ho pořád mentoroval, že ty doby, kdy jsem se o něj staral, jsou pryč. (Tibor)

Tibor žije sám, nezaložil rodinu (je gay, stabilně neukotvil v žádném vztahu; o jeho orientaci příbuzní vědí, ale nikdy před nimi nebyla jasně konstatována). Neporozumění s bratrem, který se s pohledem své manželky ztotožnil, jej mrzí o to víc, že bratr je pro něj nejbližším člověkem. Tiborův případ naznačuje jakousi „horní mez“ role sourozence, jež je patrná ve světle jiných rolí – zejména role partnerské. Na rozdíl od sourozeneckého je partnerský vztah vztahem výlučným, navíc v současné západní (včetně české) společnosti upřednostňovaným, a to i z hlediska identitotvorného působení na jedince. Sourozenci mohou mnoho sdílet (včetně prožitků a myšlenek, jež nejsou určeny partnerovi), ale jedinec musí svého sourozence uznat i v jeho partnerské dimenzi. Musí též umět hrát roli švagra.

Sociální role švagra ve vyšším věku

Švagrové skutečně *jsou* ve vyprávěních o sourozenectví výrazně přítomni, implicitně (v rámci „oni“ zahrnujícím sourozence a jeho pár a/nebo rodinu) i výslovně: jsou účastníky společného jednání různého druhu, od zdvořilostních setkávání přes běžnou solidaritu a sociabilitu po součinnost v péči o rodiče; jsou těmi, kdo sourozence spojují, ale i těmi, kdo mezi ně vnášejí rozkol, či dokonce odcizení. Z rozhovorů je zřejmé, jaké konkrétní jednání švagra či švagrové je nežadoucí a jaké je naopak ceněno. Analýza umožňuje – v dimenzi sourozenectví – identifikovat, co se očekává, tj. co je sociální rolí švagra.

Repertoár vzdáleného respektu

Jakkoli jsou minimalistická očekávání vztahovaná ke statusu švagra – fakticky shrnutelná do imperativu *respektovat* – méně konkrétní než očekávání směřovaná k sourozcovi, je účelné specifikovat švagrovskou pozici blíže. Zatímco role sourozence je symetrická, tedy jedná se o soubor očekávání vztahovaných na jednání jednoho sourozence ve vztahu k jinému sourozcovi, role švagra je taková pouze v případě nejméně, prakticky spíše ojediněle zmiňovaného případu švagrovství: kdy jeden pro druhého je *partnerem partnerova sourozence*. Tato konfigurace se ovšem jeví jako z hlediska sourozenectví nejméně významná – a nejméně rolově zatížená: jako by se na vztah takových švagrů nevztahovaly žádné zvláštní nároky.

Erik hovoří jen o pozitivním jednání vdovy po bratrovi své ženy Moniky (pořádala pravidelná setkání sourozenců a jejich rodin na zahradě domu po rodičích svého muže), zatímco její negativní působení, opakovaně zmiňované jak Monikou, tak její sestrou Blankou (od rodiny svého muže se tato švagrová jinak spíše distancovala, po jeho smrti rodný dům sourozenců prodává), úplně pomíjí. Milada lituje narušeného, zablokovaného vztahu mezi svým mužem a jeho bratrem, včetně chování ženy manželova bratra (jež odmítla i její podání ruky na pohřbu); je ale ráda, že spolu udržují kontakt děti obou párů.

Švagrovství ovšem odpovídá i dvěma dalším pozicím; s těmito se pak pojí ono rolové minimum: zatímco minimalistickou rolí *sourozencova partnera* je neblovat kontakty sourozenců ani jinak vztahově neizolovat partnera od jeho sourozenců, od *partnerova sourozence* se očekává, že nebude narušovat autonomii páru. Švagr či švagrová skutečně může *jen* existovat; to ovšem postačuje spíše tehdy, žijí-li dotyční ve větší vzájemné vzdálenosti, jež ospravedlňuje nízkou frekvenci setkávání. Role může být považována za naplněnou, je-li v pozadí tušen respekt a důraz na vzájemnou autonomii, nikoli odmítání druhé strany.

Repertoár cílené podpory příbuzenské soudržnosti

Švagrovské pouto je odvozeno od sourozeneckého; v tomto smyslu jsou švagrové *příbuznými vrstevníky*, avšak s postupem společně prožitého kusu příbuzenské životní dráhy již ne „odjinud“. Dlouhodobým soužitím se švagr stal součástí sourozencova života, a tak organizovaná setkání sourozenců vesměs automaticky zahrnují i jejich partnery.

Pro tento repertoár je důležité ještě další specifikum sociálního statusu švagra jakožto sourozencova partnera, má-li partner více sourozenců. Jedinec na této pozici hraje roli švagra nejen ve vztahu k jednotlivým sourozencům svého partnera, ale i k jeho sourozenectvu jako celku. To se stává, zejména po úmrtí rodičů, reprezentantem partnerovy rodiny původu; švagr či švagrová se tak ocitá tváří v tvář sourozenectvu jako celku jistým způsobem souběžně také v situaci snachy či zetě, čímž se hraní role komplikuje.

V některých případech se ukázalo přetrvání švagrovské vazby i po sourozencově rozvodu. Sourozenci mohou akceptovat skutečnost, že se jejich sourozenec rozvedl (jednal autonomně, což je respektováno), ale současně udržovat ex-švagrovské vztahy. Erik, jehož mladší bratr se rozvedl se svou první ženou a vzal si jinou, o té první říká: „*Nic jsme si neudělali,*“ a tím vysvětluje, proč ji i s manželkou přibližně jednou za rok navštěvují.

Repertoár běžné sociability a solidarity

Švagrové jsou zapojeni do společných aktivit sourozenců a ve vyšším věku až na výjimky nejsou „nově příchozími“. S úmrtími sourozenců i životních partnerů se zužuje rodinný vrstevnický kruh a sourozenci a švagrové mohou zůstat těmi, kdo „zbyli“.

Pak zemřel druhý bratr. Tak jsme zůstaly už jenom my (= Bedřiška a její sestra Klau-die) a ta švagrová. Z toho velkého. (...) No a jak se to postupně ztrácelo, ti lidi odcházeli. Tak jsme vlastně už teď zůstaly jenom my tři. (Bedřiška)

„*My tři*“, které zůstaly, ovšem nezahrnují druhou švagrovou sester, vdovu po druhém z bratrů, žijící v jiném městě; mají s ní sice dle svých slov dobré vztahy, občas si telefonují, ale v běžném přímém kontaktu nejsou. Není započítán ani Klaudiin přítel, s nímž Klau-die žije relativně krátce; Bedřiška jej zmiňuje jako „*švagra*“, který sestru přiveze a zase odjede. Zdá se, že repertoár běžné sociability a solidarity se týká pravděpodobněji těch, kdo bydlí ve vzdálenosti umožňující častý kontakt a koho spolu pojí více či méně dlouhý kus sdílené životní dráhy. Švagrová žijící v Bedřiščině sousedství je účastna každodenního života sester; všechny tři ženy se scházejí ke společnému posezení i aktivitám; vzájemně si pomáhají. Výše zmíněné pečení koláčků se odehrává u švagrové, v domě po rodičích sester, kam se švagrová přistěhovala za manželem.

... to švagrová začala: „Přijďte mi pomoci,“ a tak vlastně to je. Když ona peče, my jí tam chodíme pomoci, a když my potřebujeme, vlastně to pečeme vždycky u ní, tak zase ona nám vychází vstříc. (...) když třeba švagrová potřebovala něco ušít (...), tak já jí to udělám. (Klaudie)

Řehoř se po dvojnásobném ovdovění přistěhoval zpátky do rodného domu, aby pečoval o stárnoucího otce. Když ten zemřel, Řehoř v domě zůstal a nabídl své rozvedené, osaměle žijící sestře Kláře, aby se přistěhovala. Dům patří jemu, ale aktuálně tam žije Klára; on sám se nedávno nastěhoval k přítelkyni bydlící ve vedlejší ulici. Dle Klářiných slov je to vdova po společném kamarádovi sourozenců z dětství, který byl pro ně „jako bratr“. Sourozenci i nová švagrová, bratrova přítelkyně, se každé ráno scházejí v rodném domě sourozenců u kávy.

Aktéry švagrovské solidarity a sociability mohou být jak jedinci, tak páry. V případě Kláry, ale i jiných komunikačních partnerů se ukazuje, že se švagrem či švagrovou může jedince pojít vztah vykazující rysy přátelství; je to ovšem vztah založený na poutu s někým z rodiny, konkrétně se sourozencem nebo životním partnerem. Přesto se zdá, že je-li švagrovský vztah hlubší, nevyniká to ze švagrovské role, ale z toho, že se dané osoby spřátelily. Švagry si nevolíme, ale *mezi* švagry si můžeme volit – i přátele. Sympatie k jednotlivým švagrům se mohou značně lišit; zdá se, že významněji než k jednotlivým sourozencům.

Interference sourozenecké a švagrovské role

Vzájemná propojenost statusů švagra a sourozence, fakt, že bez sourozenectví by nebylo švagrovství (byť ne každý švagr je sourozencem), sugeruje potřebu zkoumat odpovídající role v jejich interferenci a interakci. Hra, nejen divadelní, v rolích a repertoárech, ale i hra „podle pravidel“, ať už v orchestru, nebo na šachovnici, je v případě švagrovství a sourozenectví příhodnou analogií. Stejně jako nelze říci, že svoboda jednoho končí tam, kde začíná svoboda druhého, jelikož svoboda hry se uskutečňuje v souhře, nikoli při vyklizení herního pole (či pódia, případně jeviště), nelze ani říci, že svoboda sourozence začíná tam, kde končí svoboda švagra, a naopak. Od otázky *sociální role* jako takové se v případě analýzy interference a interakce těchto rolí pozornost přesouvá k otázce *hraní role*.

Základní pravidlo pro souhru obojí role lze nejsnáze vyjádřit negativně: co se nemá dít. Nemá docházet k blokování sourozeneckých vztahů životním partnerem („zabírání si“ něčího sourozence jen pro sebe) ani k narušování partnerských vztahů sourozencem („vměšování se“ do partnerských záležitostí sourozencem). K obojímu ovšem v procesu hraní těchto propojených rolí dochází. V rozhovorech se též objevily případy, kdy švagrovým připadla pozice a role „kinkeeper“ v manželově příbuzenstvu, resp. sourozenectví, stejně jako případy, kdy jako „kinkeeper“ navzdory rodinným rekonpozicím působila sestra.

„Vytlačení z pódia“

Zabírání si jedince sourozence partnerem pro sebe lze připodobnit k vytlačení daného jedince z pódia. Tento jev vyjádřila Eulálie, účastnice ohniskové skupiny s bezdětnými, slovy, že švagrová *„si stáhla bratra na svou stranu“*; souhlasné přikyvování dalšími účastníky prozrazovalo, že se nejedná o ojedinělou zkušenost. Jedinec nemusí být nutně vytlačen z pódia zcela, ale bolestně prožívá i faktické znemožnění výlučných kontaktů se sourozencem, bez přítomnosti sourozencova protějšku. Bezdětní sourozenci se s touto okolností vyrovnávají hůře, jelikož sourozenectví pro ně může plnit kompenzační funkci [viz Déchaux 2012; Sýkorová 2008].

Ještě jiná je ale situace, kdy se sám sourozenec začne dalším sourozencům nepokrytě vyhýbat. Švagr či švagrová zpravidla neuniknou podezření, že se tak děje jejich působením. Sandra takto prezentuje situaci, kdy její bratr blokuje snahy o kontakt ze strany svých sourozenců, ale i strýce:

... nebere mi telefon, nic, když mě potká, přejde na druhý chodník. (...) Prostě nic, žádná komunikace, nevím. Ale spíš si myslím, že to dělá ta jeho manželka. (...) já už mám z matčiny strany vlastně jenom strejdu. (...) s tím jsme v kontaktu, dost si voláme, navštěvujeme se, a on přestal komunikovat i s tím strejdou, i s tím bráchou, nevlastním. (Sandra)

Analýza rozhovorů ukazuje, že za blokováním sourozeneckých kontaktů ze strany švagra může být (vedle kupř. neshod ohledně dědictví či majetku) střet sourozenecké a manželské definice reality, resp. pohled na sourozence v procesu partnerské konstrukce reality [Šlechtová 2021]; tato otázka však překračuje téma článku.

„Kontaminace“ role sourozence a role švagra

S odporem či odmítáním ze strany sourozencova životního partnera či partnerky se lze ovšem setkat i v situacích, kdy švagr či švagrová vnímá, že partnerův sourozenec vykročil za rámec role sourozence – že role byla během hraní „kontaminována“ jinými rolemi, jež se na hraní role sourozence nabalily v průběhu životní dráhy jako delegace jiných rolí, odpovídajících jiným pozicím. I švagr, partner sourozence, se tak spolu se svým partnerem či partnerkou může dostat kupř. do pozice jisté podřízenosti ve vztahu k partnerovu sourozenci.

Případ výše zmíněného Tibora je možné nahlížet touto optikou. Jako čerstvě dospělý skvěle odehrál roli sourozence v repertoáru pomocníka v nouzi, když se zhostil péče o bratra a jeho výchovy. Vedle role podporujícího sourozence tím ovšem vzal i roli rodiče (kterou na něj takto matka fakticky delegovala, resp. on se jí zhostil, když v ní matka selhala). V průběhu však nepřestával hrát roli souro-

zence, nadto navíc i v repertoáru důvěrné blízkosti. Došlo ke kontaminaci sourozenecké role někdejší rolí rodičovskou. Zatímco pro bratra byl Tibor významným druhým, jehož byl schopen v této superroli akceptovat, pro jeho manželku hrál vedle role švagra i roli tchánů, a to vměšujících se tchánů. Nasazení do vztahu s bratrem navíc umocňovala skutečnost, že Tibor žije sám a nemá děti; orientace na rodinu sourozence je v takových případech ve vyšším věku typická [Déchaux 2012; Sýkorová 2008].

Švagrová jako „kinkeeper“

Dle Crennera, Déchaux a Herpina [2000] přebírá obvykle roli „kinkeepera“ po matce nejstarší dcera. Může se ale stát, že vlivem okolností to připadne na snachu, tj. na švagrovou dětí z rodiny, do níž se přivdala. V našem výzkumu se toto ovšem nejeví jako nikterak systematické, možná i proto, že převažují dvoučlenná sourozenectva, to však není jediné vysvětlení. Rodinná setkávání sourozenců a jejich partnerů (tj. švagrů), někdy zahrnující i děti s rodinami či bez nich, jsou často pořádána u příležitosti oslavy narozenin některého ze sourozenců či švagrů a místo často určuje i pořadatele: o čí narozeniny se jedná, u toho se setkání koná a ten je pořádá.

Jindy je pořadatelství dáno místem, jež nějakým způsobem vyjadřuje sounáležitost sourozenecké skupiny – kupř. rodný dům, chata či chalupa. Jestliže je místo obýváno někým ze sourozenců, pořadatelství připadá na něj, resp. na jeho protějšek. Mladší švagrová Blanky a Moniky organizovala setkávání pětičlenného sourozenectva svého manžela (s partnery a rodinami), jelikož právě on zůstal (na přání otce) bydlet v rodném domě. Jakkoli samotné pořádání oslav a setkávání zvládala a nejspíš jí nebylo nepříjemné, ztotožnění s manželovou rodinou původu u ní bylo slabé, dle vyjádření Blanky i Moniky si od svých švagrových držela odstup a po úmrtí manžela se ke zklamání jeho sourozenců rozhodla dům prodat. Oproti tomu první švagrová týchž komunikačních partnerek, manželka nejstaršího bratra, která bydlela daleko, ale do rodiny „zapadla“ (vyjádření Blanky), dala rodině roztomile vyznívající přídomek „poťapaná“; ten vyjadřoval jak vřelost jejího přístupu, tak svébytnost celé skupiny. To v rozhovoru sdělil Erik, manžel Moniky, tj. sestry manžela této ženy:

Říkala „taková poťapaná rodina“, tak se to ujalo. Poťapaná rodina. To byly různé soutěže tady na dvoře u Tondy, Mončina bratra. Sešlo se nás třicet a vymýšlely se kraviny. Ale zábava, a ty vztahy tam jsou, u té Mončiny rodiny... úplně jiné (pozn.: než v Erikově rodině původu, s jeho bratry, kde se Erik necítí dobře). Úplně jinak postavené. Oni se dokážou pohádat, pobít se, říct si kde co, a pak se mluví dál. (Erik)

Tato švagrová, v době konání rozhovorů již zesnulá, byla v celé sourozenecko-švagrovské skupině nejstarší ženou. Její pozici zvyrazňovala jak osobní vstřícnost,

nost, tak věkem daná větší životní zkušenost; to se projevovalo jak v individuálním přístupu, zejména k manželovým sestrám, tak vůči skupině jako celku. „... vlastně to byla jako kdyby naše druhá máma,“ říká Blanka. Obě švagrové tak v jakési nekoordinované souhře přispívaly *jakožto švagrové* k integraci celé skupiny a potvrzování její existence [srov. Favart 2006; Herpin, Déchaux 2004].

Sestra exšvagrová: management porozvodových vztahů

Kombinace role sestry a švagrové v oblasti „kinkeeping“ (kde je obtížné roli sestry odlišit od role švagrové) se zajímavě projevila v případě sestry Rolanda, účastníka ohniskové skupiny s muži se zkušeností rozvodu. Jeho sestra, organizující setkání širšího příbuzenstva, totiž do svolávané skupiny zahrnuje nejen současnou manželku svého bratra, ale i bývalou, tj. svou exšvagrovou. Byť se v této podobě (společných setkání) jedná o jev spíše ojedinělý, role „kinkeepera“ a „styčného důstojníka“ se tímto nevyčerpává – taková osoba je totiž i tou, u níž se shromažďují novinky o dalších, která se snaží propojovat sourozenectvo a další členy příbuzenstva napříč časem a místy. I sestry dalších dvou účastníků⁵ dané ohniskové skupiny byly v tomto směru aktivní alespoň v tom smyslu, že se cíleně angažovaly v udržování pouta mezi svými bratry a jejich bývalými manželkami – přinejmenším v podobě předávání informací kupř. o dětech – v míře, v jaké to bratr dovolil. Zdá se, že sestersko-švagrovská pozice takové jednání legitimizuje; nabízí se dokonce otázka, zda jde o roli (vynořující se možná v kontextu rozrůznění typů rozpadu současných párů [srov. Singly 2011]). Sestry rozvedených mužů z ohniskové skupiny, jak se z debaty jeví, neměly ani v době před bratrovým rozvodem tendenci jedné ze stran nadržovat, snažily se vztahy usměrňovat, bratrům domlouvat apod. Všichni tři muži ale konstatují, že je sestry nenechaly v nouzi bez ohledu na vlastní postoj k jejich jednání.

Možnosti interference či interakce švagrovské a sourozenecké role se tímto nevyčerpávají; jedná se spíše o příklady, které mohou být podnětem pro další výzkum.

Závěr

Současné rodinné a příbuzenské vazby v české společnosti (a obecně společnostech sociokulturně podobných) charakterizuje vysoká míra individualismu. Bylo by ovšem nesprávné automaticky usuzovat, že nad rámec pout mezi rodiči a dětmi a životními partnery je pro udržování vztahů určující především volba a vzájemná sympatie. Jak ale porozumět vazbám, s nimiž se přímo nepojí právní závazky ani jiné povinnosti a jež v množství případů jako by v reálném životě

⁵ Jeden měl dvě (jedna nedávno zemřela), druhý jednu. Žádný neměl bratra.

nebyly zohledňovány? Skutečnost, že živý, udržovaný vztah překračující rámec nukleární prokreační rodiny může nabírat různé funkce, však sama o sobě nevypovídá o jeho ukotvení v rodinné a příbuzenské normativitě.

Kvalitativní rozhovory (individuální i v ohniskových skupinách s partcipanty ve věku 50 let a staršími) na téma sourozenectví poskytly množství poznatků o jednání sourozenců i švagrů, na základě jejichž analýzy bylo možné načrtnout obrysy sociálních rolí sourozence a švagra ve vyšším věku, včetně vzájemné interference a interakce. U obou rolí se vyjevil *minimalistický repertoár*, vyjádřitelný následovně: povinnou rolí sourozence je nevyhýbat se sourozcovi, projevit o něj zájem, zejména ocitne-li se v nouzi, vzájemně se udržovat v povědomí o sobě, snažit se dosáhnout konsensu ohledně péče o rodiče a záležitostí plynoucích ze společného původu (dědictví aj.); povinnou rolí švagra je nebránit partnerovi v kontaktu se sourozencem, resp. brát ohled na partnerský život sourozence. *Aktivní přístup* k sourozenectví i švagrovství znamená vybírat, akcentovat a kombinovat repertoáry *cílené podpory sourozenské, resp. příbuzenské soudržnosti* a *běžné sociability a solidarity*; sourozenci mají k dispozici i *repertoár pomoci v nouzi* a *repertoár důvěrné blízkosti*. I švagrové si pomáhají v nouzi a jsou si blízcí, není však zřejmé, zda lze hovořit o roli plynoucí ze statusu (některé analyzované případy naznačují, že se taková role může vynořit v případě úmrtí partnera, resp. sourozence, který byl původně spojujícím článkem obou švagrů/švagrových).

Ačkoli se práce zabývá sourozenectvím a švagrovstvím ve vyšším věku, vyšší věk a stárnutí nepředstavovaly *a priori* klíčový interpretační rámec. Přesto se – skrze induktivní analýzu – souvislosti stárnutí ukázaly jako spoluutvářející roli sourozence i švagra. Kupř. repertoáry *cílené podpory sourozenské, resp. příbuzenské soudržnosti* se jeví jako specificky významné právě ve vyšším věku. Repertoár *běžné sociability a solidarity* se obsahově proměňuje ve vazbě na náplň každodenního života; s ubýváním jiných vazeb i tento repertoár nabývá na významu. Repertoár *důvěrné blízkosti* může být zvýznamněn životními zkouškami. Faktorem hraní role sourozence i role švagra jsou jak sympatie k jednotlivým sourozencům, tak praktické okolnosti. Zaměření na interferenci a interakci obou rolí umožnilo rozkrýt ještě jejich další dimenze (bez nároku na vyčerpání); nejen z nich je zřejmé, že analýza by se dále mohla zaměřit na souvislost obou rolí s takovými proměnnými, jako jsou pořadí narození, počet sourozenců, jejich pohlaví a vzájemné kombinace těchto proměnných, případně i sociálněgeografické parametry – takové souvislosti se v náznaku objevily, ale zatím nebylo možné vyvodit jasné závěry.

Přestože se ukazuje, že hraní role sourozence není nikterak povinné (byť její neplnění oslabuje samotný status sourozence v dospělosti), je jisté, že sourozenské a švagrovské vztahy realizované hraním role nad rámec minimalistického repertoáru jsou důležitou součástí rodinných konfigurací; jako takové mohou být zohledněny i prakticky, kupř. při plánování rodinných politik. Zjištění mohou např. vrhnout nové světlo na problém osamění ve stáří a intragenerační rodinný potenciál jeho prevence; mohou také poskytnout východiska pro podporu sta-

bility a kvality partnerského soužití ve vyšším věku a stáří (s prodlužujícím se věkem dožití i postupem individualizace je řada párů na prahu stáří konfrontována s partnerskými problémy, jejichž významným kontextem jsou i sourozenecké a švagrovské vztahy). Praktické využití výzkumných zjištění však nebylo cílem tohoto článku; jednak přesahuje vlastní roli základního výzkumu, jednak si zaslouží samostatné pojednání opřené o další výsledky celého výzkumného projektu zaměřeného na sourozenectví.

Seznam přímo citovaných komunikačních partnerů: fiktivní jméno, věk, rodinný stav a základní údaje o sourozencích

Alena 74, vdaná; sestry 83 a 82, obě vdovy; bratr již zemřel v 59 letech

Anna 79, sestra 76, obě vdovy

Bedřiška 79, vdova; sestra (*Klaudie*) 73, vdova; dva již zesnulí bratři

Blanka 65, vdaná; bratr 69, vdovec; sestra 60, vdaná; sestra (*Monika*) 59, vdaná (manžel *Erik*); 1 bratr již zemřel

Bořek 58, ženatý; bratr 56, ženatý

Dagmar (účastnice FG s nemocnými) 71, vdova; sestra 68, s partnerem v nesezdaném soužití; bratři 64, ženatý; 57 (o něm nemá informace)

Erik 64 let, ženatý (manželka *Monika*); má bratry ve věku 69 a 59 (oba ženatí). Erik má i dva starší polorodé sourozence (bratra a sestru), jelikož (jak se již v dětství dozvěděl z poznámek od okolí) je dítětem z mimomanželského poměru své matky. S těmito sourozenci se odmala zná, ale o jejich existenci se zmínil až na přímý dotaz tazatelky; jako o „bratrovi“, resp. „sestře“ o nich hovořil jen váhavě, evidentně jen pro potřeby rozhovoru (nikdy si ani mezi sebou neřekli, že jsou sourozenci, ani jim to nikdo nesdělil „oficiálně“), avšak s oběma má dobré vztahy, formálně však odpovídající vztahům mezi známými. Z hlediska sociálního statusu si vzájemně sourozenci vlastně nejsou.

Eulálie (účastnice FG s bezdětnými) 69, vdova žijící v nesezdaném soužití; sestra 75, vdaná; bratr zemřelý v 69

Ida 94, vdova; bratr (*Šimon*) 76, vdovec; sestra 92, rozvedená

Jana 63, vdaná; sestra 68, vdaná

Jasmína 75, vdova; sestry 77, vdova; 69, svobodná a sama

Jiřka (účastnice FG s nemocnými) 59, s partnerem v nesezdaném soužití; sestra 54, vdaná

Jitka 76, vdova; sestra 66, vdaná; 1 sestra již zemřela

Klaudie – viz *Bedřiška*

Ludmila 73, vdaná; bratr 72 (*Pavel*), ženatý; bratr 68 (*Viktor*), s partnerkou v nesezdaném soužití

Magdaléna 61, vdaná (manžel *Vladimír*); sestra 49, vdaná; bratr zemřel v 18 letech před narozením sestry
 Milada 72, vdaná; bratr 81, vdovec; sestra 79, vdova
 Monika – viz *Blanka*
 Pavel – viz *Ludmila*
 Petr 83, vdovec; bratr 82, rozvedený; 1 bratr již zemřel
 Roland (účastník FG s rozvedenými) – 56, rozvedený a podruhé ženatý; sestra 53, vdaná
 Řehoř 69, vdovec žijící s partnerkou v nesezdaném soužití; sestra (*Klára*) 67, rozvedená
 Sandra 54, vdaná; bratr 53, ženatý; polorodý bratr 62, ženatý
 Stázka 83, vdova; bratři 86, 85, 81, všichni ovdovělí
 Šimon – viz *Ida*
 Tibor 69, svobodný a sám; sestra 67, vdaná; bratr 58, ženatý
 Viktor – viz *Ludmila*
 Vladimír 78, ženatý (manželka *Magdaléna*); sestra 80; sestra 76; bratr 75; bratr 66; polorodý bratr 51; 1 bratr již zemřel

HANA ŠLECHTOVÁ je socioložka, působí na katedře křesťanské sociální práce Cyrilometodějské teologické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci; zaměřuje se na sociologii rodiny a soukromého života a na rodinnou politiku. Je autorkou knihy *Rodinná socializace na příkladu českých a francouzských rodin se třemi dětmi* (Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2016), kapitoly v knize *B. Szluz Obraz współczesnej rodziny. Teoria i badania* (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2017) a několika odborných článků.

Literatura

- Berger, P. L., T. Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: CDK.
- Bertrand, J., G. Bois, M. Court, G. Henri-Panabière, O. Vanhée. 2012. „Scolarité dans les familles nombreuses populaires et conditions matérielles d'existence.“ *Informations sociales* 173 (5): 74–82, <https://doi.org/10.3917/inso.173.0074>.
- Billaud, S. 2012. „Gérer le patrimoine ‚en fratrie‘ à la suite de l'entrée en institution d'un parent âgé.“ *Informations sociales* 173 (5): 120–126, <https://doi.org/10.3917/inso.173.0120>.
- Burbidge, J., P. Minnes. 2014. „Relationship Quality in Adult Siblings with and without Developmental Disabilities.“ *Family Relations* 63 (1): 148–162, <https://doi.org/10.1111/fare.12047>.
- Buisson, M. 2003. *La fratrie, creuset de paradoxes*. Paris: L'Harmattan.

- Connidis, I. A. 1992. „Life Transitions and the Adult Sibling Tie: A Qualitative Study.“ *Journal of Marriage and the Family* 54: 972–982, <https://doi.org/10.2307/353176>.
- Connidis, I. A. 2005. „Sibling Ties Across Time: The Middle and Later Years.“ Pp. 429–436 in M. Johnson (ed.). *The Cambridge Handbook of Age and Ageing*. Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511610714.045>.
- Crenner, É., J. H. Déchaux, N. Herpin. 2000. „Le lien de germanité à l'âge adulte: une approche par l'étude des fréquentations.“ *Revue française de sociologie* 41 (2): 211–239, <https://doi.org/10.2307/3322566>.
- Déchaux, J. H. 2012. „La place des frères et sœurs dans la parenté au cours de la vie adulte.“ *Informations sociales* 173 (5): 103–112, <https://doi.org/10.3917/inso.173.0103>.
- Dudová, R. 2008. *Otcovství po rozchodu rodičovského páru*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Favart, É. 2003. „Fratreries et intimités.“ *Sociologie et sociétés* 35 (2): 163–182, <https://doi.org/10.7202/008529ar>.
- Favart, É. 2006. „La transmission familiale: s'approprier le passé familial entre frères et sœurs.“ *Pensée plurielle* (1): 83–89, <https://doi.org/10.3917/pp.011.0083>.
- Floyd, K., M. C. Morr. 2003. „Human Affection Exchange: VII. Affectionate Communication in the Sibling/spouse/sibling-in-law triad.“ *Communication Quarterly* 51 (3): 247–261, <https://doi.org/10.1080%2F01463370309370155>.
- Floyd, K., M. T. Morman (eds.). 2014. *Widening the Family Circle: New Research on Family Communication*. 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage, <https://doi.org/10.4135/9781483387956>.
- Goetting, A. 1990. „Patterns of Support Among In-Laws in the United States.“ *Journal of Family Issues* 11 (1): 67–90, <https://doi.org/10.1177%2F019251390011001005>.
- Goffman, E. 1999. *Všichni hrájeme divadlo: sebezprezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon.
- Herpin, N., J. H. Déchaux. 2004. „Germanité et amitié: trois modèles d'entraide.“ *Revue européenne des sciences sociales. European Journal of Social Sciences* XLII-129 (2004): 179–190, <https://doi.org/10.4000/ress.400>.
- Hirschová, M., M. Kreidl. 2012. „Vliv počtu sourozenců na matematickou, čtenářskou a přírodovědnou gramotnost v ČR.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (4): 697–735, <https://doi.org/10.13060/00380288.2012.48.4.08>.
- Charmaz, K. 2012. „The Power and Potential of Grounded Theory.“ *Medical Sociology Online* [online] 6 (3): 2–15. Dostupné z: <https://pdfs.semanticscholar.org/93d2/8c60474e31cedd4464c5b24ae0af2efbc090.pdf>.
- Lee, T. R., J. A. Mancini, J. W. Maxwell. 1990. „Sibling Relationships in Adulthood: Contact Patterns and Motivations.“ *Journal of Marriage and the Family* 431–440, <https://doi.org/10.2307/353037>.
- Linton, R. 1936. *The Study of Man*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Merton, R. K. 1957. „The Role-Set: Problems in Sociological Theory.“ *The British Journal of Sociology* 8 (2): 106–120, <https://doi.org/10.2307/587363>.
- Moguéro, L., É. Santelli. 2012. „Parcours scolaires réussis d'enfants d'immigrés issus de familles très nombreuses.“ *Informations sociales* 173 (5): 84–92, <https://doi.org/10.3917/inso.173.0084>.
- Moguéro, L., É. Santelli, J. L. Primon, C. Hamel. 2013. „Taille de la fratrie et statut social des enfants d'immigrés issus de familles nombreuses.“ *Politiques sociales et familiales* 111 (1): 17–30, <https://doi.org/10.3406/caf.2013.2744>.
- O'Bryant, 1988. „Sibling Support and Older Widows' Well-Being.“ *Journal of Marriage and Family* 50 (1): 173–183, <https://doi.org/10.2307/352437>.
- Petite, S. 2005. *Les règles de l'entraide. Sociologie d'une pratique sociale*. Rennes: PUR.

- Petite, S. 2008. „La structure des réseaux d'entraide.“ *Informations sociales* 147 (3): 104–112, <https://doi.org/10.3917/inso.147.0104>.
- Poittevin, A. 2006. *Enfants de familles recomposées. Sociologie des nouveaux liens fraternels*. Rennes: PUR.
- Prentice, C., J. Tyler. 2016. „That Woman Who Married my Brother: The Problematic Sibling-in-Law's Influence on Adult Sibling Closeness.“ *Iowa Journal of Communication* 48 (1–2): 130–144.
- Przybył, I. 2017. „Rodzeństwo w dobie denormalizacji zobowiązań rodzinnych: wsparcie, zaufanie i konflikt.“ *Studia Socjologiczne* 225 (2): 189–212.
- Sennett, R. 1974. *The Fall of Public Man*. New York: Alfred A. Knopf, Inc.
- Serovich, J. M., S. R. Chapman, S. J. Price. 1992. „Former In-Laws as a Source of Support.“ *Journal of Divorce & Remarriage* 17 (1–2): 17–26, https://doi.org/10.1300/J087v17n01_02.
- Singly, F. de. 2003. *Les uns avec les autres*. Paris: Armand Colin.
- Singly, F. de. 2011. *Séparée. Vivre l'expérience de la rupture*. Paris: Armand Colin.
- Spitze, G., J. R. Logan. 1991. „Sibling Structure and Intergenerational Relations.“ *Journal of Marriage and the Family* 53: 871–884, <https://doi.org/10.2307/352994>.
- Spitze, G., K. Trent. 2006. „Gender Differences in Adult Sibling Relations in Two-Child Families.“ *Journal of Marriage and Family* 68: 977–992, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2006.00308.x>.
- Suitor, J. J., K. Pillemer. 2007. „Mothers' Favoritism in Later Life: The Role of Children's Birth Order.“ *Research on Aging* 29: 32–55, <https://doi.org/10.1177/0164027506291750>.
- Suitor, J. J., J. Sechrist, M. Plikuhn, S. Pardo, M. Gilligan, K. Pillemer. 2009. „The Role of Perceived Maternal Favoritism in Sibling Relations in Midlife.“ *Journal of Marriage and Family* 71: 1026–1038, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2009.00650.x>.
- Sýkorová, D. 2008. „Bezdětnost ve stáří.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (2): 401–421, <https://doi.org/10.13060/00380288.2008.44.2.08>.
- Sýkorová, D. 2019. „Sourozenectví v pozdním věku: Příspěvek k teoretické diskusi.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 55 (1): 87–110, <https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.1.449>.
- Šlechtová, H. 2017. „Dziecko w rodzinie jako część rodzeństwa: repertuar rodzeński roli dziecka oczami rodziców rodziny trójdzietnej.“ Pp. 189–200 in B. Szluz (red.). *Obraz współczesnej rodziny. Teoria i badania*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Šlechtová, H. 2019. „Proměna role sourozence z hlediska životní dráhy optikou současné francouzsko-jazyčné sociologie.“ *Sociológia* 51 (4): 367–392, <https://doi.org/10.31577/sociologia.2019.51.4.17>.
- Šlechtová, H. 2021. „Siblinghood-in-Law as a Dimension of Siblinghood from the Perspective of Later Life.“ *Studia Socjologiczne* 240 (1): 139–161, <https://doi.org/10.24425/sts.2021.136453>.
- Vidovičová, L. 2018. „New Roles for Older People.“ *Journal of Population Ageing* 11 (1): 1–6, <https://doi.org/10.1007/s12062-017-9217-z>.
- Volk, M. V. 2006. „Sibling Relationships in Middle and Older Adulthood: A Review of the Literature.“ *Marriage & Family Review* 40 (2–3): 151–170, https://doi.org/10.1300/J002v40n02_08.
- Voorpostel, M., D. Schans. 2011. „Sibling Relationships in Dutch and Immigrant Families.“ *Ethnic and Racial Studies* 34 (12): 2027–2047, <https://doi.org/10.1080/01419870.2010.496490>.
- White, L. 2001. „Sibling Relationships over the Life Course: A Panel Analysis.“ *Journal of Marriage and the Family* 63 (2): 555–568, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2001.00555.x>.

- White, L. K., A. Riedmann. 1992. „Ties among Adult Siblings.“ *Social Forces* 71 (1): 85–102, <https://doi.org/10.1093/sf/71.1.85>.
- Widmer, É. 1999. *Les relations fraternelles des adolescents*. Paris: Presses Universitaires de France, <https://doi.org/10.3917/puf.widme.1999.01>.
- Widmer, E. D., R. Jallinoja (eds.). 2008. *Beyond the Nuclear Family: Families in a Configurational Perspective*. Peter Lang.
- Wilson, J. G., R. J. Calsyn, J. L. Orlofsky. 1994. „Impact of Sibling Relationships on Social Support and Morale in the Elderly.“ *Journal of Gerontological Social Work* 22: 157–170, https://doi.org/10.1300/J083V22N03_10.
- Yoshimura, C. G. 2010. „The Experience and Communication of Envy among Siblings, Siblings-in-law, and Spouses.“ *Journal of Social and Personal relationships* 27 (8): 1075–1088, <https://doi.org/10.1177/0265407510382244>.
- Yoshimura, C. G. 2014. „Siblings-in-Law, Unwidened.“ Pp. 103–114 in K. Floyd, M. T. Morman (eds.). *Widening the Family Circle: New Research on Family Communication*. 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage, <https://doi.org/10.4135/9781483387956.n7>.

Když život končí...

Čím jsem starší, tím neodbytnější je otázka: Jak žít, když budoucnost je stále kratší, když konec je stále bližší? Jsou po ruce nějaké návody, vzory, zkušenosti? Ví to vůbec někdo?

Jak být starý a ovládat ars vivendi – umění žít – v době, která mládí a mladistvý vzhled postavila na piedestal! Antiage, to je přece to správné heslo dne, se kterým se setkáváme na každém kroku! Jak vědět, jak žít ve stáří – v pozdním stáří zejména –, když lidé se dožívají osmdesáti a více let v hojnějším počtu teprve v poslední době?

To, jak lidé žijí, je velké téma pro myslitele všech dob. To platí i o stáří. I u nás je v posledních letech stáří pod drobnohledem – od různých věd až po média. Zájem a poznání ale končí u těch, kterým je osmdesát. Zejména ve výzkumech se používá kategorie „80 a více“. Mě ale zajímá právě ono VÍCE.

Jsem sociolog a je mi devadesát jedna. Takže žádný div. Mám ale jedno velké štěstí – mám se koho zeptat. Patřím ke spolužákům, kteří jsme společně maturovali v roce 1947 na reálném gymnáziu. Čím jsme starší, tím častěji se scházíme, v posledních letech jedenkrát za rok. Generační tíhnutí je stále silnější. Spojují nás vzpomínky na mládí, na nádherná léta gymnaziálního života, i když se paradoxně odehrávala převážně v době nacistické okupace. Pravda, je nás už málo a každým rokem někdo ubude. Ale vždy znovu jsme šťastni, když se sejdeme, naše setkání jsou plná příjemných emocí. A je nás stále dost na to, abych nás vyzpovídala: Jak žijeme, jak zvládáme stáří, co prožíváme, co děláme, o čem přemýšlíme?

A tak, když nám bylo 86, po druhé 89, a nyní dokonce když je nám 91 let, připravila jsem řadu otázek plna zvědavosti na výsledek. První radost – všichni byli ochotni a schopni dotazníky vyplnit. Druhá, ohromná radost – co jsme o sobě řekli. Snad i Vás to zaujme.

Nejprve ale pár slov o tom, co je stáří

Mluvíme-li o stáří, o čem to vlastně mluvíme? Mnoho věcí okolo nás se mění a čas to velice rychle. A to platí i o stáří – jak o skutečnosti, tak o našich představách.

Ve filmu *Romeo a Julie na konci listopadu*, který byl natočen někdy před padesáti lety (1971) a možná, že si na něj někteří vzpomenete také díky skvělým hercům – Medřická a Hoeger –, se vdovec, šedesátník, zamiluje a chce začít nový život. A reakce rodiny: Táto, uvědom si svůj věk! Před padesáti lety byl člověk v tom věku starý, či spíše za starého považovaný. A dnes šedesátníci jsou relativně mladí lidé. To není fráze, to je skutečnost. Jsou relativně mladí v relaci k minulosti, protože žijí déle. Dnes mají před sebou většinou ještě čtvrtinu, a mají-li štěstí, pak

třetinu života. Jsou-li ještě stále úředně označováni od šedesátky za seniory (jistě proto, že v tomto věku je zatím stále možno odejít do důchodu), pak je to jistý anachronismus. Mezi seniory se počítají jak šedesátiletí, tak devadesátiletí, či dokonce století. Mezi jejich životy ale leží světelné roky! Dnešní šedesátníci jsou relativně mladí právě i v relaci k tomu, jak žijí. Podnikají, pracují, rozvádějí se, začínají nové vztahy, zakládají nové rodiny, sportují, ovládají svět nových technologií...

Nejúžasnějším dokladem změn je ale to, jak dlouho žijeme a – co nelze přehlédnout – jak se zrychluje prodlužování délky života. Stačí jen nahlédnout do demografických údajů. V polovině 18. století jsme žili v průměru 25–28 let, v polovině 19. století okolo třiceti – tedy za sto let změna minimální. Jiný vývoj je ve 20. století – na počátku žijí Češi čtyřicet a na konci už 73 let. A jak je to dnes? Ženy mohou počítat s tím, že se v průměru dožijí 81 a muži 76 let. Navíc roste počet těch, kteří se dožívají více jak 85 let. V roce 2003 se to poštěstilo 90 tisícům, v roce 2013 to bylo již 175 tisíc. Tedy za deset let téměř dvojnásobek. Tolik několik statistických údajů. Snad nás potěší.

Lidský organismus je ale již dnes nastaven tak, že by se člověk teoreticky mohl dožít až 125 let. Jistě, ve hře je mnoho činitelů. Díky stále se rozvíjející medicíně, dobrému zdravotnímu systému a rostoucímu povědomí o zdravém způsobu života je to možná naděje pro relativně blízkou budoucnost.

Objevují se ale i ohromující předpovědi pro vzdálenější, ale ne tak dalekou budoucnost. Izraelský vědec Y. N. Harari v pozoruhodné knize *Homo deus – stručné dějiny zítřka* (Voznice: Leda 2017) uvádí názory přibývajícího počtu vědců, kteří soudí, že věda má dnes „skutečně za úkol porazit smrt a nabídnout věčné mládí... Prudký rozvoj genetického inženýrství, regenerační medicíny a nanotechnologie jsou zdrojem optimistických předpovědí... nejpozději kolem roku 2050 každý se zdravým tělem a zdravým bankovním kontem smrt převezve...“ Google má výzkumné středisko na „odvrácení smrti“. Jeden z představitelů tohoto výzkumu řekl: „Na otázku, zda by se lidé už dnes mohli dožít 500 let, existuje kladná odpověď. Je to možné.“ (s. 32–33) Možná až trochu děsivá představa. Možná ne vše je uskutečnitelné. Takové předpovědi zachycují ale reálný trend – prodlužování lidského života.

Vraťme se teď k tomu hlavnímu: Jaké svědectví o životě v pozdním věku vydávají naše výzkumy, tedy to, co jsme o sobě vypověděli, když nám bylo 86, 89 a naposledy 91 let?

Jak se žije v pozdním stáří?

Hned úvodem musím říci, že to, co jsme se sami o sobě dozvěděli, bylo nejen zajímavé, ale svým způsobem objevné i pro nás. Najednou se vidíme ne jako jednotlivci, ale jako celá svěbytná skupina – a to je něco hodně jiného.

Začneme tím, co říká naše tělo a hlava (duše, mysl) – prostě jak se cítíme? Stav naší bytosti je to hlavní, co určuje naše možnosti, to, co ještě můžeme dělat,

jak můžeme žít. Hlava nám všem funguje dobře. Horší je to s fyzickou kondicí. Tělo chátrá rychleji. Všichni hluchneme, oči neslouží, zuby vypadávají. Ale to všechno je „reparabilní“ – brýle, třetí zuby, sluchadla. Překvapivě ale nejvíce a všem – v různé míře – vypovídají službu nohy. Hůl se stala pro většinu trvalým průvodcem životem. A objevili jsme význam zábradlí. Tam, kde je „klandr“, hned se nám lépe zdolávají schody. Ovšem to, že všichni máme jasnou hlavu a opakovaně to prohlašujeme, to je skvělá zpráva. Demence, Alzheimer – to jsou velcí nepřátelé stáří a nám se zatím až na jednu výjimku vyhýbají. Bohužel, teď když je nám 91 let, se situace mění, spíše postupně než dramaticky, ale přesto. S hlavou to stále jde, tělo si ale jde svou cestou. Větší únava, jsme stále pomalejší, labilnější a jeden z nás dokonce říká: „Už nic nefunguje!“

Ale žijeme a otázka je jak? Nejprve – co děláme, jakým činnostem se věnujeme? Proč právě to je zajímavé? Činnosti mají ohromnou vypovídací schopnost. Řeknou nám o našem životě až netušené věci. Zvláště v naší situaci, kdy téměř nic nemusíme, kdy máme většinu času pro sebe, kdy to, čemu se věnujeme, je do jisté míry naše volba. Omezená ovšem právě našimi dispozicemi. Napočítala jsem asi 24 činností, kterým se věnujeme. Chcete-li zjistit, zda je to hodně, nebo málo, podívejte se sami na sebe. Některé aktivity patří do života každého z nás. To nepřekvapí. Všichni v nějaké podobě a míře si stále ještě obstaráváme domácnost, uklízíme, vaříme, všichni čteme noviny, posloucháme rozhlas, díváme se na televizi, čteme knihy, po obědě si poležíme. To je naše každodennost. Pozoruhodné je, že jsme stále ještě schopni samostatného života, i když často s pomocí rodiny. Pořád jsme aktivní – někteří ještě sportují, hrají tenis, cvičí jógu, jezdí na kole, pracují na zahradě, a dokonce několik z nás jezdí stále ještě autem, a to s velkým požitkem. Jistě, neplatí to o všech, ale o mnohých. A pak jsou aktivity, které jsou zcela individuální: Dva kolegové ještě pracují na částečný úvazek – jeden přednáší zahraničním studentům na lékařské fakultě, druhý se věnuje svému životnímu tématu – klimatickým změnám – a píše do vědeckých časopisů, domácích i zahraničních. Právě teď v 91 letech skončili a budou muset – a to není maličkost – hledat, jak žít „bez práce“. Já se zabývám úvahami nad životem v pozdním věku, jedna naše spolužačka, jejíž životní profesí a láskou je hudba, nemůže žít bez koncertů, a nejde-li na koncert, každý večer se doma dívá na DVD na nějakou operu, čte knihy v angličtině a němčině, a dokonce chodí na hodiny řečtiny, další spolužák se věnuje ještě dnes skautům, vymýšlí pro ně programy, k tomu píše něco o historii svého města... Prostě náš život není jen samostatný, aktivní, ale také – a to je snad nejvzácnější – velice individualizovaný. Prostě každý si žije tak trochu po svém.

A co nás ještě udržuje při životě, nebo možná naopak je výrazem naší životaschopnosti – pečujeme o svoji kondici. Větší úspěch máme jak vidno s hlavou, s tělem je to stále horší, ale ani tady se nevzdáváme. A nejde jen o kondici. Stále nám ještě záleží na tom, jak vypadáme. Kdysi byl v televizi pořad o stáří a protagonistkou byla stará paní v šedivých teplácích, celá neupravená... Tak to není náš případ. Naopak, snažíme se ještě dobře vypadat, kadeřnice, manikúra, pedikúra,

lehké nalíčení a hezké oblečení, když jdeme mezi lidi, to vše nás ještě zajímá. A ani muži nezůstávají pozadu. Soudím podle toho, že na každém našem setkání všichni vypadali výborně.

Náš život má i své smutné stránky. Jinak to přece ani není možné. Co nás opravdu trápí – umíráme, přátelé nás opouštějí. Vtip, který mi kdysi připadal cynický – „I na svém pohřbu budu sám“ –, mi dnes tak cynický nepřipadá. Reakce je dvojitá: Smutek, že nás opouštějí blízcí lidé, s nimiž jsme prožili kus života, ale i smutek nad tím, že si musíme říci – ano, do téhle kategorie patřím! Pokud ale mezi našimi přáteli jsou i mladší lidé – a není to výjimka –, pociťujeme to jako velké bohatství. Přinášejí nám jiná témata, jiné názory, jiné pohledy na život a často i více optimismu.

Co je ale naprosto nesporné: Nejsilnějším poutem pro nás všechny je rodina. S tou trávíme hodně času a zdá se, že nejen s dětmi, ale i s vnoučaty a pravnoučaty máme dobré vztahy. Snad to zní příliš idylicky, ale naše výpovědi určitě zachycují to podstatné, nechávající stranou samozřejmé výkyvy každodennosti. V různých souvislostech vždy znovu potvrzují – rodina je alfa a omega našeho života.

Možná, aniž bychom si to uvědomovali, přispíváme k překonávání generační propasti, kterou hloubí moderní technika. Jsme generace, která vyrostla v klasické kultuře, nesené knihou, slovem, písmem, bezprostřední lidskou komunikací. Naše vnoučata, neřku-li pravnoučata vyrůstají v jiné – nikoliv horší či lepší – ale jiné kultuře, v kultuře nových informačních a komunikačních technologií. Méně čtou, méně se hýbají, více než žijou komunikaci pěstují virtuální kontakty. Rozevírají se generační nůžky, a to dvěma směry: My se těžce vyrovnáváme – často s pomocí svých vnoučat a pravnoučat – s novými technologiemi, ale na druhé straně hrozí, že oni ztrácejí kontakt s tradiční kulturou. A jsme to my – a ještě generace našich dětí –, kdo mohou pomoci. To, že se často setkáváme s našimi vnuky a pravnuky, že si rozumíme, že vidí, jak žijeme, že nám doufejme naslouchají, tak se setkává minulost s přítomností a nepozorovaně, za závojem každodennosti se udržuje kulturní kontinuita.

To vše bylo možno vyčíst z našich činností. Určitě neodpovídáme představě staroušků klímbajících u televize. A to nás může naplnit jistým, i když omezeným optimismem. Co je v šedesáti, sedmdesáti samozřejmé, v osmdesáti překvapující, je v našem věku tak trochu hodno obdivu!

Konec – přemýšlíme o něm?

Kdy jindy si uvědomovat konečnost lidského bytí, když ne teď? Nikdo na světě neví, co je smrt, ale nemůžeme o ní nepřemýšlet. A čím jsme starší, tím více to platí. Jaký bude asi můj konec? Tahle představa nás stále více zaměstnává. Na smrt myslíme – někdo častěji, někdo zřídka – nyní ale stále častěji. Ale beze strachu. Spíše jsme zvědaví, jaké to bude, nebo prostě bereme smrt, konec, jako něco

samozřejmého, co musí přijít. Jeden z výroků: „Na smrt občas myslím a jsem zvědav, jaká asi bude.“ Jediné, čeho se bojíme – umírat dlouho a v bolestech. Toho se bojí každý člověk. A je smrt v našich představách absolutní konec? Velice váháme. Někdo si je jist, že smrtí vše končí, někteří přece jen neví... Možná, že tu svou roli hraje i to, že mnozí z nás v něco věří, jen někteří jsou uvědomělí ateisté. V co věříme, není ale jednoznačné – „věřím ve vyšší sílu...“, „Boha cítím v sobě, v přírodě...“, „nevím...“, „ne Bůh stvořil člověka, ale člověk boha“ – několik našich výroků. Stejně mi ale připadá zvláštní, jak racionální, nedramatické jsou naše myšlenky o smrti, o konci. A to platí i dnes, kdy konec je zase o něco blíže.

Tomu odpovídá i několikanásobně ověřený fakt: Stále jsme hluboce zakotveni v přítomnosti, v životě, nesrovnatelně více než v myšlenkách na konec!

Ráno – jen s výjimkou dvou žen – se stále ještě probouzíme s pocitem „jsme rádi na světě“. Do jisté míry takový je i náš celkový životní postoj. Život je i dnes, nebo právě dnes dar, je to něco skvělého. Tak mnozí prožíváme každý den. Pravda, ne všichni jsou tak dobře naladěni, nicméně i ti se snaží každý den pokud možno prožít dobře. Někdy se daří, někdy ne. Jen dvěma – těm, co i rána nemají dobrou – se to ale vůbec nedaří.

A další důkaz naší ponořenosti do života. Zdaleka nežijeme jen vzpomínkami, což se u starých lidí běžně předpokládá. Ne, žijeme hlavně přítomností – teď a tady! Dokonce si ještě děláme malé nenáročné plány do budoucna – třeba jak prožijeme léto. A ještě jedna v našem věku možná překvapivá věc – nejsme tak zcela lhostejní k druhému pohlaví. Všichni muži bez výjimky se rádi ohlédnou za pěknou ženou: „Ženy se mi stále líbí... rád vzpomínám na lásku, na sex...“ A ani ženy nejsou nevšímavé. Jedna má ještě přítele, druhá říká: „Zamilování mi přetrvává a jsem za to ráda.“ Ani tuhle stránku života jsme ještě nevykázali mezi „science fiction“.

Ano, jsme silně připoutáni k životu a v tom je naše síla. Ale přece jen – jak věčný je náš prožitek blížícího se konce. Je to zvláštní. Přece každý jsme se museli setkat bezprostředně se smrtí někoho blízkého. Ta chvíle přechodu z bytí do nebytí je obestřena něčím nepochopitelným, tajemným... Možná právě proto, že jde o prožitky tak intimní, tak duši zasahující, nechťeli o nich mnozí z nás vůbec mluvit.

Ohlédnutí za životem

Jistě jsou různá období a situace, kdy se každý trochu vnímavý člověk zastaví a zamyslí nad sebou. V devadesáti se tomu snad nelze vyhnout. Když se život nachyluje, nelze se neptat: Jak jsem žil, co jsem ze svého života a se svým životem udělal? A tak jsme se zeptali i my sami sebe. A jaké je naše bilancování?

Většina je naprosto spokojena, a to bez jakýchkoliv výhrad, s tím, jak prožili život, jen několik z nás se vyjadřuje trochu kriticky. A stejně hodnotíme klíčová rozhodnutí, která na dlouhý čas či navždy nasměrovala náš život – byla dobrá.

A i zde jen několik málo z nás je ke své minulosti kritičtější. „Udělala jsem spoustu chyb z nedostatku houževnatosti a z hlouposti.“ „Některá moje rozhodnutí byla vysloveně špatná.“ A chtěli bychom na své minulosti něco měnit? Ti, kteří jsou spokojeni s tím, jak život prožili, by také nic neměnili. Jejich postoj je zcela koherentní. A totéž platí o těch z nás, kteří mají kritičtější postoj k tomu, co bylo. Ještě jedna věc je zajímavá: Kritické jsou vesměs ženy! Litujeme něčeho, co jsme v životě udělali či naopak neudělali? A opět – velká většina ničeho nelituje. „Ničeho nelituji. Lituji jen, že se blíží konec. A tak si říkám: To už je všechno? Škoda!“

Jak si vysvětlit tu neuvěřitelnou spokojenost? Jistě tu působí mnoho věcí. V první řadě – vzpomínky jsou vždy selektivní. Vybíráme, něco si ani nechceme pamatovat. Co si pamatujeme, to jsou silné zážitky, často provázené silnými emocemi. A pochopitelně, s odstupem let vidí člověk to, co zažil, podstatně jinak než ve chvíli, kdy to prožíval. Ale stejně je to podivuhodné. Vždyť jsme generace, přes kterou se „převalilo“ tolik historických událostí, řečeno současnou dikcí, jsme typická „osmičková“ generace. I naše životní dráhy a osudy byly velice různé. Člověk by řekl, že v naší generaci objektivní podmínky, v nichž jsme žili, silně ovlivní i náš pohled na vlastní život. Nezdá se. Naopak se zdá, že síla života, který jsme si my sami v daných podmínkách utvářeli, je větší než síla „velkých“ dějin. Překvapivé!

A nakonec – máme nějaké poselství? Ano! Pěstujme dobré lidské vztahy, mějme se rádi, mějme rádi své bližní a pomáhajme si. Jak řekl náš ateista – stačilo by dodržovat desatero. Ve světě, který se nám často opravdu nelíbí, pěstujme alespoň tam, kde žijeme, hřejivé enklávy, v nichž nám bude dobře.

Co říci na závěr? Snad nejen naše slova, ale hlavně náš dlouhý život může být dobrým vzkazem a poselstvím pro druhé!

Blanka Filipcová

Lukáš Linek, Ivan Petrúšek: *Sociální stát, nerovnost, politika: Postoje české veřejnosti k sociálnímu státu v letech 1996–2016*

Praha, Sociologické nakladatelství (SLON) 2020, 274 s.

Monografie Lukáše Linka a Ivana Petrúška a spoluautorky Kristíny Bašné (ta v monografii zpracovala problematiku vlivu korupce na postoje k sociálnímu státu) nabízí odpověď na otázku, jak se měnila obecná očekávání a představy obyvatel České republiky o sociálním státě od devadesátých let 20. století do roku 2016. Čtenář či čtenářka v monografii naleznou odpověď také na otázky, co si obyvatelé pod sociálním státem představují, respektive co je pro ně nezbytnou a důležitou oblastí sociálního státu, která by měla být finančně podporována. Autoři rovněž analyzují, jak se postoje k sociálnímu státu měnily v čase a jak jsou ovlivňovány například věkem, pohlavím či ekonomickým zařazením. Zkoumají, zda může být postoj k sociálnímu státu generační záležitostí, tedy jak je ovlivňován prožitím obdobných historických zkušeností. Celý soubor rozvíjejících se poznatků je pak v závěru knihy završen kapitolami zabývajícími se vlivem korupce na postoje k sociálnímu státu a vztahem postojů k sociálnímu státu a volebních preferencí.

Monografie je rozdělena do devíti kapitol (desátou kapitolou je závěr), které na sebe logicky navazují a rozvíjejí postupně jednotlivé poznatky. Ocení ji tak nejen ti, kteří se problematikou zabývají, ale také čtenáři a čtenářky, pro které se jedná o nové téma. Všechny výstupy jsou dány do širšího kontextu, a ačkoliv je mnoho stran textu věnováno popisu sběru a především následné analýze dat, neubírá to na čitelnosti a srozumitelnosti. Pro ty, které zajímá také odpověď na otázku, jaká úskalí konkrétní data a sdělení mají, bude naopak detailní popis analýzy dat vítaný – v rámci monografie jsou využívány čtyři datové soubory. Konkrétní znění dílčích otázek, stejně jako

délka a intenzita sběru dat se však (nepatrně) lišily. Autoři a autorka vysvětlují, jaké limity plynou z použití více datových souborů, osvětlují, proč k tomu v konkrétních případech přistoupili a jaký postup zvolili pro minimalizaci zkreslení, které z takto se sbíraných dat může plynout.

Důležitou informací pro interpretaci dat na straně čtenáře či čtenářky je skutečnost, že výběrová šetření, s jejichž daty autoři a autorka pracují, nepokrývají „domácnosti sociálně vyloučené v nebytovém bydlení a také mají nedostatečné pokrytí domácností s nejvyššími příjmy“. Data zároveň vycházejí z odpovědí respondentů a mohou být ovlivněna ochotou odpovídat. Měření postojů k celkové úrovni zdanění pak nezohledňuje strukturu daňového zatížení. Orientace v obecně pojatých daních je však pro respondenty obtížnější než v jednotlivých kategoriích, u nichž se mohou lépe rozhodnout, na kolik se konkrétní výše daní dotýká jejich vlastních materiálních zájmů. Co může být především pro čtenáře a čtenářky z oblasti sociální práce matoucí, je užívání pojmu sociální služby. Ten je v rámci monografie užíván v širokém významu – pod sociální služby jsou zařazeny aktivity sociálního státu, jako je „poskytování důchodů, zdravotní péče, vzdělání, podpora v nezaměstnanosti, chudobě, nemocnosti a nemožnosti apod.“.

První kapitola zasazuje zvolené téma do obecnějšího kontextu. Je v ní popsáno, co je míněno sociálním státem a jak se český sociální stát a veřejné sociální služby vyvíjely. Taktéž je zde vysvětleno, jak se v Česku vyvíjel daňový systém. Výchozí podmínkou pro rekonfiguraci sociálního státu byl sovětský model. K základním principům sovětského modelu patřilo univerzální poskytování sociálního zabezpečení, pracovní povinnost a silná regulace mezd, zároveň je autory zdůrazněno, že se jednalo o model autoritářský, nedemokratický. Po roce 1989 započala politická a hospodářská transformace. Ještě na počátku

devadesátých let 20. století byla ve vládních dokumentech zdůrazňována solidariता a snaha zachovat úroveň sociální ochrany. Při vzniku samostatné České republiky a s nástupem Václava Klause jako předsedy vlády došlo ke změně a stát měl být garantem jen minimálních životních jistot. Postupně se tedy ujímal pohled, ve kterém převládal důraz na „osobní snahu, zásluhu a odpovědnost“. Bezplatně poskytovaná zdravotní péče byla postupně doplněna o spoluúčast, což se stalo jedním z nejzásadnějších témat politické soutěže po roce 2000. Bezplatně zůstalo vzdělávání na všech stupních, a to i přesto že se pravcové strany pokoušely prosadit školné na vysokých školách. Zde autoři upozorňují, že ačkoliv by (bezplatné) vzdělávání mělo umožňovat sociální mobilitu, vykazuje český vzdělávací systém reprodukci nerovnosti, protože děti velmi často kopírují vzdělanostní dráhy rodičů. Autoři v této kapitole upozorňují také na skutečnost, kdy privatizace bytového fondu spolu s deregulací nájemného de facto vedly k tomu, že stát začal vyplácet doplatek a příspěvek na bydlení domácnostem, pro které začala být (celková) výše nájmu neuhraditelná. Kromě samotného vývoje sociálního státu v průběhu let se autoři zaměřují také na popis daňového systému, který slouží mimo jiné k financování veřejných rozpočtů, a tedy také služeb sociálního státu. Mezi zeměmi OECD patří Česko k průměru – má tedy středně vysoké zdanění. Největší podíl na daňových příjmech tvořilo v letech 1996–2016 sociální pojištění. Silným politickým tématem jsou daně z příjmu fyzických osob, které v letech 1996–2016 tvořily 4 % HDP a přibližně 11 % všech daňových příjmů. Náklady zaměstnavatelů jsou v porovnání s dalšími zeměmi EU nadprůměrně vysoké. Česká republika patří mezi několik evropských zemí, kde není tzv. progresivní zdanění – rovná daň spolu s tzv. superhrubou mzdou byly zavedeny v roce 2008. V roce 2021 došlo ke zrušení superhrubé mzdy, což již, logicky, není tématem monografie.

Pro pochopení postojů k sociálnímu státu je potřeba se také ptát, jaké faktory ovlivňují obyvatele k přijetí určitého stanoviska, čemuž se podrobněji věnuje druhá kapitola. Podpora sociálního státu a jeho politik odráží především tři individuální aspekty: *instrumentalitu*, tedy vlastní zájem, *normativitu*, tedy hodnotovou a ideologickou orientaci, a *hodnocení fungování sociálního státu*. Vlastní zájem je založen na krátkodobosti, tedy benefitech získávaných aktuálně či v krátkodobém horizontu. Zájem se liší dle pozice ve struktuře a týká se tak buď spotřeby sociálních služeb a transferů, anebo jejich financování či produkce. Produkce je dle autorů podstatným benefitem pro jedince v sociálních službách zaměstnaných či šířeji majících zaměstnání plynoucí z poskytování služeb jiným. Domnívám se, že postoj k sociálním službám na straně jedinců ve službách zaměstnaných, se však může v mnohem pojit s normativními zájmy, a tedy volbou zaměstnání také na základě (domnělé) přínosnosti, společenské užitečnosti. Hodnoty, tedy zájmy normativní, zahrnují především individuální přesvědčení a ideologická východiska. Jedinec je ovlivňován jak primární, tak sekundární socializací. V neposlední řadě je důležitým aspektem ovlivňujícím postoj k sociálnímu státu spokojenost s tím, jak sociální služby a transfery fungují, jaký je jejich skutečný dopad (a zda odpovídá očekáváním) a také jaká je míra korupce v dané zemi. Avšak neplatí, že nespokojenost vede k nižší podpoře, zatímco spokojenost k podpoře vyšší. Dopady hodnocení mohou být opačné, což ostatně odpovídá zjištěním uvedeným v dalších kapitolách. Autoři také upozorňují, že měření postojů je problematické, protože vychází z předpokladu, že všichni respondenti mají před sběrem dat již ucelené názory. Ovšem dříve proběhlé výzkumy tuto premisu vyvrátily. Dotazníková šetření umožňují některým respondentům konkrétní postoje teprve zaujmout.

Postoje k přerozdělování příjmů, kte-

rým se věnuje třetí kapitola, jsou měřeny na základě souhlasu s výrokem: „Vláda by měla mít povinnost snižovat rozdíly mezi bohatými a chudými.“ Autor kapitoly na základě analyzovaných dat zjistil, že míra souhlasu s výrokem v letech 1996 až 2016 variovala, avšak vždy se pohybovala nad 50 %. Vrcholu dosáhla v roce 2016, kdy s výrokem souhlasilo 62 % respondentů. Zajímavé je, že ačkoliv u lidí, kteří dosáhli alespoň středoškolského vzdělání bez maturity a vyššího (včetně vysokoškolského vzdělání), byl souhlas s výrokem v roce 2016 vyšší než v roce 1996, u respondentů se základním vzděláním došlo k mírnému poklesu. Co se příjmu týče, nejvíce přerozdělování podporují ti, kteří sami z transferů a sociálních služeb těží, tedy důchodci (v publikaci jsou do této kategorie řazeni starobní i invalidní důchodci) a nezaměstnaní. S tím souvisí, že míra podpory přerozdělování roste také s věkem respondentů, přičemž věk hraje důležitější roli než generační příslušnost. V závěru autor kapitoly uvádí, že relativně nízká příjmová nerovnost, přinejmenším jedna z nejnižších v rámci Evropské unie, je způsobena především efektivním systémem zdanění a transferů. Zde je však na místě znovu připomenout, že informace o příjmové nerovnosti vycházejí z výběrového dotazníkového šetření, které nezahrnuje „domácnosti sociálně vyloučené v nebytovém bydlení“.

Čtvrtá kapitola se věnuje postoji k daňovému systému a také postoji participantů k tzv. progresivnímu zdanění. To je považováno za jeden z důležitých nástrojů snižování příjmové nerovnosti. Ve všech sledovaných letech (1996, 2006, 2016) se více než polovina respondentů vyslovila pro progresivní zdanění. Skupina respondentů, která progresivní zdanění podporovala, se zároveň domnívala, že daně lidí s vysokými příjmy jsou nízké či průměrné, zatímco daně lidí s nízkými příjmy jsou vysoké. Respondenti, kteří nesouhlasili s progresivním zdaněním, se nejčastěji domní-

vali, že zdanění všech lidí bez ohledu na výši příjmu je vysoké. Podpora progresivního zdanění koreluje také s celkovou mírou zdanění. Pokud bylo celkové zdanění vnímáno jako vysoké, byla podpora progresivního zdanění u respondentů podprůměrná. V ekonomicky slabších obdobích jsou respondenti více přístupní představě celkového zvyšování daní, což, jak autor připomíná, je v rozporu s modely keynesiánské tradice. Podpora progresivního zdanění, stejně jako podpora přerozdělování příjmů mírně rostou s věkem. Ačkoliv vzdělání má na podporu progresivního (i míru celkového) zdanění značný vliv, výše příjmu už takovou roli nehraje. I v této kapitole se potvrdilo, že podnikatelé obecně mají nejnižší motivaci k přerozdělování příjmů ve společnosti, stejně jako k zavedení progresivního zdanění. Za zajímavé zjištění hodné hlubší analýzy považuji vztah mezi politickou důvěrou a podporou progresivního zdanění. Z analyzovaných dat vyplývá, že s rostoucí politickou důvěrou klesá podpora progresivního zdanění a vyššího celkového daňového zatížení a naopak. Tento vztah může doplnit zjištění ze šesté kapitoly, dle kterého vede vyšší nespokojenost s činností vlády v konkrétní oblasti k podpoře zvýšení výdajů. Největší vztah má toto zjištění u kategorie výdajů na důchody, nejmenší pak u výdajů na péči o nezaměstnané. Zde autor šesté kapitoly uvádí, že důvodem může být domnělá spornost přínosu podpory nezaměstnaných.

Pátá kapitola logicky navazuje na zjištění z předchozích kapitol a dále je rozvíjí. Konkrétně se zabývá postoji k rozsahu sociálního státu. Na začátku autor kapitoly uvádí, že služby je možné rozlišit dle toho, zda jsou univerzální, tedy dostupné všem bez ohledu na další kritéria (nejčastěji výši příjmu a majetku), anebo selektivní, a tedy dostupné jen na základě splnění konkrétních podmínek. Mezi univerzální služby v České republice patří veřejné zdravotnictví, mezi selektivní například dávky státní

sociální podpory. Dle autora přitom panuje předpoklad, že selektivní služby jsou méně podporovány těmi, na koho necílí – jinak řečeno jsou více podporovány nízkopříjmovými skupinami obyvatelstva a méně střední třídou. Opět bych si zde dovolila malou odbočku k tomu, na co by podle mě bylo potřebné se dále zaměřit – a sice zda se podpora liší také v kontextu sociální mobility a různých příjmových zkušeností v čase. Obecně podpora sociálního státu od devadesátých let výrazně neoslabila. Při bližším pohledu na konkrétnější výstupy je zřejmé, že nejnížší podporu má dlouhodobě kategorie „odpovědnost státu za nezaměstnané“. Zároveň došlo k poklesu počtu těch respondentů, kteří souhlasí s odpovědností státu za podporu vysokoškolských studentů a odpovědností státu za bydlení. Klesající souhlas s podporou vysokoškolských studentů z chudších rodin může být dle autora dán rozmachem vysokých škol soukromých, které mívají pověst těch, na nichž je kvalita a požadavky na studenty a studentky nižší. Zde se však domnívám, že je potřeba daný argument podrobit hlubší analýze, protože je potřeba počítat s tím, že soukromé vysoké školy požadují školné, které může být pro studenty/studentky z nízkopříjmových domácností další překážkou, a tudíž počet takovýchto studentů/studentek na soukromých školách bude omezený. Zároveň je podle mě otázkou, na kolik může klesající ochota podporovat studium na vysokých školách souviset se skutečností, že sociální mobilita je v České republice poměrně nízká. A zároveň je zde dlouhodobý apel na učení se řemeslu, které (domněle) nabízí větší uplatnění na trhu práce, a tudíž také finanční zajištění. Dlouhodobě nejvyšší podporu má poskytování zdravotní péče a zabezpečení slušné životní úrovně starým lidem, což jsou služby de facto univerzální. Podpora rozsahu sociálního státu pak velmi souvisí s tím, jakým způsobem jedinec získává příjem, přičemž u zaměstnanců a podnikatelů je vztah k rozsahu so-

ciálního státu závislý také na vzdělání a vyšší příjmu. Tyto dvě kategorie přitom u starobních a invalidních důchodců, nezaměstnaných, studentů či jedinců v domácnosti postoje k rozsahu státu téměř neovlivňují.

Následující, šestá kapitola se věnuje postojům k veřejnému financování služeb sociálního státu. Kapitola doplňuje zjištění z předchozích kapitol, především kapitoly páté, o další důležitý rozměr. Samotná podpora sociálního státu by měla jít ruku v ruce s ochotou financovat poskytované služby. Autor kapitoly v textu potvrzuje, že postoj k výdajům do značné míry souzní s postoji k odpovědnosti státu za konkrétní oblasti. Více jak 70 % respondentů si dlouhodobě přeje navýšení výdajů na zdravotnictví, ale zvyšuje se také počet těch, kterým výdaje přijdou přiměřené. V čase došlo k mírnému nárůstu respondentů, kteří by zvýšili výdaje na důchody. Naopak klesl počet respondentů, kteří by zvýšili výdaje na vzdělávání. Nejvíce by respondenti naopak snížili výdaje na podporu nezaměstnaných, přičemž tento trend je v podstatě neměnný. Podpora výdajů tak dle autora kapitoly odpovídá logice vlastního zájmu a odráží především socioekonomický status.

Sedmou kapitolu zpracovala Kristýna Bašná. Tématem kapitoly je vztah mezi vnímáním korupce, zkušeností s korupcí a postojem k sociálnímu státu. Také tato kapitola začíná stručným teoretickým úvodem, ve kterém jsou zmíněny již vzniklé, většinou zahraniční studie. Autorka se nejprve zaměřuje na to, jak respondenti vnímají míru korupce v České republice, a to bez ohledu na vlastní zkušenost. Obyvatelé Česka se většinou domnívají, že korupce je velký existující problém, který je potřeba řešit. Veřejné mínění o míře korupce se však v průběhu času zlepšuje. Jak autorka upozorňuje, důležité je srovnání se zkušeností s korupcí/úplatkem, která je nižší než korupce předpokládaná. Vztah mezi korupcí a podporou sociálního státu má dvojí rovinu – respondenti, kteří se domnívají, že

korupce je více rozšířena, většinou podporují sociální stát. Avšak vlastní zkušenost s úplatkářstvím či korupcí vede naopak k nižší podpoře sociálního státu, zároveň však k vyšší podpoře zvyšování daní.

Poslední dvě kapitoly, před samotným závěrem, se týkají levopravé orientace voličů/respondentů a jejich postoje k sociálnímu státu a volbě strany. Cílem osmé kapitoly je rozdělit pozice českých stran na levopravé ose a následně zjistit, jak jsou voliči schopni zařadit sebe samé a konkrétní strany. Autor kapitoly zároveň předpokládá, že skutečnost, že nové politické strany, jako Věci veřejné, ANO či Úsvit/SPD, na levopravé rozdělení kladou minimální důraz, vede také k nižší schopnosti voličů samých se na levopravé ose zařadit. Rozdělení stran na levopravé ose dle volebních programů poukazuje na největší obtíže, které ve společnosti mohou panovat při vlastním zařazení. V roce 2017 byli například Piráti o něco blíže středu než ANO a SPD, avšak všechny tři strany se pohybovaly na levé straně škály. Tomio Okamura se se stranou SPD posunul v roce 2017 blíže k levé straně, ačkoliv se stranou Úsvit byl ještě v roce 2013 výrazně pravicový. To dle autora kapitoly odpovídá zjištěním z jiných výzkumů a odborné literatury o tom, že hodnoty neodrážejí v první řadě pozici strany, ale spíše poptávku voličů, kterou chce strana naplnit, aby mohla ve volbách uspět. Autor dále uvádí, že do roku 2002 nebylo pro voliče obtížné se na levopravé škále zařadit. Poté to však začalo být komplikovanější. Dlouhodobě převažuje počet lidí, kteří se řadí na střed škály. Voliči SPD a ANO se však na levopravé ose staví o trochu více doleva než voliči Pirátů. Napříč škálou si pak 89 % voličů a více přeje zachovat rozsah univerzálních služeb. Nejvíce se názory liší u redistribuce, kterou preferují především levicovní voliči. Celkově však podpora sociálního státu jen málo souvisí s levopravou orientací voličů. Pro čtenáře jsou dle mého velmi přínosné grafy zachycující postoje k sociálnímu státu, levopravou

orientaci a volbu strany, a to postupně v letech 1996, 2006 a 2016. Zároveň se z těchto grafů příliš nedozvíme o aktuálnějších trendech, respektive vývoji či míře podpory tzv. nových stran, jako SPD, ANO či Piráti. To je v kontextu analyzovaných dat logické. A nabízí to tak spíše pole pro další, návazný výzkum. V závěru deváté kapitoly autor shrnuje, že levopravá orientace neodráží jen postoje k sociálnímu státu, ale také další faktory. Zároveň dodává, že voliči jsou do značné míry ovlivňováni tím, jak jim jsou jednotlivými stranami témata sociálního státu předkládána. Dovolím si pak doplnit, že minulá léta nám ukázala, že nemalou roli hrají také další témata, která souvisejí s širší každodenností a názorovou orientací – například migrace a v posledních měsících přístup k řešení pandemie.

Kniha je nejen souborem odpovědí na položené otázky, na mnoha místech je také návodem, jak výzkumy vedoucí k podání odpovědí dělat, nabízí jasnou kuchařku, postupy a jejich zhodnocení. To se však někdy opakuje, což je nutné pro pochopení konkrétního tématu, avšak pro čtenáře, který chce vědět především pointu – tedy odpovědi na položené otázky –, to může být náročné. Na druhou stranu se díky tomu jednotlivé kapitoly dají číst v podstatě separovaně. Přínosem takového postupu je také jasné seznámení čtenáře s limity při interpretaci jednotlivých výstupů.

Kniha je přínosným čtením pro všechny, kdo se ptají, jak politicko-ekonomické změny ve společnosti ovlivňují volební preference a postoje k sociálnímu státu. To je praktický přínos monografie, a to nejenom v podobě konkrétních výstupů, ale také upozorněním na to, kde data chybějí a kde mohou odborníci věnující se dané problematice vycházet spíše z hypotéz, které by bylo vhodné blíže prozkoumat.

Výtkou z mé strany jsou snad jen chybějící zdroje dílčích sdělení. Jde například o tvrzení na s. 61, dle kterého „lidé s vyššími příjmy ve větší míře zastávají princip zásluhovosti a individuální odpovědnosti

za vlastní život, zatímco lidé, kterým se v životě tolik nedaří, zdůrazňují spíše solidaritu či rovnost“. Není zde mým úkolem, abych dané sdělení potvrzovala či vyvracela, domnívám se ovšem, že v odborné literatuře by si zasloužilo uvedení zdroje.

Blanka Kissová
Univerzita Palackého v Olomouci

Torbjörn Bildtgård, Peter Öberg:
Intimacy and Ageing: New Relationships in Later Life
Bristol, Policy Press 2017, 212 s.

Intimní vztahy seniorů byly dlouhou dobu opomíjeným tématem nejen v sociálněvědním prostředí. Studie partnerského chování se zaměřovaly téměř výhradně na jedince reprodukčního věku, chyběly koncepty k popisu alternativních vztahových forem a starší ročníky tak byly obvykle šetřeny jen ve spojitosti s fenoménem vdovství, jež byly přisuzovány pocity osamělosti a negativní konotace. Ačkoliv se badatelská pozornost za posledních dvacet let na sféru intimity a sexuality seniorů obrací stále častěji, stereotypy připisující stáří fyzický úpadek a pokles zájmu o intimní záležitosti nadále vytvářejí informační mezeře v existujícím poznání. Švédští autoři Torbjörn Bildtgård a Peter Öberg v knize *Intimacy and Ageing: New Relationships in Later Life* chtějí výše zmiňovaným předpokladem čelit a – jak prozrazuje název monografie – studují právě intimní vztahy vznikající ve vyšším věku, které na ploše dvanácti kapitol zevrubně popisují a analyzují z mikro- i makrosociologických perspektiv. Zkoumají postoje, názory a osobní zkušenosti samotných seniorů, neopomíjejí však odkrývat ani proměnu strukturálních podmínek, které zásadní měrou umožnily vznik fenoménu nových partnerství ve vyšším věku, vlivy konkrétních strukturálních transformací na individuální prožitky či zkušenosti seniorů s novými vztahy i dů-

sledky, které mohou z daných partnerství vyplývat pro seniory, jejich rodiny či širší sociální sítě.

Závěry knihy jsou založeny na trojím typu dat. Prvním z nich je velké množství mezinárodních výzkumů publikovaných v angličtině, které autoři dále srovnávají s vlastními zjištěními, opřenými výhradně o data ze švédského prostředí. Ty autoři důkladně popisují v metodologické příloze, uvedené na úplném konci knihy. Zde se tak lze dozvědět, že jsou předkládané výsledky podloženy hned dvěma gerontologickými studiemi, realizovanými mezi lety 2010–2011 a 2013. První z projektů – kvalitativní interview – shrnuje data od 28 participantů/participantek ve věku 60–90 let, kteří navázali intimní heterosexuální vztah po dosažení šedesáti let či aktivně nového partnera hledají. Druhé, kvantitativní dotazníkové šetření je založeno na celostátním švédském survey, jehož cílem bylo nejen zjistit, do jaké míry jsou výsledky předešlého, kvalitativního interview reprezentativní pro danou populaci, ale také získat informace od jedinců žijících v dlouhotrvajícím partnerství a naopak těch, kteří jsou sami a nemají zájem o navázání nového vztahu. Především tato původní švédská data tak skýtají cenné informace, které jsou v knize prezentovány přesvědčivou a velice přehlednou formou.

Nejen to autoři dokazují již v úvodní kapitole, kde trefně ilustrují hlavní myšlenky knihy na příběhu kohabitujícího páru – švédských sedmdesátníků Caroline a Carla, přičemž tímto způsobem pozvolna představují základní témata a teoretické rámce, které budou čtenáře provázet po celý zbytek knihy. Nastihují tak nejen pestrost a komplexnost partnerských historií seniorů dnešního západního světa, ale i to, jak a proč se zcela zásadními způsoby zkušenosti současných generací starších odlišují od postojů a prožitků jejich předchůdců.

K možnosti seberealizace jedinců prostřednictvím intimních vztahů ve stáří nepochybnitelnou měrou přispěla reorgani-

zace strukturálních podmínek v kontextu pozdní modernity. Právě těmto změnám je proto věnována první část knihy (konkrétně druhá až čtvrtá kapitola). Představena jsou teoretická i empirická východiska, která přehledně shrnují obvyklé koncepty – proměnu trajektorie životního běhu a vytvoření období třetího věku, transformaci intimity, přechod od kultury manželství ke kultuře rozvodů a související postupné nahrazení tzv. společnosti vdov společností rozvedených i všeprostupující emancipaci žen, individualizaci a konzumerizaci. Autoři současně zdůrazňují, že ačkoliv lze dané strukturální proměny vysledovat ve většině zemí Západu, nelze přehlížet vliv historických a kulturně specifických podmínek na zkušenosti zkoumaných jedinců. Předkládané teorie navíc občasné příhodně rozvíjejí. Kupříkladu v souvislosti s popisem Giddensova čistého vztahu poukazují na skutečnost, že jsou senioři jeho ideálním prototypem, neboť jsou – na rozdíl od párů reprodukčního věku – oproštěni od vnějších pout (v podobě neplnoletých dětí či vzájemné finanční závislosti), díky čemuž tak lépe dostávají představě moderního – rovnostářského vztahu, v němž partneři setrvávají pouze pro vztah samotný a pozitivita z něj vyplývající a naopak z něj mohou kdykoliv odejít, pokud přestane být funkční. Vyvrací se tak stereotyp seniorů jakožto zastánců tradičního vztahového uspořádání (symbolizovaného jediným životním partnerstvím – manželstvím, končícím úmrtím jednoho z choťů a následným vdovstvím přeživší/přeživšího), přičemž je poukázáno na skutečnost, že senioři jsou naopak aktivními účastníky probíhajících transformací.

Jakým způsobem se dříve uvedené společenské změny odrážejí v nově vznikajících vztazích jedinců vyššího věku, osvětluje kapitoly pět až sedm. Zde již autoři vycházejí primárně z vlastních dat a poodhávají tak konkrétní zkušenosti a názory současných generací švédských seniorů. Výzkum individuálních životních biografii

poukazuje na již zmiňovanou komplexnost a heterogenitu partnerských historií daných jedinců, přičemž opět potvrzuje, jak významnou roli hrají předchozí vztahové zkušenosti při případném navazování nových vztahů ve vyšším věku. Autoři se současně zaměřují i na postoje seniorů vzhledem k různým formám vztahových uspořádání (LAT neboli living-apart-together, kohabitate, manželství), přičemž akcentují vliv genderu (nejen) na preferované způsoby soužití – jelikož byla první manželství seniorů často tradičního charakteru, ženy obvykle kriticky reflektují svoji dřívější pečovatelskou roli a upřednostňují proto LAT ve snaze uchovat si vlastní autonomii; pro muže může být naopak obtížné postarat se sami o sebe, protože jsou více motivováni ke kohabitaci. Historii vývoje vztahů autoři popisují jako dynamický proces, jehož podstatnou součástí je neustálé vyjednávání zainteresovaných partnerů o podobě vztahu. Ukazuje se, že palčivým předmětem smlouvání bývá právě otázka sestěhování se, ve které se současně starší páry podstatně odlišují od těch mladších. Zatímco jsou páry reprodukčního věku strukturálními podmínkami podněcovány ke kohabitaci a následnému zakládání rodiny, starší páry jsou naopak od podobných normativních tlaků oproštěny a mohou svobodně prozkoumávat alternativní vztahové konstelace.

Důsledkům, které vyplývají z nově založených vztahů pro sociální sítě zainteresovaných jedinců či pro poskytovatele sociálních služeb, jsou věnovány kapitoly osm a devět. Diskutována je především role partnera jakožto nového primárního „společníka“ a zdroje emoční a praktické podpory, a tudíž i jeho úloha při zvýšení míry autonomie a nezávislosti seniora na jeho (již dospělých) dětech, jež tak přestávají být hlavními zprostředkovateli výpomoci. Zdůrazňován je i pozitivní vliv vztahu na well-being seniorů či procesy vyjednávání míry integrace partnera do stávající rodiny a širšího okolí. Zatímco některé do-

savadní výzkumy poukazovaly na skutečnost, že dospělé děti mohou svým rodičům (např. z obavy o ztrátu dědictví či náboženského přesvědčení) bránit v zakládání partnerských vztahů, švédská data mluví o opaku – tedy že děti své rodiče při navazování nových známostí mnohdy aktivně podporují a pomáhají jim kupříkladu založit i profily na internetových seznamkách. Autoři jsou si však vědomi, že v tradičnějších zemích kladoucích větší důraz na rodinnou morálku může být situace poněkud odlišná.

Je třeba vyzdvihnout, že ačkoliv současné výzkumy věnované párům starších ročníků obvykle cílí primárně na oblast sexuality, pročež intimita zůstává poněkud stranou badatelského zájmu, autoři v knize danou praxi opouští. Upozorňují, že je sexuální složka podstatnou součástí intimních vztahů, věnují jí však jen jednu samostatnou kapitolu. Zde zjišťují, jakým způsobem se proměnily sexuální normy v průběhu života respondentů, jak daní jedinci uváděné změny zakoušeli a jakou roli a význam pro ně sexualita má v partnerských vztazích v současnosti. Předkládané příběhy reflektují nejen liberalizaci v oblasti sexuálních norem, jež byla zásadní především pro ženy a možnosti jejich seberealizace, ale poukazují i na přetrvávající přesvědčení respondentů o důležitosti lásky a monogamie v nově vznikajících vztazích.

V knize je opakovaně zdůrazňován aspekt časového paradoxu, který spočívá v dostatku volného času, který seniorům oproštěným od zaměstnání přísluší, avšak omezeného množství času zbývajících, spojeného s vědomím blížícího se konce života. Vlivu specifické existenciální struktury na vznik a rozvoj vztahů ve stáří, které tak mohou být pocíťovány jako mnohem křehčí i naléhavější, je proto věnována předposlední kapitola. Kniha je následně zakončena závěrečnou „diskusí“, jež však bohužel pouze shrnuje klíčová témata a závěry autorů, a tudíž nijak zásadně nepřispívá k rozvoji a podněcování další debaty o výsledcích předkládaného výzkumu. Au-

toři zde důkladněji projednávají pouze specifické kulturní podmínky studie, respektive švédského prostředí, jež je typické rozvinutým sociálním systémem, který podněcuje výrazný individualismus a osobní autonomii svých občanů, a tudíž i tamější vysokou mírou rozvodovosti a pozitivním přístupem k navazování vztahů v pozdějším věku. Švédsko je popisováno jako extrémní případ a pomyslný předvoj budoucího historického vývoje, pročež je současně označováno za výzkumnou laboratoř, na níž lze vysledovat budoucí globální změny v oblasti partnerských vztahů (nejen) biologicky starších ročníků. Ačkoliv je nastíněna i možnost druhá, tj. že se naopak situace ve Švédsku vlivem globalizace připodobní ostatním západním zemím, z textu je na první pohled patrné, že autoři upřednostňují spíše první variantu. Jakkoliv se však kniha snaží poukazovat na všudypřítomné strukturální změny a jejich vliv na partnerské chování starších generací, zůstává otázkou, do jaké míry jsou její závěry a futuristická očekávání aplikovatelné například na postsocialistické státy včetně České republiky.

Podstatný nedostatek knihy vyvěrá ze skutečnosti, že se autorům nepodařilo oslovit žádné informanty, kteří by se identifikovali jako homosexuální či bisexuální. Výsledky studie jsou tak omezeny pouze na heterosexuálně orientované seniory, respektive genderově smíšené páry, což zároveň značně ubírá na komplexnosti a úplnosti. Současně je nutné vytknout, že zkoumaný vzorek respondentů pochází převážně z městské střední a vyšší třídy, přičemž lze předpokládat, že v zásadě oplývá dobrým fyzickým zdravím. V kontextu výzkumu, který potvrzuje, že finanční zajištění či třídní původ jedince jsou podstatnými prekurzory životního standardu seniorů, a tudíž i možností realizace aktivního způsobu života a navazování nových vztahů, představuje podprezentovanost méně zaopatřených tříd zásadní handicap knihy. Nutno vytknout i přehlížení aspektů tranzice z třetího do čtvrtého věku či specifík oné

poslední životní fáze v souvislosti s intimními prožitky jedinců. Autoři sice zkoumají respondenty nad věkovou hranicí šedesátí let, vlivu postupující křehkosti a úpadku zdraví však věnují nedostačující pozornost. Naznačují sice nutnost vnímání časové perspektivy a postoje jedinců k postupujícímu stárání a s ním spojené eventuální nemohoucnosti, na druhou stranu se však tématem nijak blíže nezaobírají. Monografie tak poněkud nereflektovaně reprodukuje apel a normativní očekávání spojené s aktivním stárnutím a nutností partnerské seberealizace, jež však zdaleka není obecně přístupná pro všechny skupiny seniorů, protože ještě dále ostrakizuje ty méně (ať již zdravotně či finančně) obdařené z nich.

Je však třeba vzít v potaz, že bylo jedním z cílů autorů vzdorovat negativnímu stereotypu stárání jakožto období úpadku a ztráty a naopak představit seniory jako avantgardu, aktivně se účastnící transformace a liberalizace probíhající nejen v oblasti intimní sféry. Z daného pohledu je tedy nutné uznat, že se jimi stanovený záměr podařilo naplnit s jistotou a grácií. Anglicky mluvícímu publiku se díky tomu dostává do rukou čtivá kniha, která srozumitelnou a přehlednou formou poskytuje poměrně komplexní vhled do projednávané problematiky. Lze ji doporučit nejen dobře obeznámeným badatelům, ale i širokému okruhu začínajících výzkumníků či studentů, kteří se s předmětem intimity ve spojitosti s vyšším věkem setkávají poprvé.

Andrea Bělehradová

Dušan Janák: *Klasická sociologie ve střední Evropě: Mezi centrem a periferií*
Praha, Sociologické nakladatelství (SLON)
2018, 378 s.

Když byl profesor Ilja Šrubař v nedávném rozhovoru dotázán, které z českých sociologů a socioložek lze podle jeho soudu považovat za světové, uvedl: „Jestliže se světovost projevuje tím, že sociologické myšle-

ní a jeho výsledky významně ovlivňují způsob, jakým se společnost sama vnímá a jak aktéři jednají, pak mne napadá pouze T. G. Masaryk.“ Skutečně se zdá, že středo-evropské sociologie posledního století nezanechaly v současném globálním obrazu naší disciplíny nijak závažné stopy. Nahlédneme-li dnes do předních světových sociologických časopisů, jen zřídka se setkáme s texty autorek a autorů, jež by bylo možno označit jako středo-evropské. Můžeme tedy vůbec hovořit o specifické formě *středo-evropské* sociologie, nebo jde spíše o univerzální (tzn. zejména anglosaskou) sociologii, provozovanou jen „shodou okolností“ právě ve střední Evropě? Jak se tu naše disciplína etablovala a rozvíjela ve svých počátcích? A v čem tehdy spočívaly hlavní rozdíly či podobnosti mezi různými středo-evropskými oblastmi? Právě tyto otázky – spolu s řadou dalších – usiluje zodpovědět recenzovaná kniha Dušana Janáka.

Skládá se ze čtyř objemných kapitol, které doplňuje rozsáhlé úvodní slovo a stručnější závěrečné shrnutí. Zaměřuje se na „počátky“ sociologie ve střední Evropě, které autor ohraničuje jako asi čtyřicetileté období od počátku 20. století do vypuknutí druhé světové války. Sociologii vymezuje způsobem etiketizačním („všechno, co se za [ni] prohlašuje, nebo to, co za [ni] prohlašují ostatní“, s. 12). Uvádí, že v knize jsou pojednány tři základní oblasti: nejprve je předmětem zájmu proces institucionální sociologie z faktografického či historiografického hlediska, následně se autor obrací k rozboru sociologického diskurzu prostřednictvím obsahové analýzy vybraných sociologických časopisů a posléze se soustřeďuje na oblast sociologické teorie, konkrétněji pak obecné sociologické teorie, která je identifikována jako „nejperspektivnější“ pro „využití klasické sociologie v soudobém výzkumu“ (s. 16). Zbývající stránky úvodu Janák věnuje vymezení střední Evropy, institucionální a diskurzivní podobě vědy, vědeckému univerzalizmu a partikularismu, vztahu mezi centrem

a periferií, jakož i pojednání o významu a roli „klasiků“ v soudobé sociologii.

V první (zhruba padesátistránkové) kapitole se Janák zaměřuje na srovnání vývoje čtyř typů institucí: vysokých škol, výzkumných ústavů, učených společností či spolků a publikačních platforem (časopisů) na území meziválečného Polska, Československa, Maďarska, Rakouska, jakož i Rumunska a Jugoslávie. Význam této kapitoly v širším kontextu spočívá především v syntéze a komparaci obdivuhodné šíře zejména sekundárních pramenů. Jedním z jejích ústředních zjištění je „poznatek o důležitosti politických struktur národních států pro institucionalizaci sociologie“ (s. 89); přičemž autor zároveň odmítá mýtus o tom, že sociologie nutně prosperuje v demokratických režimech a trpí v autoritativním politickém uspořádání. Pozoruhodný je Janákov závěr, že „pro institucionální rozvoj oboru je politická konstelace důležitější než intelektuální mistrovství jeho představitelů“ (s. 89). Na druhou stranu lze však rozdíly mezi zdařilou institucionalizací shora (Československo a Polsko) a obtížnou institucionalizací zdola (Rakousko a Maďarsko) podle autora vysvětlit s ohledem na roli intelektuálů v politice – tedy tím, že příznivci, či dokonce propONENTI sociologie se „stali v rámci budování národního státu v Polsku a Československu přirozenou součástí nových politických elit“ (s. 94), což v jiných zemích platilo o dost méně. Jen na okraj zde ještě poznamenám, že tato kapitola se tematicky a někdy i formulačně překrývá se starší publikací Janáka a kolektivu z roku 2014 (*Počátky sociologie ve střední Evropě: Studie k formování sociologie jako vědy v Polsku, českých zemích, na Slovensku a v Maďarsku*, Sociologické nakladatelství /SLON/). Její poznatky nicméně prohlubuje a zasazuje do širšího kontextu.

Druhá kapitola, rozsahem podobná první, navazuje na pasáže věnované institucionalizaci sociologických časopisů ve střední Evropě, přesouvá se tedy k analýze

vědeckého diskurzu prostřednictvím metod, jež Janák (s dalšími) již aplikovali a ověřili v řadě dřívějších studií. Jedná se ovšem o „první systematické komparativní zpracování obsahu zkoumaných periodik“ (s. 97), které je založeno na obsahové analýze 3 492 textů (z toho 64 % českých, 21,9 % maďarských a 13,4 % polských). Zaměřuje se přitom na (1) formální strukturu časopisů, (2) autorskou obec přispěvatelů a (3) tematickou strukturu časopisů, přičemž o časopisech lze podle autorova názoru „uvažovat jako o vzorku sociologického diskurzu konstruovaném záměrným způsobem“ (s. 101). Prostřednictvím kvantifikujících postupů a tematických center autor identifikuje tři klíčové oblasti všech národních sociologických diskurzů: venkov, národ a hospodářskou krizi, jejichž podrobnému rozboru a srovnání se věnuje ve zbytku kapitoly. Výjimečné postavení měla ve střední Evropě první polovina 20. století podle Janáka česká *Sociologická revue*. Potvrzuje také, že česká sociologie v meziválečném období byla navázána spíše na francouzské inspirace, zatímco polská sociologie se orientovala na americké vzory; maďarská sociologie se oproti tomu (vzhledem k politickému a institucionálnímu kontextu) zaměřovala ponejvíce na konkrétní empirická témata. I analýza diskurzu stvrzuje pojetí středoevropské „sociologické poloperiferie ... kombinující západoevropské modely s vlastními intelektuálními zdroji“, přičemž ovšem existuje zřetelná různost „na úrovni odlišnosti národních sociologických tradic“ (s. 149).

Od třetí kapitoly se pozornost autora obrací k sociologické teorii; text knihy se tak stává oproti prvním dvěma kapitolám výrazně méně dějepisným a faktograficky popisným ve prospěch konceptuální analýtičnosti a snahy o nadčasový teoretický přesah. Tato kapitola je se svými sto stranami nejrozsáhlejší a Janák se zde hlásí k širšímu pojetí sociální teorie spíše než k úzce pojaté sociologické teorii. Předkládá typologii, která rozlišuje čtyři hlavní

oblasti podle jejich abstrakce či konkrétnosti a orientace mimo obor či dovnitř oboru. Spíše abstraktní a orientovaná mimo obor je *metateorie*, spíše abstraktní a orientovaná dovnitř oboru je *obecná sociologická teorie*, dovnitř orientovaná je též *konkrétní sociologická teorie* a konečně konkrétností a orientací vně oboru se vyznačuje *sociologický žurnalismus*. Těmto oblastem se dále autor věnuje velice detailně – zaměříme se zde jen na několik vybraných aspektů. Obecná sociologická teorie v klasické sociologii střední Evropy je uchopena prostřednictvím protikladu mezi funkcionalismem a kulturalismem, potažmo pozitivismem a anitpozitivismem, které „reprezentují nejen dva úhly pohledu na sociální dění, ale ... rovněž dva protilehlé konceptuální póly“ (s. 162). Jak Janák zdůrazňuje, „středoevropští teoretikové se ... pokoušeli uvedené napětí překonat“, z čehož „se zrodily některé netriviální příspěvky k sociologickému poznání“ (s. 164). V rámci funkcionalismu Janák pojednává o I. A. Bláhovi, J. L. Fischerovi, B. Malinowském a F. Znanieckém, který se objevuje i dále v pasáži věnované kulturalismu vedle E. Chalupného a K. Mannheima. V rámci konkrétní sociologické teorie (i v návaznosti na analýzu časopisů provedenou dříve) vyznačuje autor jako ústřední téma „národnostní problematiku“, která byla významným motivem politického dění, a proto „rezonovala téměř v každém národním sociologickém diskursu“ (s. 207). Zajímavé je Janákovo interpretační využití Gellnerova tzv. *habsburského dilematu*, které zachycuje „napětí mezi individualistickou a organicistickou vizí transponovanou z oblasti teorie poznání do politiky“ (s. 222). Sociologický žurnalismus, který je vlastně určitou formou veřejné sociologie, je podle Janáka podobou sociologické činnosti, která má nejmenší potenciál aktualizace a svým důrazem na konkrétní empirické dění velmi rychle zastarává. Adresování sociologických poznatků širší veřejnosti je mnohdy spojeno se společenským aktivismem (např. v pří-

padě maďarské a rumunské sociografie); sociologický žurnalismus je rovněž „jedním z významných kořenů klasické slovenské sociologie“ (s. 241; typicky v díle A. Štefánka). Závěrem kapitoly autor extrahuje tři faktory „středoevropskosti“ sociologické teorie: (1) vnější zdroje významných myšlenkových tradic, (2) vnitřní zdroje specifík národních společností, (3) individuální biografické zvláštnosti. Tyto faktory mají v úhrnu podstatný vliv na rozvoj disciplíny v jednotlivých středoevropských zemích: „[z]atímco sociologie byla v meziválečném Československu tak trochu módní obor, z Maďarska její nejvýznamnější proponenti emigrovali“ (s. 258).

Čtvrtá a poslední kapitola knihy představuje na zhruba čtyřiceti stranách Janákovův pokus o formulaci vlastního příspěvku k obecné sociologické teorii, stojící „na ramenou obrů“. Nutno poznamenat, že jde o pokus předběžný a prvotní – sám autor ostatně skromně přiznává, že „návrh základního rámce obecné sociologické teorie ... je skutečně návrhem“, přičemž „řada otázek by zasluhovala detailnější rozpracování“ (s. 316). Janák v době od vydání knihy podniká kroky k naplnění těchto příslibů – na konci roku 2020 kupříkladu vyšla jeho stať „Kritický realismus Revisited: Příspěvek k sociologické teorii subjektivity“ (*Sociální studia*, 2020, 17 (SPEC): 69–88), která rozvíjí témata již dříve prozkoumaná a načrtnutá ve čtvrté kapitole recenzované knihy. Ve svém pojetí *kritického realismu* vychází Janák primárně z koncepce I. A. Bláhy; ačkoliv se drobně inspiruje i u M. Archerové a jejího stejnojmenného teoretického projektu, který našel ohlas i v ČR (viz např. knihu M. Ďurďoviče, recenzovanou v *SČ/CSR*, 2020, 56 (4): 555–558). Kritický realismus Archerové doplňuje autor zejména v oblasti věnované tzv. „vnitřnímu rozhovoru“. Vedle Bláhy staví Janák na práci dvou současných českých sociologických teoretiků – J. Šubrtu (pojetí *homo duplex*) a M. Skovajsy (postupná objektivizace významu). V celkovém rozvržení kapitoly ja-

ko by zaznívalo Kellerovo základní schéma uplatňované v jeho *Dějínách klasické sociologie* (Sociologické nakladatelství /SLON/ 2004), směřující od pojetí jedince přes pojetí společnosti až k pojetí sociologie.

Východiskem je tedy Janákovi „evidence běžného aktéra“, spočívající v přesvědčení, že klíčovým základním prvkem společnosti a sociálních procesů jsou živí jedinci, kteří se „skládají“ do skupin a větších sociálních útvarů až po „planetární společenství“ (s. 262). Janák si uvědomuje, že je třeba překonat jednoduché duality jedince/společnosti či aktéra/struktury, které mají hlavně heuristický potenciál. Zohledňuje vliv evolucionismu; ačkoliv jeho poznámka o tom, že Darwinova teorie – uznaná v biologii až ve třicátých letech 20. století – „stěžejí mohla být zahrnuta v klasických sociologických koncepcích“ (s. 263), jako by opomíjela dílo H. Spence- ra. Člověk dle Janáka vstupuje do interakcí v úsilí o „uchování a stupňování svých (vědomých i nevědomých) životních aspirací“ (s. 302). V Janákově pojetí individua, které je výchozím bodem jeho teoretických úvah, se ozývají heideggerovské náměty, když jako „podstatnou charakteristiku člověka“ autor podtrhuje „fundamentální časovost jeho starostlivé existence ve světě“ (s. 264; ovšem Heidegger není citován ani jmenován). Fenomenologické akcenty jsou dále rozvinuty prostřednictvím inspirací z Husserla, Schütze a Patočky; doplňuje je analytická filosofie L. Wittgensteina (jenž hraje významnou roli i v dalších částech kapitoly) a J. Peregrina. Autor se tak hlásí k pojetí jazyka a významu založenému na interakci a jazykové praxi, odvíjejícímu se od činností a jejich pravidel. Zároveň však Janák neopouští představu autonomního subjektu: „Jazyk používaný individuálními aktéry se jeví být instancí sociality na platformě subjektivity vybavené intencionálním vědomím.“ (s. 268) Připouští nicméně, že „individuální duševnost“ se formuje „bytovně interakčně“ v sociálních situacích (s. 271) a přiklání se nakonec k „dia-

logické koncepci subjektivity“. Pojednává dále o Meadovi i o Archerové kritice jeho pojetí „I“ a „Me“. Nutno říci, že Meadovo myšlení je zde prezentováno příliš zjednodušeně a přehlíží se posun k pojetí dynamické oscilace mezi „I“ a „Me“ v reálném čase jednání, jež Mead rozvíjel v posledních dvaceti letech svého života. Janák nakonec dospívá k pojmu *praxis*, který má pomoci „zastřešit praktický rozměr významu realizovaného v jednání, jeho neuzavřenost, pohyb a zároveň možnost jeho identity a kontinuity“ (s. 281); připouští však, že jde o pojem snad až příliš obecný. V dalším kroku autor předkládá pojetí společnosti založené na Bláhově pojmu *obecné sociální situace*, kdy „ve vzájemném tlaku interakčních procesů, z obecné potřeby upravit mezilidské vztahy se proměňují individuální hodnoty a vznikají objektivní sociální hodnoty“ (s. 283), Bláhovými slovy vzniká „psychism a činnost kolektivní“ (ibid.). V předloženém Janákově pojetí společnosti jsou klíčová pravidla a normy, které jsou většinou zamlčené, ale dodržované: „Sociální světy jsou jazykové hry vytyčené svými pravidly.“ (s. 303) Jednotkou „reality řízené pravidly“ je pak *sociální jev* (s. 293). Po vyložení pojetí individua a pojetí společnosti se poslední třetina kapitoly zaměřuje na autorovo chápání sociologie. Postačí uvést, že Janák sociologii definuje jako „jazykovou hru na explikaci implicitních pravidel sociálního dění, jež jsou generována v interakcích nesčetných sociálních situací. Sociologie činí implicitní pravidla explicitními a tím je vystavuje dalším, jiným možnostem využití (případně diskuse) a přispívá tak k rozvoji sociálního procesu, jehož je reflexí a součástí zároveň.“ (s. 298) Krátce řečeno, sociologie podle Janáka je „jazykovou hrou o jiných jazykových hrách“ (s. 303).

V závěrečné diskusi se autor navrácí k otázce, „do jaké míry či v jakém smyslu je možné uvažovat o sociologii ve střední Evropě jako o specifickém typu sociologie“ (s. 305). Konstatuje, že sociologie se v této

oblasti institucionalizovala s jen nevelkým zpožděním oproti „velkým“ západním sociologiím. Zdůrazňuje důležitost dobové politické konstelace, jež překonává individuální intelektuální brilanci představitelů oboru. Konkrétněji pak Janák připomíná kupříkladu skutečnost, že polská sociologie měla větší dopad na českou nežli naopak, nebo ústřední místo témat venkova a národa ve všech středoevropských sociologiích klasického období. Janák se navrácí k uchopení středoevropské sociologie jako *poloperiferie* a formuluje důležité zjištění, že „aby koncepty z poloperiferie mohly mít vliv v centru, musí tam být dovezeny osobně“ (s. 311), jako např. u K. Mannheima, B. Malinowského či F. Znanieckého. Vztah mezi sociologickými centry, periferiemi a poloperiferiemi je obousměrný. Ačkoli existují podstatné národní odlišnosti, typicky středoevropskými atributy sociologie jsou pak podle Janáka zvláště „institucionalizace sociologie shora, propojení vědy a politiky na personální i diskurzivní úrovni, rozvoj angažované sociografické práce, důraz na kulturu a duševní svět člověka, snaha o propojení vědění a hodnocení“ (s. 314). S ohledem na ústřední roli jazyka v Janákově příspěvku k sociologické teorii, formulovaném ve čtvrté kapitole, zde zarazí, že role národních jazyků, překladů a vzájemné obeznámenosti podmíněné právě jazykovými kompetencemi (těžko budeme rozvíjet ideje maďarské sociologie bez znalosti maďarštiny) stojí spíš na okraji Janákovy pozornosti.

Obraťme se nyní od jednotlivých částí k posouzení knihy jako celku. Ten působí nesourodě: snad jako by šlo o dvě různé knihy v jednom balení. Jednu pomyslnou „knihu“ tak tvoří první dvě kapitoly, další pak třetí a čtvrtá kapitola. Téma střední Evropy spojuje tyto dvě části – historiograficky deskriptivní na straně jedné, teoreticky a konceptuálně analytickou na straně druhé – jen jako jakýsi uvolněný svorník. Při čtení knihy se tak zároveň opakovaně vynořuje otázka, kdo by vlastně měl být za-

mýšleným publikem či modelovým čtenářem publikace jako celku. Tato nejasnost má ostatně dvě roviny: jazykovou a formální. První dimenzí je, zda by takto důkladná, rozsáhlá a podrobná práce aspirující na komparativní pojednání o počátcích sociologie v Polsku, českých zemích, na Slovensku, v Maďarsku a Rakousku (resp. příležitostně i v Rumunsku či Jugoslávii) nenalezla většího ohlasu i mimo hranice ČR v jiném jazyce než češtině. Na druhou stranu je ovšem pochopitelné (i s ohledem na úvodní motto), že varianta anglické publikace by možná popírala některé základní motivace knihy jako celku. Druhou dimenzí otazníku nad zamýšleným publikem pak je, zda je kniha určena primárně studujícím (čemuž by nasvědčovalo její zařazení do edice *Studijní texty*), či naopak již etablovaným expertům v oboru dějin (české, polské, slovenské atp.) sociologie. Případně mi, jako by kniha byla adresována současně tak trochu oběma těmto skupinám – což ovšem nakonec vede k tomu, že pro studenty a studentky je na mnoha místech příliš podrobná a rozvláčná (nehledě na otázku, k jakým vysokoškolským kurzům by vlastně měla či mohla být navázána, když je na našich univerzitách výuka dějin sociologie relativně marginalizována); naproti tomu z pohledu expertů může zase obsahovat nadbytečné množství informací, které pro ně mohou být vcelku triviální nebo již byly dříve publikovány jinde. Ačkoliv tedy kniha bezesporu přináší – slovy autora – „několik netriviálních zjištění“ (s. 315), z nichž některá jsem se pokusil i výše v této recenzi reprodukovat, není lehké odolávat dojmu, že jsou Janákovy pozoruhodné poznatky a zajímavé interpretace na některých místech zavaleny nadměrným objemem textu a rozostřeny opakovaným výkladem prvků, opětovně se vynořujících v nových kontextech v průběhu celé knihy; což je snad motivováno i tím, aby práci bylo možno s porozuměním číst i po částech.

Ačkoliv na nadčasový článek Jana Sedláčka o dějinách sociologie jako socio-

logické disciplíně Janákova kniha neodkazuje, mimoděk stvrzuje všechny hlavní teze, které Sedláček již před půlstoletím zformuloval: dějiny sociologie (1) jsou materiálem pro reflexivní sociologii vědění, (2) učí „zdravému skepticismu“ a připomínají podmíněnost všech poznatků o společnosti místem a dobou jejich vzniku, (3) skýtají pramen inspirace i poučení, zvláště pokud jde o „věčné otázky“ našeho oboru, a konečně (4) varují před „plavbou do míst, která už jsou dávno známa a zmapována“. Ve všech těchto rysech a jejich důklad-

ném, systematickém a přesvědčivém zpracování spočívá přínos recenzované knihy. Spis Dušana Janáka tak i přes jisté slabiny a nedostatky, které jsem výše naznačil, podstatným způsobem přispívá nejen k (opětovnému) obnovení diskuse o významu klasiků, ale také k obrácení seriózní badatelské pozornosti k bohatství středoevropského společenskovědního myšlení. Zde spočívá hlavní význam knihy a v tomto ohledu si dozajista zaslouží pozornost i ocenění.

Jakub Mlynář

Sociologický časopis / Czech Sociological Review

Pokyny pro autory/autorky – česká čísla:

Redakce přijímá rukopisy pouze v elektronické podobě (formát doc, docx). Rukopis nabízený do recenzního řízení se dodává v plné a anonymizované variantě a musí obsahovat název v češtině a angličtině, anglický a český abstrakt včetně klíčových slov, abecední seznam citované literatury. Plná varianta dále musí obsahovat afiliaci autora, informaci o grantové podpoře, kontaktní údaje a stručný profil autora. Recenzované texty jako statí, výzkumné studie nebo metodologické příspěvky nemají přesahovat 35 normostran (NS), recenzní eseje 15 NS, mezdilony 10 NS, recenze 7 NS, zprávy a informace 5 NS. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům časopisu.

Závazné pokyny pro autory jsou uvedeny na: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/page/4-pokyny-pro-autory>

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce časopisu si vyhrazuje právo v textu provádět anonymizační zásahy. Nabídnout redakci časopisu již publikovaný text nebo nabídnout rukopis jinému časopisu v průběhu recenzního řízení je považováno za neetické. Redakce provádí základní jazykovou kontrolu přijatých textů.

Manuscript submission – English edition:

Research and review articles must be submitted to SČ/CSR in electronic format. Each article should include an abstract, five keywords, and a complete alphabetic list of references cited in the text. Book reviews should be submitted to the Book Reviews Editor Pieter Vanhuyse at vanhuyse@euro.centre.org. Book reviews should be approximately 7,000–9,000 characters (with spaces) in length. It is the author's responsibility to ensure that all findings and contributions from other sources are duly acknowledged and to secure permission for the reproduction of any copyrighted figures or materials. Authors whose first language is not English may find it useful to enlist the help of a native English speaker to edit the piece for grammar so that the reviewers can give full justice to their work. For detailed submission guidelines, visit the journal's website: <http://sreview.soc.cas.cz/en/page/4-author-guidelines>

The peer-review process is double-blind. Submission of the manuscript to another journal while it is under review by the SČ/CSR is considered unethical and if discovered SČ/CSR will terminate the review process. The editors reserve the right to review and edit the language of all submissions.

Předplatné lze objednat online prostřednictvím služby SEND Předplatné, s. r. o., (<https://send.cz/>), případně e-mailem (send@send.cz) či telefonicky: 225 985 225. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Cena 85 Kč vč. DPH, v zahraničí 4,5 € či 5 \$, roční předplatné 510 Kč (4 česká a 2 anglická čísla). Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

Orders: Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: csr@soc.cas.cz. One issue costs €4.5 or \$5.

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Contents

THEMATIC ISSUE: SOCIAL RELATIONS IN OLD AGE

ARTICLES

JAROSLAVA HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ: Ageism, Age Divisions and Ageing in a Time of Crisis: Reflections on the Social Impact of the COVID-19 Pandemic

PETR FUČÍK: Social Participation of Older Adults in Relation to Their Partnership History

DANA SÝKOROVÁ: Siblings in Old Age – Relationships ‘On the Edge’?

HANA ŠLECHTOVÁ: Late-Age Siblinghood and Siblinghood-in-law as Interdependent and Mutually Permeating Social Roles

ESSAY

BOOK REVIEWS

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Cena 85 Kč / Price €4.5 / \$5

ISSN 0038-0288

9 770038 028000

02